

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

МҰСАЕВА ГҮЛБАҒИЗА ӘБІЛАСЫМҚЫЗЫ

Жай сөйлемдерді меңгеру динамикасы

Алматы, 2013

МАЗМҰНЫ

ТАҢБАЛАР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	3
КІРІСПЕ	4
1 ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕРДІ ВИРТУАЛИЗАЦИЯЛАУ	5
1.1 Қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді виртуализациялаудың лингвистикалық негіздері	5
1.2 Жай сөйлемнің құрылымы мен семантикасы	18
1.3 Сөйлемнің құрылымдық элементтерінің функциялары мен категориялары	34
1.4 Виртуализациялау мақсатында жай сөйлемдерді классификациялау	46
1.4.1 Етістік негізді сөйлемдер	48
1.4.2 Есім негізді сөйлемдер	61
1-бөлім бойынша тұжырым	65
2 ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕРДІ МЕНҒЕРУ ДИНАМИКАСЫ... ..	67
2.1 Бір негізді субстантивті сөйлемді менгеру алгоритмі	71
2.2 Екі негізді жай сөйлемді менгеру алгоритмі	78
2.2.1 Баяндауышы есім сөзден болған сөйлемдерді менгеру алгоритмі.....	79
2.2.2 Баяндауышы етістіктен болған сөйлемдерді менгеру алгоритмі	85
2.2.2.1 O_5 – алгоритмі	87
2.2.2.2 O_4 – алгоритмі	92
2.2.2.3 O_3 – алгоритмі	97
2.2.2.4 O_6 – алгоритмі	103
2.2.2.5 O_7 – алгоритмі	108
2-бөлім бойынша тұжырым	112
ҚОРЫТЫНДЫ	114
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	117
ҚОСЫМША А	123
ҚОСЫМША Б	125
ҚОСЫМША В.....	126
ҚОСЫМША Г	128
ҚОСЫМША Д.....	131

ТАҢБАЛАР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

S – сөйлем

N – сөйлемнің субъектісі (бастауыш)

V – предикат, сөйлемнің баяндауышы

O – сөйлемнің объектісі (толықтауыш)

O₂ – ілік септік

O₃ – барыс септік

O₄ – табыс септік

O₅ – жатыс септік

O₆ – шығыс септік

O₇ – көмектес септік

A – анықтауыш

A₁ – сапалық анықтауыш

A₂(O₂) – меншікті анықтауыш

Adv. – пысықтауыш

sing. – жекеше түр

pl. – көпше түр

poss. – тәуелдік жалғау

↔ – сөйлемнің субъектісі мен предикаты арасындағы синтаксистік байланыс: қиысу

← – сөйлемнің етістіктен болған предикаты мен объектісі арасындағы синтаксистік байланыс: меңгеру

←.....→ – сөйлемнің субъектісі мен объектісін анықтайтын меншікті анықтауыш арасындағы синтаксистік байланыс: матасу

..... – сөйлемнің субъектісі, объектісі мен оларды анықтайтын сапалық анықтауыш және сөйлемнің предикаты мен пысықтауыш мүшенің арасындағы синтаксистік байланыс: қабысу

АЛҒЫ СӨЗ

Монография қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді виртуализациялауға және жасалған виртуалды модельдердің көмегімен қазақ тілін меңгерудің бастапқы кезеңіне қажетті грамматикалық білімді алгоритмдеуге арналған.

Еңбекте қазақ тілін үйренуді жеңілдету үшін тілдік қарым-қатынас құралы – сөйлемдердің, оның ішінде бір негізді субстантивті сөйлемнен бастап, жайылма жай сөйлемдерге дейінгі сөйлем құрылымдарының виртуалды модельдері жасалынып, осы модельдер негізінде қазақ тілін меңгеру жолы ұсынылады.

Зерттеу жұмысында ұсынылған екінші тілді меңгеруге қажетті грамматикалық білімді біртұтас алгоритмделген жүйеге біріктірген, бүгінгі тіл білімінде қалыптасқан теорияларға сай тұжырымдалған қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің виртуалды интегралды стеммасы және оны меңгеру үдерісінің алгоритмі жай сөйлемдердің меңгеру динамикасын анықтауға мүмкіндік береді. Жай сөйлемдердің конституенттерінің өзара сатылық қарым – қатынасы сипатталып, сөйлем құрауға негізделген қазақ тілін меңгерудің көрнекі моделі жасалған. Таңдап алынған лингвистикалық теориялар, әдістемелер – екінші тілді меңгеруге бағытталған Н. Хомскийдің туындаушы, трансформациялық грамматикасы, Л. Теньердің құрылымдық синтаксис теориясы және қазақстандық лингвист Ж. Нұршайықованың орыс тілінің алгоритмделген синтаксис теориясы негізінде қаланып, қазақ тілінің қазіргі теориялары қағидалары мен әдістемелік ғылым дамуының қазіргі деңгейі мен дәрісханадағы көп жылдық жеке тәжірибені теориялық сараптаудың нәтижесінде сөйлемнің құрылымы жан-жақты талданып, оны меңгерудің динамикасы жасалған.

Жұмыстың нәтижелері инофонның қазақ тілін меңгеруінің бастапқы кезеңін жеңілдетіп, олардың тілдік қолданысында грамматикалық білім фундаменталды база ретінде қалыптасып, кейінгі кезеңдерінде тілді одан әрі тереңірек меңгеруіне септігін тигізе алады. Бірқалыпқа түсірілген қазақ тілі жай сөйлемінің виртуалды интегралды стеммасы және бұл құрылымдарға жүргізілген синтаксистік талдау алгоритмдері тіл білімінің қолданбалы лингвистика саласында практикалық міндеттерді шешуге, соның ішінде орта және жоғарғы оқу орындарында қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде және интенсивті меңгеруде, оқу, қашықтықта оқыту бағдарламаларын, оқу құралдарын жасауда пайдалануға болады.

1 ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕРДІ ВИРТУАЛИЗАЦИЯЛАУ

1.1 Қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді виртуализациялаудың лингвистикалық негіздері

Қазақ тілін меңгеру мақсатында қазақ тілінің жай сөйлемдерінің виртуалды (*virtualis* лат. тілінен аударғанда мүмкін болатын, белгілі бір жағдайларда көріне алатын) модельдерін пайдалануға болады. Сөйлемнің *виртуалды моделі* коммуникацияның локутивтік акт, яғни пропозицияда (пропозиция – сөйлем мен сөйлемнен туындайтын құрылыстардың модальды және коммуникативті парадигмаларына ортақ болатын семантикалық инвариант [4, 168 б.]) сөйлемді формалды өңдеу кезеңінде пайда болады. Кез келген сөйлемді модельденген формализацияланған түрінде көрсетуге мүмкіндік бар. Егер сөйлемді формализациялауда символдар қолданылса, онда виртуалды бейнеленген модельді көруге болады [5, 4 б.]. Сөйлемнің виртуалды моделі көзге көрінбейтін, пропозиция кезінде пайда болып, прагматикалық мақсатта синтаксистік құрылыстармен, яғни сөйлеммен анықталады. *Модель*, біздің ұғымымызда, когнитивтік деңгейде өмір сүретін виртуалды стеммалардың статикалық схемасы. *Модельдеу* – пропозициялық құрылымның, яғни сөйлемнің виртуалды стеммаларының графикалық бейнелену үрдісі. *Виртуализациялау* – екінші тілді меңгеруге қажетті грамматикалық білімді біртұтас алгоритмделген жүйеге біріктіретін қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің бірқалыпқа түсірілген виртуалды интегралды стеммасын жасау үрдісі.

XX ғасырдың бірінші жартысында шетел жалпы тіл білімінде орын алған структурализмнің жаңа бағыттары тіл құрылымын зерттеудің жаңа мүмкіншіліктеріне жол ашты. Структурализмнің пайда болуының алғышарты В. Гумбольд, Ф. Де Соссюр, И.А. Бодуэн де Куртенэнің еңбектері болды. Қазіргі лингвистиканың «атасы» аталған Ф. Де Соссюр: «Тіл – барлық элементтері бір-бірімен тығыз байланыста тұратын және әрбір элементтің мағынасы басқа элементтердің мағынасына тәуелді болып тұратын күрделі жүйе», – дей келе, сөйлеу әрекетінде тілді жүйе ретінде бөліп қарастырып, сөйлеуді (*речь*) сол жүйенің жүзеге асуы деп түсіндірді [6, 15 б.].

«Тіл білімінің міндеті – тілдің құрылымын зерттеу» дегенді негізге алған мектептер – американдық структурализм: дескриптивтік лингвистика (XXғ. 40-50ж.) (Э. Сепир, Л. Блумфилд, З. Хэррис, Б. Блок, Дж. Трейджер, Ч. Хоккет және т.б.), өзгеріс тудырушы (трансформационная) грамматика, кейіннен туындаушы (генеративтік) лингвистика (XXғ. 50-60 ж.) (Н. Хомский, З. Хэррис), Прага мектебі немесе функционалдық лингвистика (В. Матезиус, Б. Гавранек және т.б.), Копенгаген структуралық мектебі немесе глоссематикалық бағыт (Л. Ельмслев, В. Брендалд және т.б.) болды [7; 8, 185-202 бб.].

Структурализм мектептерінің бәріне ортақ ұстанған тұжырымын зерттеушілер былай деп көрсетеді: «бұл мектептер құрылымдық, құрамдық элементтерге жіктелу және олардың бір-бірімен ішкі байланысы тілдің ең негізгі қасиеті деп таниды. Тіл өзара қарым-қатынаста тұратын тұтас жүйе ретінде көрінетін формалық тұрғыдан зерттеліп, тіл білімі нақтылы ғылым

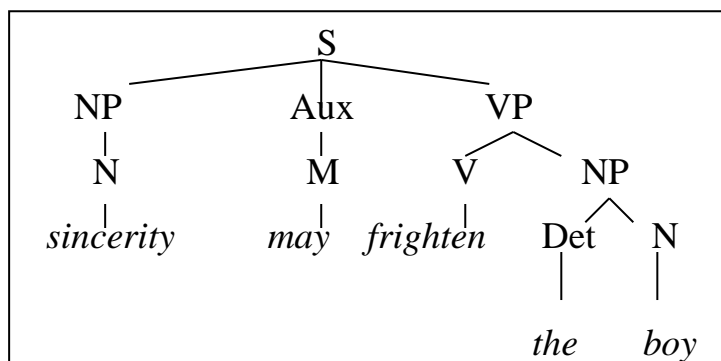
болуға бағытталуы тиіс. Сондықтан тіл білімінің міндеті – тілдің құрылымын зерттеу». Дәл осы екі пән – структуралық лингвистика мен математикалық лингвистика қазіргі теориялық тіл білімінің дамуына үлкен әсер етті. Бұл әсерлер, әсіресе синтаксис пен семантикада күштірек болды [9; 10, 105 б.].

Құрылымдық синтаксисте формалды екі синтаксистік модель жасалды. Оның бірі – тікелей құрастырушылар моделі, екіншісі – бағыныңқылар моделі. Бұл екі модель де автоматикалық синтаксистік талдауда, машиналық аудармада және т.б. мәтіндерді автоматикалық өңдеу мәселелерінде кеңінен қолданылады. Тікелей құрастырушылар және бағыныңқылар немесе сатылы тілдік құрылымдар туралы алғаш рет американдық дескриптивтік лингвистика мектебінің өкілдері сөз еткен.

Дескриптивтік лингвистика лингвистикалық зерттеудің өзіндік әдісін жасап, категориялары мен жұмыс істеу ұстанымдарын орнатты. Дескриптивтік лингвистиканың негізгі ерекшелігі олардың тіл құрылымының «сыртқы» формалды элементтерін зерттеуінде болды. Дескриптивтік лингвистердің фонология, морфология, фонеморфологияны зерттеуімен қатар Л. Блумфильд алғаш рет синтаксисті зерттеуді ұсынады. Ғалым синтаксисті формалды зерттеуде «тікелей құрастырушылар» әдісін пайдаланады. 50-ші жылдары Л. Блумфильдтің бұл әдісі американдық лингвистердің тілді синтаксистік деңгейде талдауының негізгі әдісі болып қалыптасты [11, 158 б.].

Тікелей құрастырушылар әдісімен талдау сөйлем ішіндегі синтаксистік құрылымдардың сатылы қарым-қатынасын тануға көмектесті. 60-шы жылдары тікелей құрастырушылар әдісінің жаңа трансформациялық әдісі ойлап табылды. Тікелей құрастырушылар әдісі бойынша сөйлем қандай синтаксистік құрылымдардың көмегімен құралғаны талданса, трансформациялық әдіс бойынша сөйлем өз ішінде қандай құрылымдық өзгерістер арқылы жасалып тұрғанын зерттеу болды. Бұл әдістердің әрі қарай дамуы арқасында 60-жылдары американдық структурализм тіл біліміне *туындаушы грамматика* (генеративная грамматика) (Лат. *generative* – туындаушы (пораждающая), *өзгеріс тудырушы* грамматика (трансформационная) [12, 75 б., 386 б.; 4, 45 б.]) терминдерін енгізді. Бұл теориялардың негізін қалаушы – Н. Хомский болды. Н. Хомский тіл грамматикасын біртұтас тудырушы механизм ретінде қарастырды. Алғаш дескриптивтік грамматика тілді таңбалар жиынтығы деп қараса, өзгеріс тудырушы грамматика тілді дұрыс сөйлемдер тудыра алатын құрылым ретінде қарастырды [13]. Туындаушы грамматикалық жүйелерді психоллингвистика бірнеше кезеңдерге бөледі. Олардың ішіндегі ең күштісі ретінде құрамына тікелей құрастырушы міндетті компонент болып енген өзгеріс тудырушы грамматика болып есептеледі [14, 19 б.]. Н. Хомский өзінің тудырушы грамматикасында тікелей құрастырушылар әдісін негізге алады. Ол грамматика бірліктер мен символдардың жиынтығы, мысалы: S – сөйлем, N – зат есім, V – етістік, NP – есім тобы, VP – етістік тобы, Det. – артикль, Aux – көмекші етістік т.б. және X – Y сөйлемді өзгерту үшін қолданады. Хомский *Искренность может испугать мальчика* деген сөйлемнің моделін (сурет 1.1) ұсынады [11, 61-62 бб.]. Автор лингвистикалық теория айтушы мен тыңдаушыға тікелей қатысты, ал тілдік қолданысты зерттеу үшін көптеген

жеке факторлардың қарым-қатынасын қарастыру керек деп түсінді. Айтушы мен тыңдаушының құзыреті, демек, тілдік құзырет тілдік қолданыстың бір ғана факторы болып табылатынын айтады [13, 9 б.].

Сурет 1.1 – Сөйлемнің Н. Хомский ұсынған моделі

Өзгеріс тудырушы грамматика, ең алдымен, айтушының құзыретін қарастырады. Сондықтан ғалым тілдегі формалды модельдің негізі – туындаушы грамматика үш негізгі синтаксистік, фонологиялық, семантикалық компоненттен тұратынын көрсетеді. «Синтаксический компонент определяет бесконечное множество абстрактных формальных объектов, каждый из которых включает в себя всю информацию, существенную для одной интерпретации конкретного предложения. ... Фонологический компонент грамматики определяет фонетическую форму предложения, порождаемого синтаксическими правилами. ... Семантический компонент определяет семантическую интерпретацию предложения. ... И фонологический, и семантический компоненты являются, таким образом, чисто интерпретирующими» [13, 20 б.]. Ғалымның пікірінше, өзгерістік синтаксис түсінігінің екі деңгейі, терең құрылымы (глубинная структура) және үстірт құрылымы (поверхностная структура) болады. Туындаушы грамматиканың синтаксистік компоненті әр сөйлемнің семантикалық интерпретациясын анықтайтын сөйлемнің терең құрылымын, фонетикалық интерпретациясын анықтайтын сөйлемнің үстірт құрылымын көрсетуі керек. Ғалым Н. Хомский өзінің еңбектерінде туындаушы грамматиканы жаңа грамматиканы меңгеруде грамматикалық жүйелерді туындату мақсатында қолдануды ұсынады.

1954 жылы Францияда тілші ғалым Л. Теньердің «Структуралық синтаксис негіздері» («Основы структурного синтаксиса») [1] атты еңбегі шықты. Л. Теньердің құрылымдық синтаксисінің американдық құрылымдық синтаксистен, яғни конституенттік синтаксистен айырмашылығы – сөйлемнің құрылымын емес, сөйлемді құрайтын түрлі құрылымдарды зерттеуінде болды. Автор синтаксистің төрт түрлі аспектісін белгілейді: құрылымдық, тізбектік (линейный), категориялық, функционалдық. Құрылымдық аспект сөйлемнің сатылы синтаксистік байланыстарын қарастырады; тізбектік (линейный) аспект сөйлемнің тізбектеле орналасу тәртібін қарастырады. Бұл екі аспект, Теньердің пікірінше, структуралық синтаксисте негізгі орынды алады; категориялық аспект сөйлем құрайтын синтаксистік бірліктердің категориялық

(сөз табы) табиғатын бейнелейді; функционалдық аспект бұл бірліктерді сөйлемдегі қызметіне қарай сипаттайды; категориялық аспект пен функционалдық аспект те бір-бірімен тығыз байланысты.

«Л. Теньердің концепциясы коммуникативтік үрдісті бейнелейді: сөйлеу – құрылымдық тәртіпті тізбектік тәртіпке айналдыру (иллокуция), сөйлеуді түсіну – керісінше үрдіс, (перлокуция), тізбектік (формалды) тәртіпті құрылымдық тәртіпке айналдыру, құрылымдық тәртіп сөздердің өзара қарым-қатынасы мен байланысын анықтайды. Мұнда тізбектік тәртіп бір жақты, ал құрылымдық тәртіп көп жақты» [1, 31 б.].

В.В. Богданов: «Л. Теньер сөйлемді сипаттаудағы барлық негізгі фундаментальды аспектілердің бәрін қарастырған, сондай-ақ бұл аспектілер сөйлемнің абстрактілі жүйесі деңгейін де, нақты лексика-фонетикалық деңгейінде де өте маңызды», – деп атап көрсетеді [15, 147 б.]. Қазіргі кезеңде өзгеріс тудырушы грамматика теориясына ауысқан американдық тікелей құрастырушылар арқылы талдау әдісі мен Л. Теньердің сөйлем құрылымы ішіндегі бағыныңқылар теориясы көптеген лингвистердің еңбегінде бірлесе қолданылуда. Атап айтқанда, А.В. Гладкий автоматикалық аудармада, И.А. Мельчук «мағына – мәтін» тұрғысынан, Ж.Ә. Нұршайықова тіл меңгеруде, қолданбалы мақсатта алгоритмделген синтаксис теориясын жасауда ұтымды пайдаланған [16; 17; 18].

Тіл құбылыстарына жүйелі түрде қарау тіл жүйесінің күрделі байланыстарын жан-жақты терең ашуға септігін тигізеді. Жүйелі құрылым ретінде тілдің күрделілігін айта отырып, тілдің барлық бірліктері бір-бірімен бірлікте өмір сүретіні, оның құрастырушыларының іштей тұтаса отырып, бір жүйеде қолданылатыны, бұл жүйедегі бір элементтің түсіп қалуы немесе өзгеруі басқа элементтерге де әсер ететіні белгілі. Тіл – қатаң жүйелі құрылым. [19, 5 б.]. Тіл білімі міндеттерінің бірі – қатаң бір жүйеге біріктірілген тіл құрылымының элементтері мен оны құрастырушы бөлшектері арасындағы көптеген байланыстар мен қарым-қатынастарды зерттеу. Бұл тілдің көп деңгейлі құрылымын жете анықтауға мүмкіндік беретін зерттеу әдістерін қолдануды қажет етеді. Жүйе қаншалықты күрделі болса, оның жүйелілік, құрылымдық қасиеттері де соншалықты алуан түрлі болмақ. Осы орайда сөйлемнің күрделі құрылымдық жүйесі әр қырынан зерттелуде. Сөйлемнің табиғатын толық меңгеру мақсатында сөйлемді семантикалық-құрылымдық тұрғыдан Н.Ю. Шведова [20], Н.Д. Арутюнова [21], Г.А. Золотова [22, 23], В.Г. Гак [24], В.В. Богданов [15], Н.Н. Арват [25], Ю.Д. Апресян [26] қарастырды, сөйлемді есептегіш құралдар көмегімен модельдеу жөнінде Л.А. Турыгина [19], сөйлемдерді модельдеудің мәселелері туралы И. Леков [27], А. Мухин [28], И.И. Мещанинов [29], түркі тілдері бойынша сөйлемнің құрылымдық-мағыналық мәселелері жөнінде И.Х. Ахматов (қарашай-балқар тілі) [30], М.З. Закиев (татар тілі) [31], С.Н. Абдуллаев (ұйғыр тілі) [32] зерттеу еңбектерін жазды. Бұл зерттеулерде сөйлемнің құрылымын сөйлемнің үш басты белгісі – предикативтілік, модальдық, интонациялық белгілері тұрғысынан терең талдаулар жүргізілген.

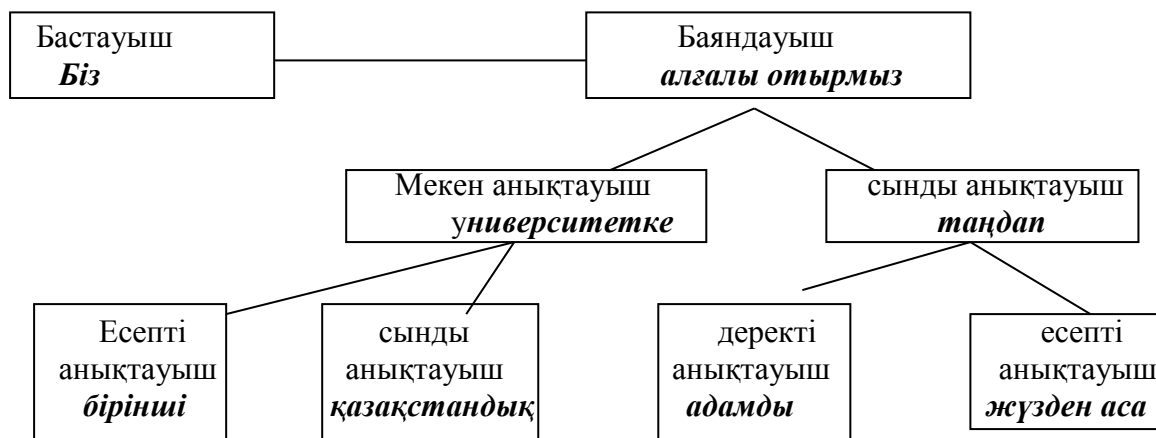
Қазақ тіліндегі сөйлемдердің құрылымы мен ондағы сөйлем құрастырушы

бөлшектердің бір-бірімен байланысу түрлері мен тәсілдері қазақ тіл білімінде жете зерттелген. Бұл салада А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Е. Омаров, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, Қ. Есенов, Т. Қордабаев, Х. Басымов, Ә. Ермеков, Т. Сайрамбаев, Р. Әміров, Х. Арғынов, М. Серғалиев, А. Әбілқасов, С. Жиенбаев, Ғ. Әбуханов, Қ. Шәукенов, М. Томанов, Ж. Сәдуақасов және тағы басқа ғалымдардың еңбектерін атап атауға болады. Бұл ғалымдардың еңбектерінде сөз тіркесі, сөйлем синтаксисі әр қырынан зерттеліп, тіліміздің синтаксистік құрылымының негізі қаланды. Жай сөйлем синтаксисі, жай сөйлемнің түрлері, сөйлем мүшелері мәселелері, сөйлем мүшелерінің бір-бірімен байланысуы туралы алғаш ғылыми тұрғыда сүбелі ой айтқан ғалымдар А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов болды. Қазақ тіліндегі сөйлем мүшелерінің бір-бірімен байланысуын, олардың орын тәртібін сөз еткенде, сөйлемнің моделін, схемасын пайдаланған зерттеушілер Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, М. Балақаев, Т. Қордабаев, Х. Арғынов, Т. Сайрамбаевты атауға болады. Сөйлем модельдері Ж. Сәдуақасұлының бір құрамды сөйлемнің типтік модельдерін жасауда, А.Б. Қайыровтың екі құрамды жай сөйлемдердің құрылымдық мағыналық модельдерін жасауда жеке зерттеу нысаны ретінде алынған. Сондай-ақ А.Қ. Жұбановтың қолданбалы лингвистика саласында мәтін мазмұнын формализациялау және формалды модельдер туралы еңбектері жарық көрді.

Қ. Жұбанов сөйлем мүшелерін орын тәртібі жағынан және олардың жасалуы жағынан қарастырады. Автор «Из истории порядка слов в казахском предложении», «О построении речи на казахском языке», «Сөйлем мүшелері», «Жетек сөз бен жетекші сөз», «Жаңа грамматикалық жаңалықтар жайынан» және «Қазақ тілі грамматикасы» сияқты мақалаларында сөйлем мүшелерінің саны, оның атаулары, «айқындауышты өзінің айқындап тұрған сөзімен байланысын», «қай сөз қай сөзді жетектеп тұрғанын», «сөйлемдегі сөздердің қалайша қиындасып тұрғанын», «тіркестердің логикалық екпінге бағыныштылығын» 12 түрлі сөйлем сызбаларымен берген [33; 34, 126-140 бб.]. Бұлар қазақ сөйлемдерінің синтаксистік модельдерінің алғашқы үлгілері болып табылады. Сондай-ақ ХХ ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап жүйелі, ғылыми тұрғыда қолданыла бастаған статистикалық әдістің алғашқы бастамасы Қ. Жұбанов еңбектерінде кездеседі. «Профессор Қ.Қ. Жұбанов «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулерінде» ... сөз тіркесінің формалары, сөйлем мүшелерінің орын тәртібі, буындар және ондағы дыбыс саны, буындарды оқыту әдістемесі т.б. мәселелер сөз болған тұста көптеген сандық (статистикалық) деректер мен мәліметтер келтірілген, – дей келе, қазақ тілінің нормативті курсына жүйелеу жұмысына проф. Қ. Жұбановтан кейінгі белгілі тілші-ғалымдар: Н.Т. Сауранбаев, С.К. Кеңесбаев, М.Б. Балақаев, А.Ы. Ысқақов және т. б. ғалымдар атсалысты», – деп атап көрсетеді А.Қ. Жұбанов. Бұл еңбектер қазіргі қолданбалы лингвистикадағы компьютерлік лингвистикамен айналысушы зерттеушілерге қайнар көз болып отыр [35, 119 б.].

С. Аманжолов өзінің 1936 жылдардағы еңбектерінде сөйлем мүшелерін «жаңаша жіктеу» деп атап, сөйлем мүшелері бар болғаны үшеу: бастауыш,

баяндауыш, анықтауыш дей келе, бірнеше сөйлемдердің құрылысын көрсетеді (сурет 1.2) [36, 243 б.]. Мұнда автор схеманы сөйлем мүшелерін ажыратып және қазақ тіл білімінде алғаш рет сөйлемнің мағыналық құрылымын көрсету мақсатында қолданады. Бұл схемадан сөйлем мүшелерінің орны арқылы сөйлемнің жасалу құрылымын анық көруге болады. Мысалы: *Біз бірінші қазақстандық университетке жүзден аса адамды таңдап алғалы отырмыз* деген сөйлемінің схемасын төмендегідей көрсетеді.

Сурет 1.2 – Сөйлем құрылымының С. Аманжолов жасаған кестесі

Х. Арғынов бастауышы бар жақты сөйлем мен бастауышы түсіп айтылған жақты сөйлемдерді ажыратып көрсету мақсатында сөйлемдерді схема түрінде берген [37, 100 б.]. Аталған схемалардан сөйлем құрамындағы басты мүшелердің, бастауыш пен баяндауыштың қиысуын, сондай-ақ баяндауыш сөйлемнің басқа мүшелерін өзі жағына топтастырып, меңгеріп тұрғанын анық көре аламыз.

Сөйлемдердің осыған ұқсас схемаларын, сөйлем мүшелерінің орнын көрсететін кестелерді М. Балақаев, Т. Қордабаев [38, 173 б.], Т. Сайрамбаевтың [39, 206 б.] еңбектерінен де көруге болады. Қалай болғанда да, авторлар бұл схемаларды оқушылардың қазақ тілі сөйлемдерінің табиғатын нақты көрнекті жағдайда терең түсінуі үшін пайдаланғаны анық. Бұл жерде қазақ тіліндегі сөйлемдер формализацияланған түрде беріле отырып, оның құрылымын модельдеудің алғышарттары жасалған. Сонымен қатар көрсетілген авторлар бастауыш пен баяндауышты тең дәрежеде қарастырып, бір деңгейге орналастырған.

Ж. Сәдуақасұлы сөйлемнің құрылымдық модельдерін беруде Б-бас мүше, Т–толықтауыш, Т_ж–жанама толықтауыш, А–анықтауыш, З₁₂₃₄₅₆₇ – септік тұлғалары, А.Б. Қайыров N–кез келген есім сөз, S–зат есім, Adj.– сын есім, Num–сан есім, Pron.– есімдік, Adv.– үстеу, Inf. – тұйық етістік, Adv_{lok.}, Adv_{temp.}, Adv_{mod.}, – үстеудің мағыналық түрлері, N₁₂₃₄₅₆₇ – есімді компоненттің септік тұлғалары, V- етістік т.с.с шартты таңбаларды пайдаланған [40; 41]. Аталған авторлар сөйлемнің құрылымдық және мағыналық сипаттарын бірлікте қарастырып, бір құрамды және екі құрамды хабарлы жай сөйлемдерді формализациялау арқылы олардың типтерін анықтаған.

Тіл меңгеру саласы бойынша, қазақ тіліндегі мәтіндердің тууы мен жасалуының негізгі формалдық, семантикалық ұстанымдарын тану мақсатында А. Жұбановтың «Основные принципы формализации содержания казахского текста» және тілдің синтаксистік, семантикалық, статистикалық модельдерін құрастыру мен қолданбалы лингвистиканың фонетикалық аспектілері мен терминтанудың негізгі бағыттары жөнінде баяндалған «Қолданбалы лингвистика: формалды модельдер» атты еңбектері жарық көрді. Бұл еңбектер қазақ тілін қолданысқа белсенді түрде енгізуде жоғарғы және орта оқу орындарында оқытудың автоматтандырылған жүйелерін пайдалану және қолданбалы лингвистика мамандығын даярлау мәселелеріне арналған [42; 34].

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесінің зерттелуі кеш басталса да, жоғары қарқынмен зерттелініп, үлкен жетістіктерге жетті. Бұл саланың жеке алынып зерттелуі қазақ тілінде, тіпті бүкіл түркологияда профессор М. Балақаевтың есімімен тығыз байланысты. Оған дейінгі ғалымдар еңбегінде сөз тіркесі сөйлем мүшелерінің өзара байланысы ретінде қарастырылған еді. Сөз тіркесі синтаксисінің байланысу формалары, байланысу тәсілдері, синтаксистік қатынастары, түрлері сияқты мәселелер қазіргі кезде жан-жақты зерттелуде. Профессор М. Балақаев сөздерді таптастыруда лексикалық, грамматикалық және синтаксистік ерекшеліктерінде сөздердің тіркесімділігін де көрсеткен еді [43; 44].

Тілді екінші тіл ретінде меңгеру теориясы бойынша қазіргі лингвистикада тіл білімінің соңғы жетістіктерін пайдалану арқылы зерттеп жүрген ғалымдарды көптеп айтуға болады, солардың ішінде Қазақстандық тілші ғалымдар еңбегінде: контрастивтік талдаудың теориялық және қолданбалы аспектілері жөнінде, еліміздегі үштілділік жағдайындағы тіл меңгеру үрдісі, тілдік жағдай т.б. мәселелер жөнінде Э.Д. Сүлейменова [45], З.К. Ахметжанова [46], оқытудың модулдық мәселелері жөнінде Л.В. Екшембеева [47; 48; 49], алгоритмделген синтаксис жөнінде Ж.Ө. Нұршайықова [18; 50; 51], екінші тілдегі стратегиялық компетенция жөнінде Г.Е. Өтебалиева [52], тіл меңгерудегі коммуникативтік мағыналық топтар жөнінде И.Г. Жоламанова [53], тағы басқа көптеген зерттеушілердің еңбектерін атауға болады. Қазақ тіл білімінің тілді екінші тіл ретінде меңгеру саласы қазіргі кезеңде жоғары қарқынмен зерттеліп келеді. Бұл мәселеге байланысты Н. Оралбаева, К. Жақсылықова [54], орыс мектептерінде қазақ тілін оқытудың теориясы туралы, тіл біліміндегі тілдік қатынас мәселелері жөнінде Ф. Оразбаева [55], тіл меңгерушілердің тілін дамыту туралы тұжырымдар жасаған Р. Рахметова, М.Р. Қондыбаева [56], Ә.Е. Ағманова [57], А. Алдашева, екінші тіл ретіндегі оқулық теорияларының лингвистикалық, лингводидактикалық мәселелері жөнінде З.С. Күзекова [58], балалардың сөйлеуіндегі синтаксистің дамуы Т.Т. Аяпова [59], қазақ тілін жаңаша жаңғыртып меңгеру теориясын ұсынған Қ. Қадашева [60; 61], қазақ тілін өзге тіл ретінде оқытудың жалпы мәселелері жөнінде Ә. Жүнісбеков, Ш. Бектұров, қазақ тілін компьютер арқылы меңгеру саласы бойынша еңбек жазған Ә. Құрышжанова [62] сияқты зерттеушілерді атауға болады.

Еңбекте қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеру үшін қолданбалы мақсатты көздеп жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерін сараптай келе, Н. Хомскийдің құрылымдық модельдері мен Л. Теньердің құрылымдық синтаксисін, сондай-ақ Ж.Ә. Нұршайықованың сөйлемнің құрылымын формализациялау бағытында жасаған орыс тілінің алгоритмделген синтаксисі теориясын негізге ала отырып, қазақ тілі жай сөйлемдерінің бірқалыпқа түсірілген виртуалды интегралды стеммасы жасалды.

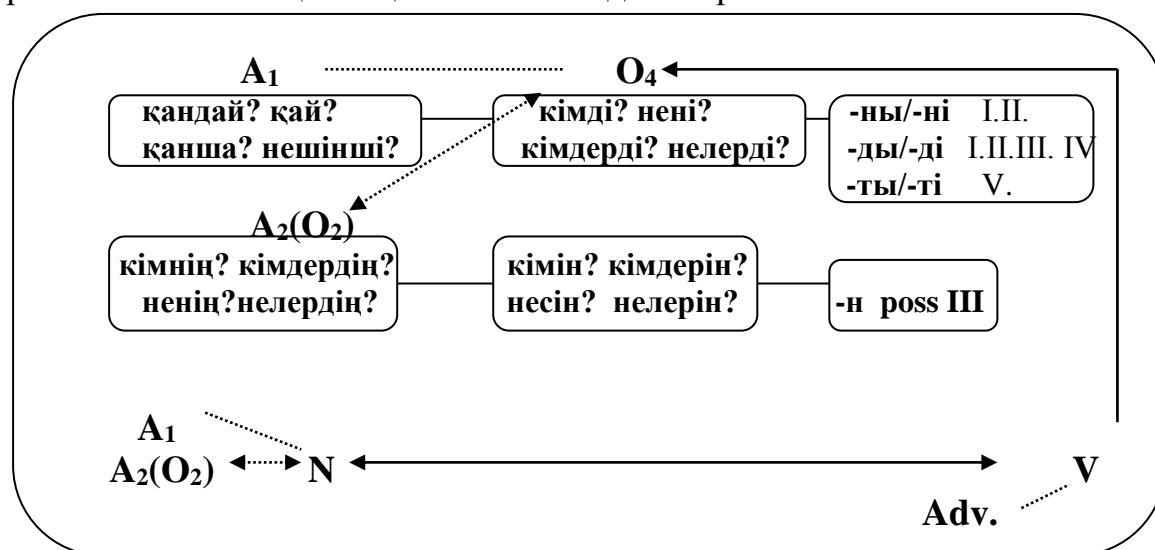
Кез келген шет тілін үйрене отырып, оның сөздік қорын меңгерудің қиын емес екендігін аңғаруға болады, бірақ үйренушілердің көбі тілдің сөздік қорын меңгеруден қорқады. Алайда екінші тіл меңгерушіге ең қиын соғатын нәрсе – сол тілдің айтылымдық және мазмұндық құрылымын меңгеру болып табылады. Тіл үйренуге көмектесетін нәрсе – тіл құрылымының негізгі ұстанымдарын түсіну [21, 5 б.]. Тіл үйренуші коммуникативтік акт кезінде сөйлемдерді еркін құрастырып, сол тілде еркін сөйлеу үшін сөйлем компоненттерінің байланыс жүйелерін нақты білуі тиіс.

Синтаксистік материяның негізгі белгісі сөйлем мүшелерінің немесе сөз тіркесінің арасындағы байланыс пен қарым-қатынас екені белгілі [27, 434 б.]. Сөйлемнің мағыналы белгілерін іздестіру сөйлем құрылымындағы дискретті бірліктерді, яғни оның компоненттері – сөйлем мүшелерін анықтаумен тығыз байланысты. Сөйлем компоненттерін анықтау олардың арасында болатын «синтаксистік байланысты», анығырақ айтқанда, «сөйлемнің ішкі синтаксистік байланыстарын» зерттеуді талап етеді [28, 226 б.]. Бір-бірімен шартты қатынаста тұратын бұл екі фактор – сөйлемнің компоненттері мен олардың арасындағы синтаксистік байланысты – сөйлемнің құрылымы деген ұғымға сыйғызып, модельдеу әдісінің көмегімен қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеруді жетілдіру мақсатында жай сөйлем құрылымын зерттемекпіз.

Тіл үйренуші іс жүзінде тілдік қарым-қатынасқа түскенде, білімін қайткенде тиімді пайдалануды көздейді, тіл үйренуде белгілі бір нәтижеге жету үшін меңгеру жүйесін қалай тиімді ұйымдастыра алады деген мәселелер тудырушы грамматика теориясының мазмұнына енеді. Бұл тілді қолдану мәселесіне жатады. Олай болса, екінші тілдің жүйесін тікелей құрастырушылар көмегімен түзген сөйлем моделі мен оның ауысып отыратын грамматикалық формаларын өзгеріс тудырушы грамматика теориясы бойынша сипаттауға болатын және құрылған модельдегі синтаксистік қарым-қатынастардың сатылы байланысын изоморфты стеммалар көмегімен *квазитабиги* түрде бере алатын теориялардың көмегімен қазақ тілінің жай сөйлемдерін құрастыра білу арқылы меңгеру тиімді және ол тәжірибе жүзінде де дәлелденді.

Зерттеу жұмысында, ең алдымен, Хомскийдің туындаушы грамматикасы негізінде қазақ тілі жай сөйлемінің терең құрылымының виртуалды интегралды стеммасы жасалды. В. Звегинцевтің айтуынша, Н. Хомский жасаған сөйлемнің терең құрылымы қазіргі лингвистикада көбірек көңіл аударылып жатқан лингвистикалық универсалдардың негізгі нысандарының бірі болып отыр [63, 8 б.].

Біз ұсынып отырған қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің виртуалды интегралды стеммасы алдымен сөйлемнің терең құрылымын түзуден басталады (сурет 1.3). Сөйлемнің терең құрылымы –сөйлемнің негізгі құрылымдық және мазмұндық тірегі. Сонымен қатар В.В. Богдановтың айтуынша: «Глубинная структура – это экспликация (и даже визуализация – в случае графического представления) тех или иных характеристик смысла, отобранных из бесконечного их числа, реально содержащегося в предложении» [15, 51 б.]. 1.3-суретте N – сөйлемнің субъектісі, V – сөйлемнің предикаты, A – сөйлемнің анықтауышы, O – сөйлемнің объектісі, Adv. – сөйлемнің пысықтауышы. Бұл сөйлем мүшелерін бір-бірімен байланыстырып тұратын синтаксистік байланыстар стеммада барлық сөйлемге ортақ сызықтар арқылы беріледі. Үзік сызық сөйлемнің субъектісі мен объектісінің анықтауышпен қабыса байланысқанын, ал екі жақты бағыты бар үзік сызық матаса байланысуды, субъекті мен предикат арасындағы екі жақты бағыты бар түзу сызық екі мүшенің бір-бірімен қиыса байланысқанын, сөйлемнің предикаты мен объектісі арасындағы объектіге бағытталған түзу сызық предикаттың объектіні меңгеретінін білдіреді. Өзгеріс тудырушы грамматика теориясына сүйене отырып, сөйлемнің терең құрылымын өзгермелі компоненттердің көмегімен түрлендіріп, сөйлемнің үстірт құрылымын аламыз (сурет 1.4). 1.4-суретте өзгермелі компоненттер: A₁ – сөйлемде объекті мен субъектіні анықтап тұратын, сын есімнен, есептік, реттік сан есімнен, сілтеу есімдігінен болған анықтауыштар; A₂(O₂) – сөйлемнің субъектісі мен объектісін анықтап тұратын, ілік септікті анықтауыштар; O₃₄₅₆₇ – сөйлемнің объектілері (O₃ – барыс, O₄ – табыс, O₅ – жатыс, O₆ – шығыс, O₇ – көмектес септіктер); Adv. – сөйлемнің предикатын сипаттап тұратын нақтылауыш-пысықтауыш мүше. Өзгеріс тудырушы грамматиканың көмегімен сөйлемнің терең және үстірт құрылымы анықталады. 1.5-суретте табыс септік тұлғалы зат есімнің формалды белгілерін және оны анықтайтын мүшелерді көрсететін өзгермелі компонент қатысқан сөйлем моделі берілген.

Сурет 1.5 – Объектісі табыс септік тұлғалы сөйлемнің виртуалды стеммасы
Бұл модельде сөйлемнің үстірт құрылымы өзгермелі компоненттердің

көмегімен кеңейіп түрленіп тұрса да, терең құрылымы өз құрылымдық жүйесін өзгертпей сақтап қалғанын көреміз. Келтірілген мысалдағы, етістігі табыс септігін меңгерген сөйлемде, ең алдымен екі бас мүшеден тұратын жалаң сөйлемге табыс септігіндегі (O₄) зат есімді компонентті енгіземіз, бұл бір тұрлаусыз мүшелі жайылма сөйлемге айналады. Одан кейінгі кезекте сөйлемнің объектісін анықтайтын сын есімнен, есептік немесе реттік сан есімнен болған анықтауыш мүшені және анықтауышы ілік септігінен болған мүше мен етістікті сипаттайтын пысықтауыш мүшені енгіземіз де терең құрылым негізінде жасалған толымды сөйлемнің моделін, үстірт құрылымды аламыз. Содан кейін Л. Теньердің құрылымдық синтаксис теориясын пайдаланып, сөйлемнің үстірт құрылымын құрастырушы әрбір элементтердің сөйлемде атқаратын қызметіне қарай түйіндерге, яғни тікелей немесе жанама түрде байланысып тұратын, бағыныңқы мен басыңқысы бар субстантивті, адъективті, адвербиалды, етістікті түйіндерге бөліп, олардың сөйлем құраудағы орны мен қызметіне талдау жасаймыз.

Сөйлемдердің терең құрылымы арқылы жай сөйлемнің негізгі базалық конструкциясы анықталып, өзгермелі компоненттердің көмегімен сөйлемнің үстірт құрылымының моделі жасалынады. Сөйлем жасауға негіз болатын сөйлем мүшелерінің атқаратын қызметі, бір-бірімен синтаксистік байланысқа түсуі мен олардың сөйлем ішіндегі орны стеммалар жүйесінде анықталады. Сөйлемнің үстірт құрылымында олардың өзгермелі компоненттер арқылы сөйлемнің түрленуі көрсетіледі. Сондай-ақ грамматикалық материалдарды берудің алгоритмін жасау арқылы қазақ тілін меңгеруде жетекші болатын қазақ жай сөйлемінің мүмкін болатын толық виртуалды интегралды стеммасын ала аламыз. Әрине, қазақ сөйлемдерін, оның ішінде жай сөйлемдер құрылымын қарастырсақ, оның табиғатының күрделілігі мен түрлену мүмкіндіктерінің орасан зор екендігін көреміз. Алайда күрделі нәрседен қарапайым нәрсе жасау үшін оны бөлшектеу керек. Тілдің атомдық құрылымы оны үйренуде қолдану үшін бірқалыпқа түсіруге (унификациялауға) мүмкіндік береді. Осыған орай меңгеру мақсатында тіл құрылымын бірқалыпқа түсірудегі міндетіміз агглютинативтіліктің бөлшектерге бөлінуін пайдалануымызда деп ойлаймыз. Агглютинативті тілдерде грамматикалық мағыналар түбірге аффикстердің жалғануы арқылы беріледі. Тілдердің бұл түрінде аффикстердің әрқайсысы көбінесе бір ғана грамматикалық мағынаны білдіреді де, олар бірінің үстіне бірі жалғана береді. Агглютинативті тілдерде сөздерге аффикстер жалғанып, сөздің морфологиялық құрамы күрделенгенмен, сөз түбірінің дыбыстық құрамы, негізінен алғанда, өзгермей, сол күйінде қалады [64, 492 б.]. Қазақ тілінің агглютинативті қасиеті оның құрылымдарын модельдеуде басқа типті тілдерге қарағанда, өзгешелеп тұрады.

Сөйлем құрамындағы компоненттердің бөлшектерге бөлінуі және аффикстерінің жалғану жүйесінің бірқалыптылығы біздің жұмысымызда ең қарапайым атаулы сөйлемнен сөйлемнің тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелері түгелдей қатысқан жайылма жай сөйлемнің терең құрылымы мен өзгермелі компоненттері түгелдей дерлік қатысқан құрылымның моделін, яғни

виртуалды интегралды стеммасын жасап шығуға септігін тигізді.

Берілген интегралды стемма (сурет 1.6) Н. Хомскийдің туындаушы грамматикасы негізінде жасалған сөйлемнің сыртқы құрылысын көрсетеді. Сонымен қатар Л. Теньердің құрылымдық синтаксисі негізінде сөйлем құрастырушы компоненттердің бүкіл элементтері жеке-жеке қарастырылып, барлық кіші стеммаларды, олардың барлық сөйлем құрастыратын түйіндерін (етістікті, субстантивті, адъективті, адвербиалды) көрсетеді. Жұмыста тікелей құрастырушылар және өзгеріс тудырушы грамматикалар көмегімен жасалған сөйлемнің терең және үстірт құрылымы, содан кейін рет-ретімен құрастырушылар арасындағы синтаксистік байланыс, компоненттерді байланыстыратын стеммалар мен түйіндердің барлық түрлері зерттелініп, сөйлемнің толық құрылымдық моделі жасалды.

Монографияда Н. Хомскийдің туындаушы грамматика теориясын, Л. Теньердің құрылымдық синтаксисін және осы аталған ғылыми теориялар негізінде Ж. Нұршайықова жасаған орыс тілінің алгоритмделген синтаксис теориясын негізге алғандықтан, зерттеушілер пайдаланған терминдерді және қолданған әдіс-тәсілдерді агглютинативті құрылыстағы қазақ тілі жай сөйлемінің құрылымдық жүйесін зерттеуде жалпы тіл білімінде тілдердің типологиялық сипаты және оларды құрайтын компоненттер табиғаты әртүрлі болатынын ескере отырып қолдандық.

Сөйлемнің виртуалды моделі көзге көрінбейтін, анық емес пропозиция кезінде пайда болады да, прагматикалық мақсатта синтаксистік құрылымдармен анықталады. Біз ұсынып отырған қазақ тілі жай сөйлемдерінің виртуалды стеммалары мен сөйлемдерге жасалған синтаксистік талдау үлгілері арқылы тіл үйренушілер қазақ тілі грамматикалық жүйесінің жұмыс істеу ұстанымдарын тереңірек түсінуіне ықпал жасап, қазақ тілін меңгеруді әрі қарқынлатып, әрі жеңілдетеді деп сенеміз. Қазақ сөйлемінің құрылымдық жүйесін, ондағы сөйлем мүшелерінің бір-бірімен байланысу тәртібін неғұрлым қарапайым түрде белгілі бір модельге түсіріп, ол жүйенің жұмыс істеу алгоритмін көрсету арқылы тілді үйренушіге қазақ тілі туралы анықтама беру ғана емес, оның алғашқы кезеңдегі қорқыныш сезімін, психологиялық тосқауылын шектеуге болатыны анық. Сөйлеу әрекетін жасаушы, яғни коммуникант үшін сөйлемнің моделі жол сілтеуші жетекші құрал болып саналады.

Н. Хомскийдің сөйлемнің терең және үстірт құрылымдары теориясы және Л. Теньердің құрылымдық синтаксисі және осы бағытта орыс сөйлемінің виртуалды моделін жасаған Ж.Ә. Нұршайықова еңбектері, қазақ тіл білімінің синтаксис ғалымдары еңбектері негізінде жасалған, бірқалыпқа түсірілген қазақ тілі жай сөйлемінің виртуалды моделі және бұл құрылымдарға жүргізілген синтаксистік талдау алгоритмдері тіл білімінің қолданбалы лингвистика саласында практикалық міндеттерді шешуге, соның ішінде екінші тілді меңгеруде тиімді қолдануға болады.

1.2 Жай сөйлемнің құрылымы мен семантикасы

«Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса ойын айтады. Ойын айтуға тиісті сөздерді алады да, олардың басын құрап, біріне-бірінің қырын келтіріп, қиюластырады. Қыры келетін сөздер, тұрған күйінде алса да, қиындаса қалады. Қыры келмейтін сөздерді қиындастыру үшін қырларын өзгертіп қиюын келтіреміз. ... ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады. ... Сөйлем ішіндегі сөздердің басын түсінікті етіп жасау туралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар, тәртіптер бар», – деп жазады қазақ тілі білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынов [65, 263-264 бб.]. Автор бұл заңдар мен тәртіптерді сөйлем жүйесі деп аталатын білім зерттейтінін, сөйлем жүйесі сөйлем ішіндегі сөздерді, яғни сөйлем мүшелерін қарастыратынын айтады.

Сөйлемнің өзіне тән белгілері болады. Әр сөйлемнің құрылымдық және семантикалық белгісі болады. «Сөйлемнің құрылымдық және семантикалық екі белгісінің өзара қарым-қатысы өте тығыз байланысқан. Сөйлемнің белгілі бір құрылымының болуы қандай міндетті болса, ол құрылымның мағынасы, мазмұны болуы да сондай міндетті. Олай болса, сөйлемнің бұл екі белгісі бір-бірінен жеке дара өмір сүре алмайды екен. Бұл таңбаланушы шындық болмыс – денотаттың санадағы көшірмесі мен таңбалаушы тіл құралдарының бірлігі болып табылады» [66, 628 б.]. Мұндағы сөйлемнің құрылымы – тіл құралдарының жиынтығы болса, мазмұны тек дұрыс таңдап алынған сөздің мағынасы ғана емес, дәл сол жағдайға байланысты қолданылатын эмоционалды-экспрессивті, интонационалды мағыналы болуы шарт. Кез келген адам тілдік қарым-қатынасқа түсу үшін сөйлеу әрекетін жасайды. Біздің мақсатымыз сөйлеу әрекетін жасаушыға сөйлемнің мазмұны мен құрылымын дұрыс таңдай білуге және түсінуге үйрету. Бұл құрылым ішкі бөлшектерден тұрады. Сөйлемді құраушы өзінің грамматикалық мағыналары бар ішкі бөлшектер синтаксистік байланыстар мен қатынастар арқылы бірігеді. Бұлар *сөйлем мүшелері* деп аталады [66, 627 б.].

Тіл меңгеру коммуникативтік мақсатты көздейді. Жалпы тіл білімінде сөйлеу актісі теориясында коммуникацияның үш деңгейі қарастырылады Дж. Серльдің айтуынша, бірінші, пропозиция деңгейі, локутивтік акт (хабардың туу актісі), екінші, сөйлеу деңгейі, иллюкуция (үстірт формадағы хабардың айтылымы), үшінші, тыңдаушының жауабы, перлокуция (хабарды қабылдау актісі). Табиғи тіл локутивтік акт – пропозиция деңгейінде ойды хабарлау үшін арнайы құралдармен және оларды иллюкутивтік, перлокутивтік актілер деңгейінде арнайы ережелер арқылы қолданумен қамтамасыз етілген. Яғни, сөйлеудің екі түрлі берілу сипаты бар: ішкі (туу және қабылдану), сыртқы (хабардың арнайы физикалық формамен берілуі) [67, 96 б.; 68]. Олай болса, шет тілді меңгергенде, локутивтік акт кезеңінде пайдалануға болатын сөйлемдердің алгоритмделген құрылымын жасауға болады. Тіл меңгеруші локутивтік акт деңгейінде алгоритмделген сөйлем үлгісін қолданып немесе түсініп, сөйлеудің кейінгі деңгейлерінде өзіне қажетті ақпаратты қабылдап, сол арқылы өзінің ойын жеткізе алуы керек. Ендеше, локутивтік акт, пропозиция кезеңінде сөйлеуші құрылымдық тәртіп жасау керек, иллюкуция

деңгейінде тізбектік тәртіпке айналдырып, хабарды айта алуы керек те, перлокуция кезеңінде түзу сызықтық тәртіпті құрылымдық деңгейге ауыстырып, хабарды түсіне білу керек.

Коммуникативтік актіге (КА) қатысушы инофон әрбір сөйлемді функционалды тұрғыдан қарастыра отырып, олармен еркін жұмыс істеуге тырысады. Сондықтан әрбір жаңа сөз лексема ретінде емес, арнайы қызмет жасаушы сөйлемнің мағыналы мүшесі ретінде беріледі. Негізінен сөйлем бір сөзден де, бірнеше сөздерден де құрала береді. Себебі сөз тек лексикалық мағынаны ғана емес, грамматикалық мағынаны да қамтиды. Тіл білімінде грамматикалық сөз деген ұғым бар. «Грамматикалық сөз дегеніміз – сөйлем құрамындағы сөз. Сөйлем құрамындағы сөз шындық өмірдегі заттардың түрлі қасиеттері мен олардың бір-бірімен қарым-қатысы, сондай-ақ олармен адамдардың және адамдардың өзара қатынастары денотаттарды қайта бейнелеуші сигнификат мағынасында көрініс табады. Бұл сөздер шындық өмірдегі негіздері сияқты әсерлі, тірі, жанды, қарым-қатынасты мағынасымен сипатталады. Сөйлем ситуацияға сай құрылады. Соған сәйкес сөйлем құрамындағы сөзде немесе сөз тіркесінде сөйлемдік мағына не тұтас, не бөлшек күйінде жағдайға байланысты бейнеленеді» [66, 627 б.].

Жалпы тіл біліміндегі жай сөйлем синтаксисін талдау ғалымдардың еңбегінде үш принциппен жүзеге асады: сөйлемді қатынас құралы ретінде зерттеу, яғни адамдардың пікір алысудағы логикалық байланыстары: тема мен рема, логикалық субъект пен логикалық предикат арасындағы қарым-қатынас тұрғысынан сипаттау. Бұл коммуникативтік құрылым деп аталады; сөйлемнің сыртқы құрылымы тұрғысынан сипаттау, бұл формалдық немесе структуралық құрылым деп аталады; сөйлемнің мағыналық, мазмұндық жағынан құрылуы, белгілі бір объективті шындықты білдіруі тұрғысынан сипатталуы. Бұл мағыналық құрылым деп аталады [25; 40; 41].

Қазіргі кезеңде сөйлем синтаксисінде сөйлемнің осы аталған сипаттарын бірлікте қарастыру нәтижесінде ғалымдар маңызды зерттеулерге қол жеткізген. Сөйлемнің құрылымдық-мағыналық жақтарын сипаттау бағытында тілдік фактілерді негізге алып зерттеген Н.Ю. Шведова [20], В.Г. Гак [24], В.В. Богданов [15], Н.Н. Арват [25], сөйлем мазмұнын сөйлемнен тыс қарастырған Н.Д. Арутюнова [21], В.Г. Адмони [69] болды. Түркі тілдері бойынша А.Н. Баскаков [70], И.Х. Ахматов [30], М.З. Закиев [31], С.Н. Абдуллаев [32], қазақ тілі бойынша М. Оразов [71], Ж. Сәдуақасұлы [40], А.Б. Қайыров [41], Г.Қ. Темірбекова [72] т.б. зерттеген.

Сөйлемді осы бағытта зерттеушілердің соңғы 15-20 жыл көлемінде қол жеткен табыстарының бірі – сөйлем құрылымының үлгісін жасау болды. Бұл жөнінде де алуан түрлі көзқарастар мен әртүрлі белгілеу үлгілері бар. Жалпы тіл білімінде сөйлемнің мағыналық құрылымын сипаттайтын төрт түрлі термин бар: предикат аргумент / семантикалық септіктер; предикат – субъект – объект; баяндауыш, бастауыш, толықтауыш; тема, рема; Түркі тілін зерттеушілер екінші және үшінші түрін қолданады, төртінші түрі жаңа зерттеле бастады [40, 41 б.].

Түркі тіліндегі сөйлем құрлымы үлгісін А.Н. Баскаков П + С болатын

құрылымдық тип деп көрсетеді (П-подлежащее, С-сказуемое). Мұнда бастауыш қызметінде – зат есім, субстантивтенген басқа сөз таптары, баяндауыш қызметінде жіктелген есімдер мен етістіктер қолданылады. Бұл сөйлемдердің моделі былай түрленеді: $P_n + C_r$ немесе $P_r + C_r$. Бұл үлгіде бастауыштың неден жасалғанын, құрамын, мүшелерін толық ажыратуға болады [70, 85 б.].

В.В. Богдановтың пікірінше, сөйлемнің семантикалық-синтаксистік ұйымдасуында предикативтік қатынастардың жиынтығы негізгі болып саналады. Бұл қатынастардың жиынтығы предикативтік және предикативтік емес таңбалардың бірлігі арқылы жүзеге асады. Автор предикативтік таңбаларға субъект пен предикатты, предикаттық емес таңбаларға аргументтік есімдерді жатқызады да, аргументтердің сөйлемнің мағыналық құрылымына әсері олардың жеке сипаттамаларына байланысты болатынын айтады. Егер аргумент жалқы есім болса, дескрипциясы бір ғана аргументті қажет ететін предикаттың қолданылуын талап етеді [15].

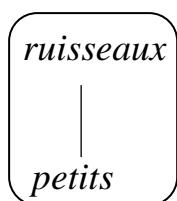
Барлық зерттеушілер субъект, объект, предикат ұғымдарын сөйлемнің ішкі мазмұндық құрылымы үшін пайдаланады. Н.Н. Арват сөйлемнің мағыналық мүшелеріне предикат, субъект, объект, атрибут және конкретизаторды жатқызады. Ж. Сәдуақасұлы конкретизаторды «нақтылауыш» деп атайды. Мағыналық мүшелер – сөйлемнің мағыналық құрылымының бөліктері, ал сөйлем мүшелері бұл сөйлемнің грамматикалық құрылым бөліктері дей келе, автор мағыналық мүшелердің сөйлем мүшелерінен бір ерекшелігі – сөз тұлғалардың құрамындағы морфемалар арқылы да беріле алуында. Сөйлем мүшелерінде ондай қасиет байқалмайды. Өйткені әр сөзтұлға бір сөйлем мүшесі болып есептеледі. Мысалы: *Мен оқимын* десе, екі сөйлем мүшесі бар, ал *Оқимын* десе, бір ғана сөйлем мүшесі бар. Бірақ екі жағдайда да бір мағынаны білдіреді [33, 45-48 бб.].

Мағыналық мүше – лексикалық және синтаксистік мағынаның өзара әрекетінен пайда болып, көптеген жалқы құбылыстардың жалпыланған түрі ретінде көрінетін, шындықтағы қандай да бір құбылысты білдіретін, сөйлемнің мағыналық құрылымының мағыналық бөлігі болып табылады [40, 50 б.]. Сөйлемнің мағыналық құрылымын анықтайтын 5 мүше – предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибут – арасында предикациялық, толықтауыштық, пысықтауыштық, анықтауыштық мағыналық байланыстар болады. Бұл қатынастар объективтік шындықтағы фактілер арасындағы қатынастардың көрінісі болатын синтаксистік және мазмұндық қатынастар негізінде құрылады.

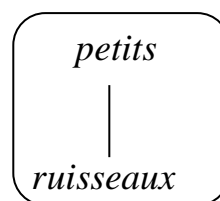
Сөйлеу – адамдардың бір-бірімен объективті шындықтағы жағдаяттар туралы пікір алысуы болса, тіл меңгерудің мақсаты – сөйлеуге жету. Олай болса, тіл меңгеру үрдісінде жеке сөздік қорды жаттағанмен, оны сөйлеу актісінде, сөйлем ішінде қалай қолдану керектігін білмейтін жағдайларды болдырмау үшін тіл меңгерушіге әрбір жаңа сөз сөйлемде белгіленген орны және қызметі, мағынасы бар синтаксема ретінде үйретіледі. Г.А. Золотова синтаксеманы былай түсіндіреді: «Синтаксемой названа минимальная, далее неделимая семантико-синтаксическая единица русского языка, выступающая

одновременно как носитель элементарного смысла и как конструктивный компонент более сложных синтаксических построений, характеризуемая, следовательно, определенным набором синтаксических функций». Автор синтаксеманың өзіндік белгілері ретінде: 1) өзі жасалған сөздің категориялық-семантикалық мағынасы; 2) арнайы морфологиялық көрсеткіші болуы; 3) 1 және 2 қасиеті арқылы белгілі бір позицияда синтаксистік қызметте болуын көрсетеді. Синтаксема сөйлем құрылымына ене отырып, оның компонентіне айналады [23, 4-8 бб.]. Олай болса, біздің қарастыруымыздағы синтаксема сөйлемнің мағыналы компоненті ретінде бірден өз қызметін бастамақ. Жүйелі түрде берілетін әрбір синтаксема сөйлемнің виртуалды моделін құрауға негіз болады. Тіл меңгеру бір ғана негізді қарапайым атаулы сөйлем моделінен басталып, барлық мүшелері толық жайылма жай сөйлем моделін жасап үйрену жүйесімен жалғасады.

Л. Теньер сөйлемнің құрылымдық және мағыналық жақтарының қарым-қатынасы қатар жүзеге асатынын айтады. Сөйлем ішінде құрылымдық байланыспен қоса мағыналық байланыстар қатар жүреді. Құрылымдық объектілер мағыналық объектілерді білдіреді. Бағыныңқы мүшенің мағынасы басыңқы мүшенің мағынасына телінеді. Мысалы: «*petits ruisseaux*» «*маленькие ручейки*» деген сөз тіркесінде *маленькие* деген бағыныңқы сөздің мағынасы *ручейки* деген басыңқы сөздің мағынасына орай қолданылып отырғанын айта келіп, құрылымдық байланыс пен семантикалық байланысты стеммада былай көрсетеді [1, 54 б.].

Синтаксистік байланыс

Семантикалық байланыс

Автор синтаксистік байланыста басыңқы мүше бағыныңқы мүшені анықтайтынын, семантикалық байланыста бағыныңқы мүше басыңқы мүшені анықтайтынын айтады. Теньердің иерархиясында сөйлем құрылымын көрсеткенде, сөз неғұрлым жоғары орналасса, соғұрлым құрылымдық маңызы бар, егер семантикалық тұрғыда сөз неғұрлым төмен орналасса, соғұрлым мағыналық маңызы артады. Сондықтан Теньер сөйлем құрылымындағы сөздердің байланысын тек бір түрлі сызықпен белгілеп, тек басыңқы мүшені жоғары, бағыныңқыны төмен орналастыру арқылы сатылы байланыс жүйесін жасайды.

Біз ұсынып отырған қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің виртуалды стеммаларында сөйлем құрайтын мүшелерді, олардың бір-бірімен синтаксистік байланыстарын әртүрлі сызықтармен және арнайы таңбалармен беру арқылы олардың арасындағы семантикалық байланыстарды да түсіндіруге тырыстық:

- егер құрылымдық тұрғыда сөйлем стеммасында екі сөз арасында үзік

сызықпен ($A_1 \dots n$) көрсетілген байланыс болса, онда семантикалық тұрғыда сапалық анықтауыш пен анықталушы сөз туралы айтылады;

- егер құрылымдық тұрғыда сөйлем стеммасында екі жақты бағыты бар үзік сызықпен ($A_2(O_2) \leftarrow \dots \rightarrow n$) көрсетілген байланыс болса, онда семантикалық тұрғыда меншікті анықтауыш пен анықталушы сөз туралы айтылады;

- егер құрылымдық тұрғыда сөйлем стеммасында басыңқыдан бағыныңқы мүшеге бағытталған бір бағытты ($Ox \leftarrow V$) түзу сызықпен көрсетілген байланыс болса, онда семантикалық тұрғыда бірінші сөз екінші сөзді толықтыратыны жайында айтылады;

- егер құрылымдық тұрғыда сөйлем стеммасында үзік сызықпен ($Adv \dots V$) көрсетілген байланыс болса, онда семантикалық тұрғыда іс-әрекетті нақтылауыш-пысықтауыш туралы айтылады;

Сөйлем – сөйлем мүшелері орналаса алатын абстрактілі модель-схема. Бұл модель еркін құрастырылатын болғандықтан, лексикалық мағыналық жағынан еркін толықтырылады да, бұл конкретті фразалар нақты коммуникативтік жағдай контекстерінде қолданылады. Сөйлемдерді ішкі құрылысы бойынша зерттеу осы позицияларды қарастырудан шығады [73, 56 б.].

Жалпы тіл білімінде сөйлемнің синтаксистік сөйлем мүшелерін тұрлаулы және тұрлаусыз деп екіге бөледі. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері – бастауыш пен баяндауыш. Тұрлаусыз мүшелері анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш болып саналады. Сөйлемнің бастауышы, баяндауышы, толықтауышы, анықтауышы, пысықтауышы жалпы тілдік категориялар болып табылады. Олар сөйлем мүшелерінің арасындағы предикативтік, объектілік, атрибуттық, адвербиалдық қарым-қатынастарды анықтайды.

Сөйлем құрауда грамматикалық субъект және грамматикалық предикатпен берілетін предикаттық қатынасты беру негізгі болып саналады. Субъект пен предикат сөйлем мазмұнын берудегі негізгі элементтер. Себебі тек осы мүшелер ғана аяқталған ойды білдіре алады [29, 7 б.]. Мұндай пікірді қазақ тілі жай сөйлемдерін зерттеуші Р. Әміров те айтады. Бастауыш пен баяндауыштың бір-біріне қатынасы предикативтік қатынас деп аталады [74, 53 б.]. Предикативтік қатынас – сөйлемнің негізгі грамматикалық белгісі. Сөздер бірі – бастауыш, екіншісі – баяндауыш болып, предикативтік қатынасқа түскенде ғана сөйлем сапасына ие болады.

Қазақ тілі жай сөйлемінің стеммасында субъект **N** – (noun) таңбасымен, предикат **V** – (verb) таңбасымен берілді.

Қазақ тілінде екі негізді жай сөйлем екі бас мүшеден – бастауыш пен баяндауыштан құралады. Екі негізді жай сөйлемде бастауыш пен баяндауыш бір-бірімен үйлесіп, қиыса байланысады. Қиысу – сөздердің бағыныңқысының басыңқыға икемделе, олардың грамматикалық мағыналары мен тұлғаларына үйлесіп тұратын сөздер арасында болады [39, 131 б.]. Бастауыш пен баяндауыштың арасындағы қиыса байланысудың негізгі грамматикалық көрсеткіші – жақтық мағына.

Жақтық мағына сөйлемдердің түпкі (базистік) типтеріне жатады. Оның себебі – тілдің коммуникативтік сипатына сай дүниедегі заттар сөзге субъект ретінде қатысқанда үш топқа – үш жаққа бөлінеді. Бірінші жаққа (I ж.)

сөйлеуші, сөйлеушілер (мен, біз), екінші жаққа (II ж.) – тыңдаушы, тыңдаушылар (сен, сендер, сіз, сіздер), үшінші жаққа (III ж.) – сөйлеуден тыс тұрғандар (ол, олар) жатады. Бастауыш пен баяндауыштың бір-бірімен байланысуын М. Балақаев, Т. Қордабаев, Т. Сайрамбаев «жақтық қиысу» және «сандық қиысу» деп бөледі. Профессор С. Аманжолов жақтық қиысу және көптік қосылып қиысу деп бөледі. Қиысу әр тілде әртүрлі екені белгілі. Мысалы, орыс тілінде бастауыш пен баяндауыш тек (род), жақ, сан жағынан, анықтауыш анықтайтын сөзімен тек (род), сан жағынан, септіктер арқылы қиысады. Түркі тілдерінде, оның бірі қазақ тілінде, қиысу, негізінде, біріне-бірі бағынышты тіркестегі бастауыш пен баяндауыш арасында болады [39, 112 б.].

Жақтық қиысуда – бастауыш сөз қай жақта тұрса, баяндауыш та соған сәйкес жақтық форма алып үйлеседі. Бастауыш пен баяндауыштың жасалу жолдарына қарап, олардың бір-бірімен қиысуы туралы мынадай қорытынды шығаруға болады: сөйлемнің бастауышы есім сөздерден, есімшеден, тәуелденген зат есім, сын есімнен болса, баяндауыш тек III жақта тұрады. Жіктеу есімдігінен болған бастауышты сөйлемде ғана баяндауыш үш жақта толық жіктеледі (сурет 1.7).

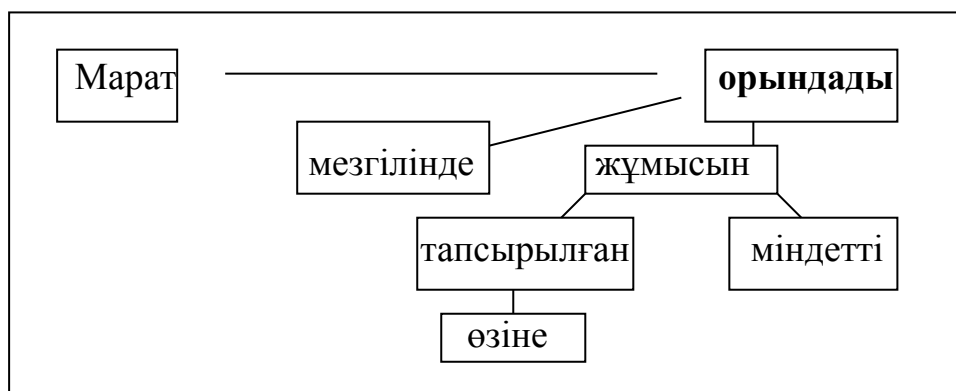
N	V
Жіктеу есімдігі	баяндауыш жіктеледі
Есім сөздер } Есімше } Зат есім }	баяндауыш тек III жақта зат есімнен болған баяндауыш жіктелмейді

Сурет 1.7 – Бастауыш пен баяндауыштың қиысуы

Жұмысымыздағы N – зат есімнен, субстантивтенген басқа сөз таптырынан болған сөйлемнің бастауышы да, V – етістіктен, етістік орнына жүре алатын есім сөздерден болған сөйлемнің баяндауышы болып табылады. Ал бұл екі тұрлаулы мүшенің қайсысы негізгі, олардың ара салмағы қандай, сөйлемнің виртуалды стеммасын жасауда екі мүшенің арасындағы байланысты қалай көрсетуге болады?

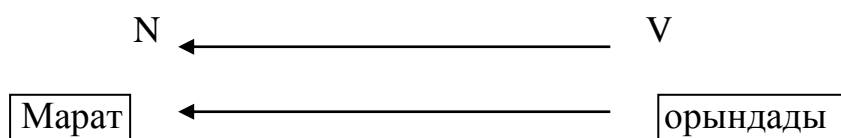
А. Байтұрсынов сөйлем ішіндегі сөздер байланатын қазық сөзін, сөйлем иесін – бас мүше, яғни бастауыш, бас мүшенің сырын-сипатын, жайын, амалын, болмысын айтып баяндайтын сөз баяншы мүше, яғни баяндауыш деп атаған. С. Аманжолов: «Подлежащее – главное из главных. Сказуемое – прямое выражение его. Второстепенные члены – косвенные выражения» деп бастауышты басыңқы деп санайды [36, 277 б.]. Т. Қордабаев, М. Балақаев, Т. Сайрамбаев, О.К. Күлкенова [75] тұрлаулы мүшелердің қызметін бір дәрежеде бағалайды. «Баяндауыш бастауыштың ісін, қимылын, күйін және басқа заттық, сындық сапасын білдіріп, бастауышқа бағынады. Бұл жағынан тұрлаулы мүшелердің ең негізгісі – бастауыш, бірақ сөйлемдегі қызметі жағынан бастауыштан гөрі баяндауыштың синтаксистік қызметі анағұрлым

басым болады [38, 82 б.]. Ғалымдар бұл басымдылықты, біріншіден, баяндауыштың сөйлем арқылы айтылған ойды тиянақтап, көптеген сөздерді ілестіріп барып, сөйлемді аяқтап тұратындығы, екіншіден, бастауыштың мағынасы баяндауыштың морфологиялық құрамындағы тұлғалар арқылы белгілі болып дербес тұра беретіндігі деп түсіндіреді. С. Аманжолов сөйлемдегі сөздердің байланысын кесте жүзінде көрсеткен мысалынан (сурет 1.8) бастауыштың сөйлемдегі қызметіне қарағанда, баяндауыштың сөздерді ілестіру қабілеті басым екені көрінеді. Автор бұл кестені сөйлем ішіндегі сөздердің орналасу тәртібіне байланысты жасаған [76, 238 б.].

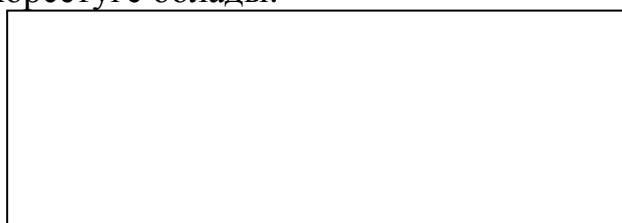
Сурет 1.8 – Сөйлем құрылымының С. Аманжолов жасаған үлгісі

Егер баяндауышты басым деп қарастырсақ, бұл мысалдағы бастауыш пен баяндауыштың байланысы төмендегі схема түрінде болар еді:

Алайда авторлар баяндауыштың синтаксистік қызметі бастауыштан басым болғанына байланысты баяндауышты ғана бас мүше деп қарауға болмайтынын айтады. Шынында, ол екеуі де – сөйлем құрауға ұйытқы болатын, басқа мүшелерді айналасына үйіріп тұратын, сөйлемнің дінгекті орталығы – бас мүшелер [39, 102 б.]. Екінші, бастауыштың мағынасы баяндауыштың құрамындағы морфологиялық тұлғалар арқылы белгілі болып тұра беретінін ескерсек, бастауыш пен баяндауыштың жақтық байланысы бойынша есімдіктен болған бастауышы бар сөйлемде ғана баяндауыш толық үш жақта жіктеледі де есім сөздерден, есімшеден болған бастауышты сөйлемдерде баяндауыш тек үшінші жақта айтылады. Сондай-ақ биноминативті, зат есім + зат есім (Сеул – астана) немесе есім сөз + есім сөз құрылымдарында бастауыш пен баяндауыштардың бір-біріне қатынасы тең дәрежеде екені көрініп тұрады.

Жоғарыда айтылған пікірлерді саралай келе, сөйлемнің тұрлаулы мүшелері бір-бірімен тең дәрежеде екенін ескеріп, бастауыш пен баяндауыштың байланысын былай көрсетуге болады:

N	←————→	V
Мен		оқимын
Айша		оқиды
Айтқаным		келді
Асан	—	студент
Жұмысым	—	жақсы

Сурет 1.9 – Сөйлемнің субъектісі мен предикатының үйлесуі

Сөйлем құрылымының негізгі өзегінің моделі мынадай : N ↔ V. Сөйлемнің мағыналық құрылымы жағынан мұндағы екі бағытты көрсететін түзу сызық – сөйлемнің субъектісі мен предикатын білдіріп, сөйлем құрылымында тең дәрежеде қарастыратын белгі. Сөйлемнің синтаксистік құрылымы жағынан бастауыш пен баяндауыштың қиысуын көрсетеді.

В.Г. Гак, В.В. Богданов, Ю.Д. Апресян, Е.В. Падучева [77; 78] сөйлемдердің семантикалық-синтаксистік құрылымдарын екі деңгейде қарастырады. Бірінші, әртүрлі терминдермен аталатын мағыналық деңгей және оның синтаксистік формаларды қабылдауы, екінші, көпдеңгейлік деңгей, бұл деңгейдің объектісі кеңірек «мағына-мәтін» төңірегінде қарастырылады [15, 47 б.]. Сөйлемнің бірінші мағыналық деңгейін қарастырғанда, В.В. Богданов төрт түрлі тілдегі сөйлемдерді зерттей отырып, предикат меңгеретін түрлі объектілердің семантикалық функцияларын агентив (*старуха положила руку...*), бенефициатив (*принесла Илье...*), экспериенсив (физиологиялық, психикалық жағдайды ескерген (*с трудом различал Кузьма*)), объектив (*отворял калитку...(жансыз)*), перцептив (*видел его...(жанды)*), композитив (*стучал в чугунную доску*), инструментатив (*рвешь щипцами ...*), медиатив (средство (*укрыл простынею ...*)), элементив (природного характера (*волнами сдвинуты ...*)), ономасиатив (прозвище («Прозывают будильником» ...)), локатив (место (*ушел в страну чужую ...*)), дескриптив (*окна были маленькие...*), результатив (*родила дочь*) деп атайды [15, 53 б.].

Біздің қарастыруымыздағы объектілердің мағыналық түрлері төмендегідей:

O₃ – іс-әрекеттің бағыт, бағдарын, кімге, неге арналғанын, мезгілін, себебін, мақсатын, *керек* сөзімен тіркескен жағдайда қажеттілікті білдіреді;

O₄ – сөйлемде тек сабақты етістіктермен байланысып, іс-әрекеттің тікелей объектісін білдіреді;

O₅ – іс-әрекеттің нақты немесе абстракт мағынадағы орнын, адамның, заттың қай жерде екенін, жас мөлшерін, мезгілін білдіреді;

O₆ - іс-әрекеттің шыққан орнын, нәрседен, заттан алыстау, қашықтау, айырылу, бөлу, бөлшектеу мағынасын, бір нәрсе мен екінші нәрсені салыстыруды, заттың немесе құбылыстың орнын, мезгілін білдіреді;

O₇ – іс-әрекеттің құралын, көлік, іс-әрекеттің ортақ субъектісін білдіреді.

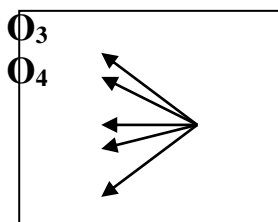
Сөйлем тиянақты аяқталған ойды білдіреді. Ол үшін әрбір іс-әрекеттің объектісі болу керек. Іс-әрекеттің объектісін шартты түрде O – объект деп, қазақ тіліндегі жеті септіктің болуына байланысты O₁, O₂, O₃, O₄, O₅, O₆, O₇ –

деп белгіледік. Мұндағы O_1 - атау септігі, ол сөйлемнің субъектісін білдіреді. Ал O_2 – ілік септігі, сөйлемде анықтауыштық қызмет атқарады. Мұндағы O_3 – барыс септігі, O_4 – табыс септігі, O_5 – жатыс септігі, O_6 – шығыс септігі, O_7 – көмектес септігі. «Сөйлемде толықтауыштар көбінесе етістікке, етістікті сөз тіркесіне қатысты болатындықтан, ал етістіктердің сөйлемдегі басты қызметі баяндауыш болатындықтан, олар, негізінде, баяндауышты толықтайды» [39, 157 б.] Толықтауыш тәуелді заттық мағынаны білдіреді. Заттық мағынаны білдіретін толықтауыш зат есімнен, зат есімнің орнына жүретін есімдіктерден немесе субстантивтенген басқа сөз таптарынан болады. Тәуелді болу себепті атау септігінен басқа септіктердің тұлғасын қабылдайды. Ілік септігіндегі сөз (O_2) толықтауыш бола алмайды [73, 66 б.].

Сөйлемде объектілік қатынастың бағыныңқы компоненті болатын толықтауыштар тура және жанама толықтауыштар болып екіге бөлінеді. Тура толықтауыш табыс септігінде тұрып, *кімді? нені? кімдерді? нелерді?* деген сұрақтарға жауап беріп, іс-әрекеттің тура объектісін көрсетеді. Жанама объектілер семантикалық түрлі сипаттарды беріп, адресат, адресант, құрал, материал т.б. білдіріп, *кімге? неге? кімде? неде? кімнен? неден? кіммен? немен?* деген сұрақтарға жауап береді.

Тіл меңгеру үрдісін барынша жеңілдету мақсатын көздейтіндіктен, жұмысымызда сөйлем мүшелерін ажыратуда, кейбір көлемдік септіктердің (жатыс, барыс, шығыс) *қайда? қайдан?* сұрақтарына жауап беріп, сөйлемде толықтауыштық емес, пысықтауыштық қызметте болуын мойындай отырып, олардың сөйлемде қандай қызмет атқарғанына қарамастан, сөздерге жалғанғанда, нақты септік тұлғаларында тұратындықтан, қазақ тіліндегі септіктерді (атау, іліктен басқа) іс-әрекеттің объектісі ретінде қарастырамыз.

Сөйлемдегі субъект пен объектінің предикатқа қатысын білдіруде зерттеушілер сөйлемнің мағыналық құрылымы предикат пен оның аргументтерінен (баяндауышпен байланысты септіктер) тұратынын айтады. Яғни, олардың саны предикаттың валенттілігіне – тіркесу қабілетіне байланысты болады. Сонда сөйлемнің субъектісі де сол аргументтердің бірі болып есептеледі. Аргументтердің қанша орын иеленетінін предикат анықтайды [40, 47-8 бб.]. Қазақ тілінде септелетін сөздер – зат есімдер, есімдіктер, заттанған басқа есім сөздер. Аталған сөйлем мүшесі тікелей іс-әрекетпен, яғни V-мен меңгеріле байланысады. Сөйлем құрылымындағы баяндауыш пен толықтауыш арасындағы объектілік қатынас стеммада (сурет 1.10) $O_{34567} \leftarrow V$ түрінде көрсетіледі. Сөйлемнің баяндауышынан объектіге қарай бағытталған сызық басыңқы бағыныңқы мүшені меңгеретінін көрсетеді. Жалпы қазақ тілінде бағыныңқы сөз басыңқы сөзден бұрын келеді. Сөйлемнің толықтауыш мүшесі де әрқашан өзі толықтайтын сөздің алдында тұрады (сурет 1.10).

Сурет 1.10 – Қазақ тіліндегі объекті мен предикаттың қатынасын көрсететін стемма

Сөйлемде заттардың әртүрлі сынын, сапасын білдіретін сөздер көбінесе анықтауыш (атрибут) қызметінде жұмсалады; олар заттың түсі, түр-тұрпаты, көлемі, салмағы, саны сияқты сапаларын білдіреді де, анықтайтын сөзімен тығыз байланыста айтылады [38, 160 б.].

Сөйлемде анықтауыштар мағыналық жағынан *сапалық* анықтауыш және *меншікті* анықтауыш деп негізгі екі топқа бөлінеді. Сапалық анықтауыштар сын есім, сан есім, есімдік, есімше, атау тұлғалы зат есімдерден болады. Меншікті анықтауыш ілік септігіндегі сөздерден болады. Сапалық анықтауыштар анықтайтын сөзбен қабыса, меншікті анықтауыштар анықтайтын сөзбен матаса байланысады [73, 94 б.]. Орыс тілінде анықтауыш сөз бен анықталушы сөз тек (род), сан жағынан бір-бірімен байланысып, қиысып тұрады. Орыс тілі сөйлемдерінде сөйлемнің субъектісі мен объектісін анықтайтын сөздердің байланысы негізгі түйін құраушы басыңқы компоненттен өзіне қиысып тұрған бағыныңқы сөзге қарай бағытталған үзік сызықпен беріледі [18, 116 б.].

Орыс тілі сөйлемінің анықтаушы мүшесі мен анықталушы мүшесі арасындағы байланыс:

Орыс тілінің бір өзгешелігі анықталушы сөз өзін анықтайтын сөзбен тіркескенде өзгермей, өзінің алғашқы қалпын сақтап қалады. Анықталушы сөз сапалық анықтауыш болса да, меншікті анықтауыш болса да, анықталатын сөз өзгермейді: *интересная книга; первая книга; моя книга; твоя книга; его книга, ее книга т.с.с.*

Қазақ тілін меңгеруде қиындық туғызатын мәселелердің бірі – анықтайтын сөздердің мағыналық жағынан сапалық және меншікті анықтауыш болып бөлініп, сөйлем ішіндегі анықталатын сөзбен синтаксистік қарым-қатынасқа түскенде бір-бірімен байланысуындағы өзгешелік болуында. Жоғарыда көрсеткендей, сапалық анықтауыш анықталатын сөзбен қабыса байланысып, екі сөз де алғашқы қалыптарын сақтап қалса: *жақсы кітап, кішкентай бала, екі қалам* т.б., меншікті анықтауыш ілік септігі формасын, анықталушы сөз тәуелдік жалғауларын қабылдап, жақ және сан жағынан бір-бірімен матаса байланысып тұрады:

жекеше түрі
I жақ *менің кітабым*

көпше түрі
I жақ *біздің кітабымыз*

II жақ *сенің кітабың,*
сіздің кітабыңыз

III жақ *оның кітабы*
Нұржанның жұмысы

II жақ *сендердің кітаптарың*
сіздердің кітаптарыңыз

III жақ *олардың кітаптары*
Студенттердің жатақханасы

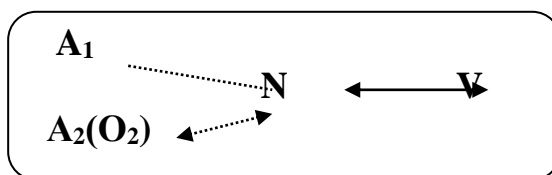
Қазақ тілі сөйлемдеріндегі анықтауыштық қатынастың бұл өзгешелігі қазақ тілі зерттеушілерінің назарынан тыс қалмаған. С. Аманжолов былай дейді: «До сих пор лингвисты утверждали, что согласуется (по лицам) только подлежащее и сказуемое. Мы находим, что такое согласование бывает у определений и дополнений, но они согласуется не через окончания сказуемости, а через все притяжательные окончания, которые проходят через все предложение красной нитью» [36, 282 б.]. Бұл пікірді профессор А.Н. Кононовтың еңбегінен де көруге болады [79, 379 б.]. Ғалым сөйлемнің бастауышы мен толықтауышын анықтайтын сөздер тәуелдік жалғау арқылы қиысатынын атап көрсетеді. Кейінгі еңбектерде бұл байланыс «матасу» деп аталады.

Біздің ұсынып отырған қазақ тіліндегі жай сөйлемнің стеммасындағы анықтауыш **A** таңбасымен таңбаланды. **A₁** – сапалық анықтауыш, **A₂(O₂)** – меншікті анықтауыш таңбасы. Қазақ тілінде анықтаушы сөз бен анықталушы сөз бір-бірімен көбінесе аналитикалық тәсіл және интонация (1) арқылы байланысады. Сондықтан тіркестің қабыса байланысқан түріне жатады. Ілік септігінде (2) тұрған сөздер де анықтауыштық қатынасты білдіреді де, анықталушы сөзбен матаса байланысады. Екі мүшенің арасындағы байланыс екі жақты формамен белгіленетіндіктен, екі бағытты үзік сызықпен беріліп отыр. Сөйлемнің мағыналық құрылымының үлгісінде **A** таңбасы және екі мүше арасындағы үзік сызық пен екі жақты бағыты бар үзік сызық анықтауыштық қатынасты білдіреді.

Олардың моделі:

1. **A₁** **N** Мысалы: *Кішкентай бала (ойнап жүр).*

2. **A₂(O₂)** ◀.....▶ **N** Мысалы: *Асанның досы (келді).*

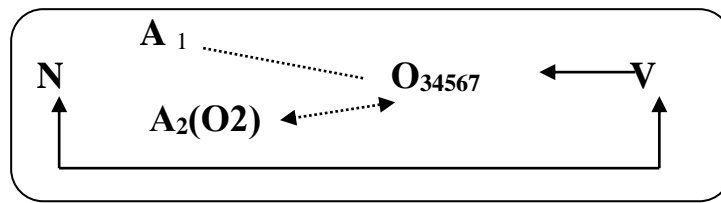

Сурет 1.11 – Субъектісі анықтауышпен күрделенген жайылма жай сөйлем стеммасы

Бұл 1.11-суретте анықталушы мүше сөйлемнің субъектісі болып отыр. Ал сөйлемнің объектісінің анықтауышы төмендегідей болмақ (сурет 1.12).

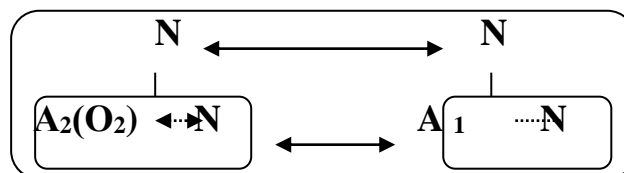
1. **A₁** **O₃₄₅₆₇** Мысалы: *Дарын қызық әңгіме оқыды.*

2. $A_2(O_2)$ $\leftarrow \dots \dots \rightarrow$ O_{34567} Мысалы: (Мен) *Маржанның әнін тыңдадым.* $A_2(O_2)$ O_4

Сурет 1.12 – Объектісі анықтауышпен күрделенген жайылма жай сөйлем стеммасы

Қазақ тіліндегі Алматы қаласы – ірі мәдени орталық. Адам тілі тас жарарды. Қазақ елі – дархан халық деген сияқты сөйлемдердің Алматы қаласы, адам тілі, қазақ елі деген тіркестерінде ілік септігі жасырын түрде қолданылған. Изафет формалар туралы Н.З. Гаджиева [80], А.Н. Кононов, М.З. Закиев т.б., М. Балақаев, Т. Қордабаев, Т. Сайрамбаев, З.К. Ахметжанованың еңбектерінде сөз болады. Қазақ тіліндегі ілік жалғауының ашық және жасырын келуі туралы М. Балақаев, Т. Қордабаев «Қазақ тілінде ілік жалғаудың ашық түрі мен «жасырын» түрінің сөзге қосатын мағынасы, сондай-ақ өзімен байланысып тұрған тәуелдік жалғауындағы сөздерге қатысы бірдей емес: ілік жалғау жалғанбай, «тасаланып» тұрған сөздің меншіктілік мағынасы күңгірттенеді де, сөз тіркесі тұтасып, бір күрделі мүше ретінде жұмсалады, сол себептен кейде солай тіркескен екі сөз бір заттың аты болып та айтылатынын (мысалы: *Арал теңізі, Абай көшесі*)» көрсетеді [38, 109 б.]. Изафеттік құрылыста сөйлемнің бірінші сыңары жасырын қолданылған жағдайда заттың меншіктік сапасын емес, заттың заттық сапасын білдіреді. Бұл изафеттік құрылыс сөйлем құрылымында бір мүше ретінде танылады (сурет 1.13). Бұл құрылым іштей бірінші жағдайда, заттың заттық сапасын білдіріп, тәуелдік қатынаста, екінші жағдайда сапалық анықтауыш мағынасын көрсете отырып, сөйлемнің екі бас мүшесі қызметін атқарып тұр. Конституенттің имплицитті құрылымы стеммада бір таңбамен берілгенімен, тіл меңгерудің алғашқы деңгейінде мұндай тіркестер жер, су, ел, көше, мекеме т.б. атауларында кездесетінін ескертеміз.

Сурет 1.13 – Қазақ елі – дархан халық сөйлемінің виртуалды стеммасы

Ілік септігіндегі сөз тәуелді көмекші есімдермен (*алд, арт, маң, іш, сырт, жан, қас*, т.б) тіркескен және тәуелдеулі өздік есімдікпен тіркескен сөздер күрделі бастауыш болады. Мысалы: *Ауылдың жаны терең сай, тасыған өзен гүрілден* (Абай). *Үй іші – таза*. Қазақ тіліндегі изафет формасының I түрі

(*темір жол, ағаш қасық*) адъективтендірілген сөз тіркесі [74, 19 б.] анықталушы мен анықтауыш сөз ретінде A₁ N стеммасымен сипатталады.

Сөйлем құрылымында өзіндік орны бар, сөйлемнің мағыналық реңін түрлендіруде маңызды тұрлаусыз мүшелердің бірі – пысықтауыш. Пысықтауыш қызметінде адвербиалдар мен адвербиалданған сөздер және көлемдік мағынадағы септіктерде тұлғаланған сөздер жұмсалады.

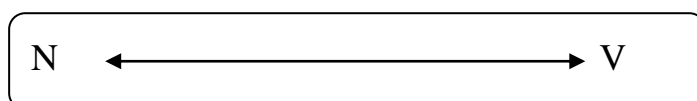
Сөйлем құрылымында пысықтауыш та анықтауыш сияқты, басқа сөздің сапасының ерекше белгілерін білдіру үшін жұмсалатын бағыныңқы мүше. Тек анықтауыш заттық ұғымы бар сөздердің, зат есімдердің, субстантивтенген басқа да есімдердің әр алуан сапасын, меншіктілік қатынасын білдірсе, пысықтауыш заттың қимылдық сапасының сапасын, белгісін білдіреді [38, 145 б.]. Пысықтауыштар мағыналық жағынан мезгіл пысықтауыш, мекен пысықтауыш, себеп пысықтауыш, сын-амал пысықтауыш, мөлшер пысықтауыш болып бөлінеді. Сөйлемнің мағыналық құрылымын зертеушілер пысықтауыш мүшені «конкретизатор» немесе «нақтылауыш» деп атайды.

Сөйлемнің іс-әректін пысықтайтын мүшені **Adv.** – (adverb) деп таңбаладық. Сөйлемнің **Adv.** мүшесі етістікке қатысты болып, етістікті сипаттайтындықтан және өзі сипаттайтын мүшемен ешқандай тұлғасыз, тек қатар тұру немесе қатар тұрмай, алыс тұрып-ақ байланысатындықтан стеммада үзік сызықпен көрсетеміз. Нақтылауыш сөз бен нақтыланатын сөз немесе предикаттың байланысын сөйлемнің виртуалды стеммасында көлбеу де, тік те орналастыруға болады.

Бұл стеммадағы Adv. таңбасы мен V таңбасының арасындағы үзік сызық сөйлемнің мағыналық құрылымы бойынша нақтылауыш пен предикат арасындағы бағыныңқылы басыңқы байланысты көрсетеді. Ал синтаксистік құрылымда пысықтауыш пен баяндауыштың қабыса байланысуын белгілейді.

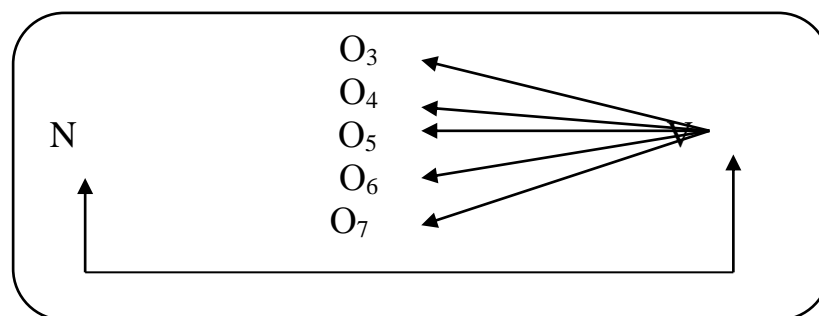
Қазақ тілінде сөйлем құрылымындағы сөйлем мүшелерінің орны қатаң сақталуы тиіс. Сөйлемнің субъектісі сөйлемнің басында, предикаты сөйлемнің соңында орналасады. Екі мүшенің арасындағы синтаксистік байланыс стеммада екі бағытты сызықпен біріледі (сурет 1.14).

Сурет 1.14 – Сөйлемнің субъектісі мен предикатын бейнелейтін стемма

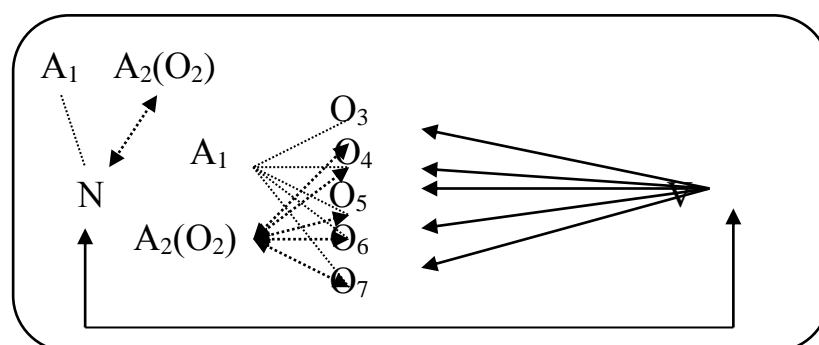
Сөйлемдегі іс-әрекеттің объектісі тәуелді элемент ретінде сөйлемнің іс-әрекетінен бұрын, субъектісінен кейін орналасады. Предикат пен объекті

арасындағы синтаксистік байланыс стеммада басыңқы мүшеден бағыныңқы мүшеге қарай бағытталған сызықпен көрсетіледі (сурет 1.15).

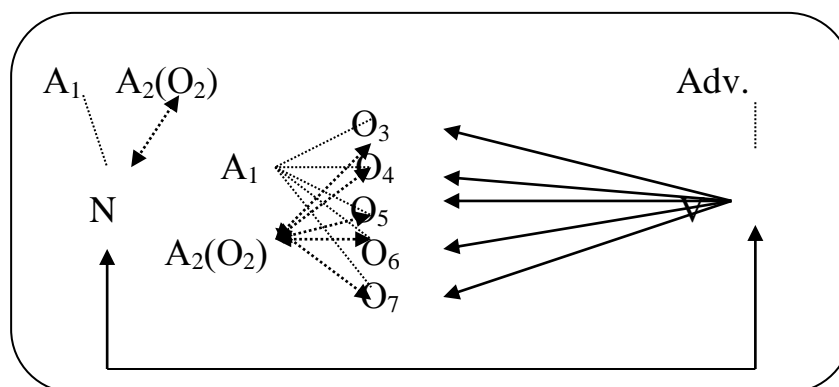
Сурет 1.15 – Жай сөйлемнің объектімен күрделенген виртуалды стеммасы

Сөйлемдегі анықтауыш өзі анықтайтын мүшенің алдында орналасады. (сурет 1.16).

Сурет 1.16 – Жай сөйлемнің анықтауышпен күрделенген стеммасы

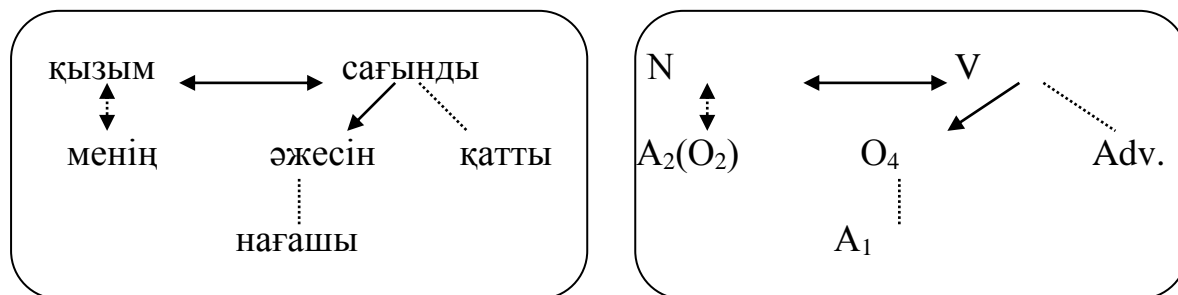
Сөйлемдегі басқа мүшелерге қарағанда, пысықтауыштың орын тәртібі еркін. Пысықтауыш іс-әрекеттің сапасын, қарқынын, кейде мекенін білдірсе, өзі пысықтайтын мүшенің алдында, қатар тұруы керек. Іс-әрекеттің мезгілін, мекенін, себебін, амалын білдірсе, өзі қатысты сөздің дәл алдында да, одан қашық та орналаса береді. Пысықтауыш және ол сипаттайтын мүше арасындағы байланыс стеммада үзік сызықпен беріледі (сурет 1.17).

Стемма 1.17 – Сөйлемнің пысықтауышпен күрделенген стеммасы

Менің қызым нағашы әжесін қатты сағынды деген сөйлемінің шынайы

және виртуалды стеммасынан сөйлем құрылымындағы сөздердің жиынтығы синтаксистік сатылы байланысты қалай құратынын көруге болады (сурет 1.18).

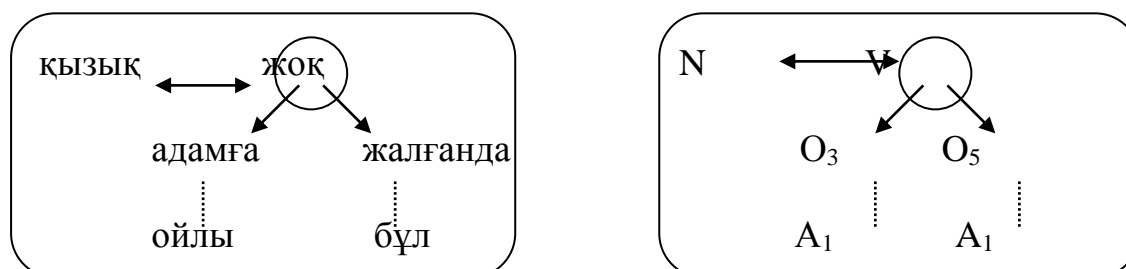

Сурет 1.18 – Сөйлемнің шынайы және виртуалды стеммалары

Сөйлемде *менің қызым* деген түйінде *қызым* деген элемент *менің* сөзін өзіне бағындырып тұрса, *менің* деген сөз мағыналық жағынан *қызым* деген сөзді бағындырып тұр. *Түйін* деген сөзді Л. Теньер басыңқы элемент және оған тура және жанама түрде бағынып тұрған элементтердің жиынтығы деп түсіндіреді. Алайда еңбегінде түйін деп бір ғана басыңқы компонентте қолданады. Біздің түсінігімізде *түйін* дегеніміз – басыңқы және бағыныңқы компоненттен тұратын құрылым. Жоғарыда берілген мысалдың *әжесін сағынды* деген түйінінде *әжесін* деген сөз *сағынды* сөзіне бағынып тұрса да, *нағашы* сөзін өзіне бағындырып тұр. Яғни, бір сөз бір уақытта бір сөзге тәуелді және басқа сөзді өзіне бағындыруы мүмкін. Бағыныңқы компонент бір сөзге бағынса, басыңқы компонент бірнеше сөзді бағындыра алады. Сөйлем құрылымында осындай жолдармен синтаксистік сатылы байланыс құрылады.

Сонымен қатар сөйлем құрылымында тура немесе жанама түрде барлық элементтерді өзіне бағындырып тұратын түйін болады. Оны Л. Теньер орталық түйін (центральный узел) деп атаған. Біз орталық түйін сөз немесе сөйлемнің қазығы деп атауды ұсынамыз.

Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда деген сөйлемнің шынайы және виртуалды стеммасынан (сурет 1.19) сөйлемнің қазық сөзінің салмағын көруге болады.

Сурет 1.19 – Сөйлемнің шынайы және виртуалды стеммалары

Бұл модельде «*адамға жоқ*», «*жалғанда жоқ*» немесе «*ойлы адамға жоқ*», «*бұл жалғанда жоқ*» деген түйіндердің барлығында басыңқы

компонент V құрылымдағы негізгі салмақты көтеріп, қазық секілді жан-жағына байлап, топтастырып тұр.

Сөйлем құрылымындағы сөздердің бір-бірімен байланысып тұратын күрделі қарым-қатынасы әрқашан да бола бермек, олай болмаса, тіл мазмұнсыз тек форма болмақ [6, 15 б.].

Сөйлем моделіндегі стеммалар сөйлем құрылымындағы синтаксистік байланыстарды, әрбір элементтің сөйлем құрылымындағы бағыныңқылық және басыңқылық позициялары мен сатылы байланысын нақты көрсете алады. Сондай-ақ стеммалардың әртүрлілігі сөйлем құрылымындағы элементтердің семантикалық қарым-қатынасын да (предикаттық, объектілік, анықтауыштық, пысықтауыштық) дәл бере алады.

Сөйлемнің виртуалды стеммаларын жасауда қолданылған таңбаларды изоморфты деп танымыз. Себебі олардың сыртқы формасы мен беретін мағынасы бір-біріне сәйкес келеді. N – (noun) зат есім, V – (verb) етістік, O – объект, A – (adjective) анықтауыш, Adv. – (adverb) пысықтауыш. Бұл тіл меңгерушілердің бейнелеу, қабылдау, айту үрдісін жеңілдетеді. Тіпті біраз ғана таңбаларды әдейілеп қолдану мидың ойлау және қабылдау қабілетін арттыратыны ғылымда дәлелденген. Фердинанд де Соссюр таңбалардың маңыздылығын шахматтағы фигуралармен салыстырады: «... Значимость знаков-фигур определяется не тем, как мы называем тот или иной знак – пешка, конь или ферзь, и не формой самой фигуры, а правилами игры, позволяющими каждому знаку вести себя только так, а не иначе» [6, 28 б.].

Ендеше, когнитивтік деңгейде өмір сүретін сөйлемнің виртуалды бейнелерін деректі нәрсеге айналдыруда арнайы белгілер мен таңбаларды қолдана отырып, сөйлемнің моделін алуға болады. Мұнда таңбалардың жиынтығын кеңістікте орналастырып қана қоймай, олардың сөйлемдегі атқаратын қызметі мен орнын, бір-бірімен мағыналық және құрылымдық байланыстарын нақты көрсетіп, қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің виртуалды стеммаларын аламыз. Бұл виртуалды модельдер тіл меңгеруде жол сілтеуші бола алады деген пікірдеміз.

Құрылымдық тіл білімі, оның ішінде тудырушы грамматика және өзгеріс тудырушы грамматика мен Теньердің құрылымдық синтаксис теориялары негізінде жай сөйлем құрайтын барлық құрастырушыларды анықтап, сөйлем құрылымындағы компоненттердің сатылы қарым-қатынасын белгіледік. Сөйлем құрайтын компоненттерді іштей зерделеп, басыңқы және бағыныңқы элементтерге арнайы тоқтала отырып, олардың сөйлем құрамындағы орны мен мағыналық қызметтеріне талдау жасау арқылы тіл меңгерушілерді дұрыс мағыналы сөйлем құрай білуге үйрете аламыз.

1.3 Сөйлемнің құрылымдық элементтерінің функциялары мен категориялары

Жалпы тіл білімі синтаксисінің категориялық синтаксис, функционалдық синтаксис, құрылымдық (тіркесімділік) синтаксис деген салалары бар. Категориялық синтаксис сөз таптарын, функционалдық синтаксис сөйлем мүшелерін, ал құрылымдық синтаксис фразалардың бір-бірімен ішкі байланысын зерттейді.

Сөйлем құрайтын элементтер категориялды және функционалды нақышталуы тиіс. Сөздердің категориялды нақышталуы дегеніміз – сөйлем элементтерінің сөз таптары арқылы айтылуы, функционалды нақышталуы дегеніміз – олардың сөйлем мүшелері терминдерімен берілуі [15, 148-9 бб.]. Ендеше, синтаксисте сөйлем туралы сөз болғанда, бұл мәселелерден тыс қалу мүмкін емес екен. Сөйлемдердің виртуалды модельдерін бейнелей отырып, жұмысымызда сөйлем құрамындағы әрбір сөздің қандай қызмет атқаратынын көрсеткіміз келеді.

Функционалды грамматика – тіл жүйесіндегі бірліктердің қызметін, оның заңдылығын зерттейтін грамматиканың бір саласы [81, 6 б.].

Тіл білімі философия мен логикамен тығыз байланысты. Тілдің негізгі қызметі қоғамдағы қарым-қатынас құралы болғандықтан, бұл қызмет сөйлеу, сөйлем құрау арқылы жүзеге асады. Соған қарағанда, сөйлеуді ойлаудан бөліп қарастыру мүмкін емес. Сондай-ақ, жоғарыда айтқандай, сөйлем құрау үрдісі функционалды және категориялды нақышталуы тиіс. Олай болса, ойлау және сөйлемнің семантикалық мазмұны немесе грамматикалық мазмұны бір-бірімен тығыз байланысты үрдіс.

Грамматикалық категория деген ұғымға грамматикалық мағыналар жиынтығының белгілі грамматикалық формалар жүйесі сияқты арнайы грамматикалық тәсілдер арқылы берілуі жатады [66, 431 б.].

Жалпы категориялар ғылымда ойлау және грамматикалық категориялар болып екіге бөлінеді. Семантикалық тұрғыда ойлау категориялары жөнінде, сөйлеу немесе айтылым тұрғысында грамматикалық категориялар жөнінде айтуға болады. Ойлау категориялары үрдісінде адамзат санасы шындықты танып, грамматикалық категориялардың көмегімен танылған шындық тілде көрініс табады [18, 44 б.].

Әлем тілдеріндегі грамматикалық категориялар құрамы жағынан бір-бірінен үлкен айырмашылықтары болса, қызметі жағынан бір-біріне өзара ұқсас [82-84].

Грамматикалық категорияларды ойды беруде коммуникативтік қызмет атқаратын құрал ретінде қарастырамыз. Мысалы: *Дарын сабаққа барды* сөйлемін талдайтын болсақ, «Дарын», «сабаққа» грамматикалық категория тұрғысынан зат есім, «барды» – етістік деп талдаймыз. Ал егер, функционалдық тұрғысынан қарастырсақ, «Дарын» – сөйлемде іс-әрекетті орындаушы субъект, «сабаққа» – іс-әрекеттің объектісі, «барды» - субъект белгілеген іс-әрекетті білдіріп, сөйлемнің предикаты болады.

Тіл меңгеруде тек грамматикалық категорияларға көңіл бөлінсе, үйренуші грамматикалық білімді жаттап алумен ғана шектелмек. Қазақ тілінің көптеген жылдар бойы орта және жоғарғы оқу орындарында екінші тіл ретінде меңгерілуінің тежелу үрдісі де осындай мәселеге байланысты деп ойлаймыз.

Тіл білімінде жалпы функционалды грамматиканың жалпы теориялық мәселелерімен А.В. Бондарко [85], Н.Ю. Шведова, В.Г. Гак т.б. ғалымдар айналысқан.

Қазақ тіл білімінде функционалды грамматика – жаңа дамып келе жатқан саланың бірі. Бұл салада З.К. Ахметжанова [86] , Ж.А. Жақыпов [87; 88], А.Б. Салқынбайдың [81], З.Ш. Ерназарованың [89] еңбектері жарық көрді. Сонымен қатар кейінгі жылдары қазақ тілін меңгеру мақсатында жазылып жатқан оқу құралдары да тілдегі грамматикалық материалдардың функционалды жақтарына және тіл меңгерушілердің коммуникативтік мақсаттарына көбірек көңіл бөлуде.

Функционалды грамматика ұғымы тіл құралдарының қызметтерін, олардың тіл жүйесінде атқаратын қызметтерінің заңдылықтары мен қағидаларын зерттейді. Мұндай грамматикалық талдау жүргізу мағынадан формаға (қызметтен құралға) бағытталады. Бұлай талдау А.В. Бондарконың айтуынша, формалдық (структуралық) грамматиканың емес, дәл функционалды грамматикаға тән белгі болып табылады. Алайда функционалды грамматика үшін бұл тұрақты қолданылатын әдіс емес, ол формадан мағынаға да (құралдан қызметке) бағытталады, грамматикалық бірліктердің қызметіне негізделген талдау болса, ол да функционалды болып есептеледі [84, 6 б.].

Еңбегімізде ұсынып отырған сөйлемнің құрылымдық модельдерінде қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді құраушы әрбір элементтің категориялық және функционалды жақтары бірлікте қарастырылады. З.К. Ахметжанованың айтуынша, зерттеулер грамматикалық категориядан қызметіне және қызметінен грамматикалық категорияға қарай бағытталады. Екеуін бірге қолданған жағдайда тиімді нәтижелерге қол жеткізуге болады [85, 121 б.].

Сөйлемдердің виртуалды интегралды стеммасы арқылы тіл меңгерудің алгоритмін жасамас бұрын сөйлемнің құрылымдық модельдерінде қолданылатын тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде қажетті сөз таптарын, олардың қызметін, категорияларын анықтап алуымыз қажет.

Қазақ тілінде сөздер толық лексикалық мағынасы бар *дербес сөздер* – *атаушы сөздер* және лексикалық мағыналары солғындаған я ада-күде жоғалған, мағыналық дербестігі жоқ, сөйлемде атаушы сөздердің жетегінде ғана жұмсалатын жәрдемші сөздер – *көмекші сөздер*, сондай-ақ ешбір ақиқат ұғымды білдіре алмай, сөйлемде жеке сөздермен грамматикалық байланысқа түспей, тек адамның әртүрлі сезім райларын білдіру үшін жұмсалатын *одағай сөздер* деп бөлінеді. Бұлай бөліну сөздердің лексикалық семантикасының негізінде жүзеге асады [66, 437 б.].

Ендігі кезекте атаушы сөздердің ішінде тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде қажет болатын зат есім, сын есім, етістік және үстеу сөздерге жеке-жеке тоқталып, оларды инофонның қабылдап ұғынуы, интерференциясы тұрғысынан сипаттамақпыз. Сан есімнің мағыналық топтарының ішінде есептік және реттік сан есімдер ғана алынады және есімдіктерден жіктеу, сілтеу есімдігі таңдап алынады. Есімдіктердің мағыналық топтарының ішінде жіктеу есімдіктері сөйлем құрамында көбінесе зат есімнің орнына

жұмсалатындықтан, зат есіммен бірге қаралады. Шылау сөздердің тобынан ыңғайластық, талғаулықты шылаулар, септеулік шылаулардың кейбіреулері өздері ілесетін септіктермен бірге талданады.

Алдыңғы кезекте зат есімге тоқталайық. Айналамызды қоршаған дүниедегі зат пен жан-жануар атаулыға, барша құбылыс пен уақиға - болмыс атаулыға есім, атауыш болып келетін сөздердің бәрі – **зат есімдер**. Лексикалық-семантикалық өрісі аса кең сөз таптарының бірі – зат есімдер.

Зат есімнің лексикалық-грамматикалық топтары:

1) дербес заттар мен заттардың белгілі тобының атын білдіру ыңғайына қарай зат есімдер *жалқы* есім (*Гүлзина, Гүлнар, Алматы*), *жалпы* есім (*адам, қыз, қала*) болып бөлінеді. *Жалпы есім* деп бір-біріне ұқсас нәрселер мен құбылыстардың, жан-жануарлардың жалпылама атауышы, ортақ атауы ретінде жұмсалатын сөздерді атайды да, *жалқы есім* деп жеке адамдарға, дүниедегі жеке заттар мен құбылыстарға атауыш болып келетін сөздерді айтады.

2) *ғаламзат* және *адамзат* есімдері. Адамға қатысты есімдерге кісінің аты-жөнінен бастап, оның барлық әлеуметтік, қоғамдық жай-күйін, хал-ахуалын білдіретін (*ағайын, құдаша, дәрігер, жарлы-жақыбай*) атаулар жатады да, адамнан өзге өлі және тірі табиғат біткеннің бәріне қатысты атаулар (*жартас, шыбын-шіркей, үміт, қалам*) *ғаламзат есімдері* делінеді [66, 427 б.];

3) зат есімдер кейде қолмен ұстап, көретіндей *деректі* затты да (*үй, кітап, қағаз т.б.*), ой арқылы ғана түсінілетін *дерексіз* затты да (*ақыл, достық, қиял т.б.*) білдіреді [90, 86 б.].

Қандай да болмасын өзге тілді меңгеру немесе сәбидің тілінің шыға бастауы сол тілдің лексикалық қорын меңгерумен тығыз байланысты. Кез келген тілдің негізгі лексикалық қоры атауыш сөздерден, атауыш сөздердің дені зат есімнен тұратыны белгілі. Сондықтан меңгеретін тілдегі зат есімдердің ерекшелігін әбден ұғыну тілді меңгеруде маңызды қызмет атқармақ.

Қазақ тілін меңгеру теориясы тұрғысынан қарағанда, зат есімнің өзіндік ерекшеліктерін төмендегі жағдайларда баса көрсету қажет деп ойлаймыз.

1) Зат есімдердің жалқы және жалпы есім болып бөлінуі тіл меңгеруде біріншіден, сөздерді дұрыс жазу үшін қажетті.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шетел азаматтарына арналған дайындық факультетіне келіп жатқан қазақ тілін үйренушілер – Қытай, Тайвань, Корея, Жапония сияқты елдерден келген иероглиф таңбасымен жазатын тіл өкілдері. Бұл сияқты тілдерде бас әріппен немесе кіші әріппен жазу заңдылығы қарастырылмайтындықтан, қазақ тіліндегі жалқы есімдер сөйлемнің қай позициясында тұрмасын, бас әріппен, жалпы есімдердің сөйлем ішінде кіші әріппен жазылатынын алғашқы сабақтардан бастап түсіндірген жөн.

Екіншіден, жалқы есімдер мен жалпы есімдердің грамматикалық бір ерекшелігі – жалқы есімдер жекеше түрде айтылып, оларға көптік жалғау жалғанбайды. Егер көптік жалғау жалғанса, жалқы есімдер басқа мағынаға ие болатынына тіл үйренушілердің көңілін аудару қажет.

2) Зат есімдердің адамзат және ғаламзат болып бөлінуінің тіл меңгерушілердің қабылдап, ұғынуы тұрғысынан маңызды жақтары бар.

Біріншіден, қазақ тілінде адамзат есімдердің бәріне, яғни адамға қатысты есімдердің бәріне жекеше *кім?* көпше *кімдер?* деген сұрақтар қойылады. Ал басқа ғаламзат есімдердің бәріне, оның ішінде өлі, тірі табиғат атауларының бәріне жекеше *не?* көпше *нелер?* деген сұрақтар қойылады. Зат есімдердің адамзат, ғаламзат деп бөлінуінің басты белгісінің бірі осы сұрақ қоюдағы айырмашылыққа байланысты. Орыс тілінде барлық *жанды* нәрсеге *кім?*, *жансыз* нәрсенің бәріне *не?* деген сұрақ қойылады.

Екіншіден, зат есім көптелгенде, жіктелгенде, тәуелденгенде, септелгенде, адамзат есімдеріне тек қана *кім?* сұрағының түрленген формалары (*кім? кімдер? кімсің? кімсіз? кімім? кімің? кіміңіз? кімі? кімнің? кімге? кімді? кімде? кімнен? кіммен?*) қолданылса, ғаламзат есімдеріне *не?* деген сұрақтың түрленген көпше (*нелер?*), тәуелдік (*нем? нең? неңіз? несі?*), септік (*не? ненің? неге? нені? неде? неден? немен?*) формалары қолданылады. Ғаламзат есімдері жіктеліп қолданылса, көркем әдебиетте теңеу әдісі ретінде «адам» деген ұғымның орнына жүретіндіктен, *кім?* деген сұраққа жауап береді.

Үшіншіден, адамзат есімдері үш жақта жекеше, көпше түрде жіктік жалғауын қабылдап, жіктеледі де (*дәрігермін, дәрігерсің, дәрігерсіз, дәрігер*), өзінің тура мағынасында қолданғанда, ғаламзат есімдеріне жіктік жалғауы жалғанбайды (*үстел, аю, сезім*). Нәрселер мен құбылыстардың, жан-жануардың аты болып келетін зат есімдер адамға тән әр алуан қасиеттерді бейнелі түрде көрсету үшін кейде көркем әдебиетте, жан-жануар, нәрселер атаулары жіктеліп қолданады да *кім?* деген сұраққа жауап береді. *Хан емессің, қасқырсың, ... қара шұбар жыланың* (Махамбет). Мұндай теңеулер тіл оқытудың жалғастырушы кезеңдерінде қарастырылады.

Қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің виртуалды модельдері көмегімен тіл меңгеруде қазақ тілінің көптік, жіктік, тәуелдік, септік категориялары өте маңызды қызмет атқарады. Қазақ тілі сөйлемдерінің құрылу жүйесін дұрыс түсініп, қазақ сөйлемдерін дұрыс құрап, дұрыс айтудың, таза сөйлеудің бірден бір шарты – қазақ тіліндегі төрт түрлі жалғауды, олардың беретін мағыналары мен сөздерге жалғану, сөздер мен қосымшалардың арасындағы байланыс тәртібін жете меңгеру. Қазақ тілін меңгерудің алғашқы кезеңінде қазақ тілі грамматикасындағы бұл негізгі төрт жалғау - көптік, тәуелдік, жіктік, септік жалғаулары тілдегі зат есімдердің негізінде меңгеріледі. Қазақ сөйлемдерінің виртуалды моделі бұл шартты толық қанағаттандырады.

Есімше формалы етістіктің, қимыл есімдердің, субстантивтенген басқа сөз таптарының тәуелдену, көптелу, септелу формалары оқытудың кейінгі кезеңдерінде меңгеріледі.

Қазақ тілінде сөйлем құрамында маңызды орны бар сөз табы – **сын есімдер**. Сын есім – семантикалық жағынан заттың, құбылыстың түрлі сапа, белгісін, түсін, көлемін, затқа, құбылысқа, іс-әрекетке қатысын білдіретін сөздер. Сын есімнің табиғи қызметі – ешбір өзгеріске түспей-ақ, зат есіммен тіркесіп, заттың әр алуан қызметін, сындық белгісін анықтау. Морфологиялық жағынан сын есім - түрленбейтін сөз табы. Егер сын есімге септік, тәуелдік,

көптік жалғауларының бірі жалғанып қолданылса, онда ол заттанып, зат есімдердің орнына жұмсалады *Үлкенім – Дарын. Жастар жиналды. Қызылға ақ қосылған.* Сын есімнің синтаксистік қызметі – зат есіммен сөз байланыстырушы тұлғаларсыз, орын тәртібі арқылы қабыса байланысып, анықтауыш болу.

Семантикалық жағынан сын есімдер екі топқа бөлінеді: сапалық, қатыстық сын есім.

Сапалық сын есімдер деп мағынасы жағынан заттың әр алуан сыр-сипатын, атап айтқанда, түрі мен түсін (*ақ, қара, қызыл, көк, сұр, т.б.*) сыры мен сапасын (*жақсы, жаман, тәуір, нашар т.б.*) көлемі мен аумағын (*үлкен, кіші, ауыр, жеңіл т.б.*), дәмі мен иісін (*ащы, тәтті, т.б.*) білдіретін және заттың басқа да қасиет-белгілерін білдіретін сөздерді айтамыз. Сапалық сын есімдердің морфологиялық сипаты – шырай тұлғаларымен түрлене алуы.

Қатыстық сын есімдер деп бір заттың белігісін басқа бір заттың я іс-амалдың қатысы арқылы білдіретін сөздерді атаймыз. Осы ерекшеліктеріне байланысты, қатыстық сын есімдер тиісті жұрнақтар арқылы басқа есімдер мен етістіктерден жасалады да, заттың сыртқы түрі мен түсіне, кескіні мен келбетіне, сыры мен сынына, ішкі қасиеті мен сипатына, мекен мен мезгілге және басқа да сол сияқты белгілеріне қатысты сындық ұғымдарды білдіреді.

Сын есім, әсіресе сапалық сын есім етістікпен синтаксистік қатынаста жұмсалғанда, адвербиалдық (үстеу) мәнде пысықтауыш қызметін атқарады.

Тіл меңгеру үрдісінде бұл құбылысты салыстыра отырып түсіндіру тиімді.

А N Adv. V

жақсы оқушы – жақсы оқу.

жаңа көйлек – жаңа келу.

әділ сөз – әділ айту

ұқыпты бала – ұқыпты жүру

Қазақ тіліндегі сын есімнен болған немесе жалпы анықтауыш пен анықталатын сөздің синтаксистік байланысының орыс тіліне қарағанда өзгешелігі бар. Орыс тілінде анықталатын сөз бен анықтаушы сөз бір-бірімен тек (род), сан жағынан синтаксистік байланысқа түседі. Ал қазақ тілінде бұл тұрғыдан алғанда меңгеру аса қиындық туғызбайды. Морфологиялық сипаты жағынан да сын есімнің өзіне ғана тән, өзге есімдерден басқаша ерекшеліктері бар. Мысалы, сын есімнің табиғи қызметі зат есімге анықтауыш мүше болса, зат есімге тіркесіп, негізгі қызметін атқарғанда, сын есім ешқандай өзгеріске ұшырамайды: анықталатын зат есім көптік, септік, тәуелдік формаларының қайсысында қолданылса да, оны анықтайтын сын есім зат есімнің формасына үйлеспейді де, қиыспайды да. Сын есім өз семантикалық ерекшелігіне қарай, затты сыр-сипат (сапа, түр, рең, салмақ, көлем, т.б.) жағынан анықтайды, бірақ ол анықтауыш қызметін атқарып тұрғанда, еш уақытта да тәуелденбейді, көптелмейді және септелмейді [91, 166-168 бб.]. Сын есімнің сөйлемдегі осындай қызметін және өзі тіркесетін сөзбен арасындағы байланысу тәсілін ескере отырып, жұмысымызда сын есім сөз табынан болған анықтауыштарды

A_1 деп белгілеп, анықтайтын сөз бен анықталатын зат (кұбылыс) арасындағы синтаксистік байланысты үзік сызықпен беріп отырмыз.

Тілді меңгеруді жеңілдету мақсатында Л. Теньер сын есімдерге өзінше топтастырулар жүргізеді. Ол сын есімдерді топтастырудағы ұстанымды сын есімдердің абстракт ұғымдарының табиғатынан іздеуді ұсынады. Л. Теньер сын есімдерді атрибутивті (*adjectifs attributifs*) және қатыстық (*adjectifs de rapport*) сын есімдер деп бөледі де, атрибутивті сын есімдерді сапалық (*қызық кіман*) және сандық (*екі кіман*) сын есімдер, қатыстық сын есімдерді «жіктік» (*менің кітабым*), пысықтауыштық (*бұл кіман*) сын есімдер деп топтастырады [1, 82 б.].

Қазақ тілінде сын есімдермен қоса есептік және реттік сан есім, сілтеу есімдіктері сөйлемде бірыңғай анықтауыштық қызмет атқаратындықтан, бәрін бірге қарастырамыз. Сын есімдерді және басқа анықтауыш қызметін атқарушы сөздерді сөйлемнің виртуалды модельдері жүйесінде меңгеру үшін төмендегідей алгоритм ұсынамыз.

1) Қазақ тілі жай сөйлемдерін меңгеру үрдісінде алдыменен жиі қолданылатын сапалық және қатыстық сын есімдер беріледі. Қатыстық сын есімдердің қай сөз табынан жасалғандығы, әрине, мүмкіндігінше түсіндіріледі. Сөйлем моделі $A_1 N$, мұндағы A_1 *қандай?* деген сұраққа жауап береді. *Жақсы кіман. Қызыл көйлек. Ақылды бала.*

2) Екінші кезекте сілтеу есімдіктері беріледі. Моделі $A_1 N$ немесе $A_1 O_{54367}$, мұндағы A_1 *қай?* деген сұраққа жауап береді. *Мына кіман жақсы; Мен осы таспаны аламын т.б.*

3) Үшінші кезекте есептік сан есімдер 1-10 сан, одан кейін 10-100, 1000 сандары енгізіледі. Сөйлем моделі $A_1 N$ немесе $A_1 O_{54367}$, мұндағы A_1 *қанша?*, *неше?* деген сұраққа жауап береді. *Үш адам келді; 110 теңге тұрады; 500 теңгеге алу; т.б.* Егер сөйлемнің субъектісі немесе объектісі есептік сан есіммен тіркесіп, анықтауыштық қатынасты білдірсе, онда анықталатын сөзге көптік жалғауы жалғанбайды: *бес алма, бес алмалар* емес.

4) Төртінші кезекте реттік сан есімдердің моделі беріледі. $A_1 N$ немесе $A_1 O_{54367}$, мұндағы A_1 *нешінші?* деген сұраққа жауап береді: *Екінші қабат, оныншы тапсырма т.б.*

5) Сын есімнің шырай категориясынан күшейтпелі шырайлар: *өте, аса, тым, тіпті, ең* күшейтпелі үстеулерден жасалған түрі тіл меңгерудің алғашқы күндерінен бастап енгізіледі. Ал күшейтпелі буындар арқылы жасалған *жап-жасыл, қап-қара* т.б. және салыстырмалы шырай жұрнақтарының түрлері берілетін сабақ, оқу деңгейі, сондай-ақ информанттарға байланысты таңдап алынады.

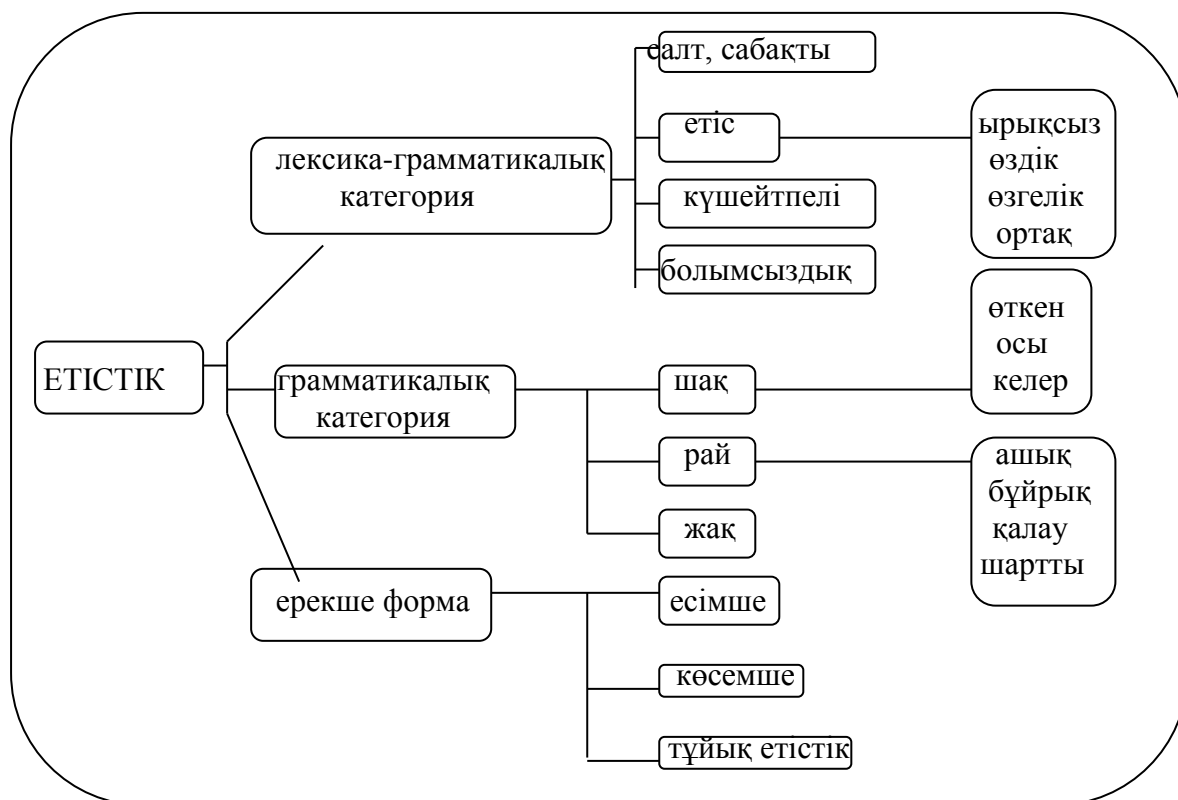
Қазақ тіліндегі сан есімнің, есімдіктің басқа мағыналық топтары тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде қамтылмайды. Егер мәтін ішінде кездесе қалса, қай объектінің жалғауында тұруына байланысты сөйлем мүшесі ретінде көрсетіледі.

Заттың қимылы мен амалын, жай-күйін білдіретін сөздердің тобын **етістік** деп атайды [92, 104 б.]. Етістік түбір күйінде жалпы лексикалық және грамматикалық мағынасы болғанымен, сол қалпында басқа сөздермен

синтаксистік байланысқа түсе алмайды. Сондықтан да етістіктердің түрлену жүйесі әртүрлі және күрделі.

Қазіргі қазақ тілі оқулықтарында, әдетте етістіктің түбірден өзге формаларының жүйесі мынадай грамматикалық категориялар ыңғайында каралады: 1) қимыл атауы категориясы; 2) салттылық және сабақтылық категориясы; 3) етіс категориясы; 4) болымдылық және болымсыздық категориясы; 5) амалдың өту сипаты категориясы; 6) есімшелер категориясы; 7) көсемшелер категориясы; 8) рай категориясы; 9) шақ категориясы; 10) жіктік, көптік жалғауларының шаққа қатысы.

Қазақ тілі грамматикасында етістіктің грамматикалық категориялары лексика-грамматикалық (салт-сабақты етістік, етіс, күшейтпелі етістік немесе көрініс, болымсыз етістік категориялары) және таза грамматикалық (рай, шақ, жақ немесе жіктелу) категориялар ретінде қарастырылады. Мұнда енбей қалған есімше, көсемше, тұйық етістік немесе қимыл атауы грамматикалық категория емес, етістіктің ерекше түрлері болып табылады [66, 499-502 бб.].

Сурет 1.20 – Етістіктің таксономиялық көрінісі

Тіл білімінде етістіктерді семантикасына байланысты үш топқа бөледі: 1) амал етістіктері; 2) қалып етістіктері; 3) процесс етістіктері [93, 120 б.]. Қазақ мәтіндерінің мазмұнын формализациялау жөніндегі еңбегінде А. Жұбанов қазақ тілі етістіктерінің семантикасының 9 түрін ажыратады: 1) болу етістігі; 2) физикалық әрекеттер етістігі; 3) амал-әрекет етістіктері; 4) адамдар, жануарлар мен жансыз заттар арасындағы қатынасты білдіретін етістіктер; 5) психикалық әрекетті білдіретін етістіктер; 6) физикалық қалып пен норманы

білдіретін етістіктер; 7) психикалық қалыпты білдіретін етістіктер; 8) фазистік және модальды етістіктер; 9) каузативті етістіктер [42, 82-88 бб.]. М. Оразов етістіктердің жалпылауыш семаларына қарай 12 лексика-семантикалық тобын ажыратады [94]. Етістіктердің семантикалық топтарына бөлудің дәлдігі олардың валенттілігін анықтауда маңызды болмақ. Қазақ тілінде етістіктер бір валентті, екі валентті, үш валентті және көп валентті болып бөлінеді. Тіл меңгеруде әрбір жаңа етістіктің семантикалық ерекшелігі мен оның мүмкін болар валенттілігі жете түсіндірілуі тиіс.

Тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде етістіктің салт және сабақты түрлері, шақ формасы, шақпен бірге тұйық етістік, жақ, көсемше мен есімшенің кейбір формалары, болымсыздық етістік, етіс формалары, бұйрық райлы етістік қамтылады.

Қазақ тілінде **үстеу** – қимылдың, іс-әрекеттің әртүрлі белгісін, жүзеге асу амал-тәсілін, мекенін, себебін, мезгілін, жай-күйін білдіретін және грамматикалық тұлғалармен түрленбейтін сөздер [66, 545 б.].

Л. Теньер өзінің құрылымдық синтаксисінде үстеулерді екі үлкен топқа бөледі. Локализдеуші үстеулер (наречия локализации), олар іштей мекен үстеу және мезгіл үстеу деп бөлінеді, екінші қатыстық үстеулер (относительные). Мұндағы локализдеуші үстеулердің сұраулары *қайда?* – *осында, мұнда; қайда барасың?* – *ана жаққа, мына жаққа немесе қашан?* – *кеше, бүгін т.б.* Қатыстық үстеулердің сұрағы *қалай?* – *жақсы, ақырын, тез т.б.* [1, 87-92 бб.].

Орыс тіл білімінде қатыстық үстеулерді мотивтелген (уәжді), мотивтелмеген (уәжсіз) деп екіге бөледі. Мотивтелген үстеуге сын есімнен (*красиво, привычно*), зат есімнен (*весной, днем*), сан есімнен (*дважды, втрое*), есімдіктен (*зачем, отчего*), етістіктен (*вплавь, молчком*), үстеудің өзінен (*рановато, пешочком*) жасалған туынды үстеулер жатады. Мотивтелмеген үстеулерге негізгі – мезгіл (*вчера, теперь*), мекен (*вон, здесь*), бейне, қимыл-сын (*вдруг, иначе*), мөлшер (*столько, почти*) үстеулер жатады. Сонымен қатар атауыш сөздерден болған үстеулермен қоса, есімдіктерден жасалған үстеулер жеке топтастырылды. Семантикалық жағынан үстеулердің 5 түрлі тобын (мезгіл, мекен, себеп, мақсат, топтау) ажыратады [18, 105 б.].

Қазіргі қазақ тілінде үстеу құрамы жағынан басқа да сөз таптары секілді түбір үстеулер, туынды үстеулер, күрделі үстеулер болып бөлінеді. Сондай-ақ мезгіл, мекен, мөлшер, сын-қимыл, күшейтпелі, мақсат, себеп-салдар, топтау үстеулері деген семантикалық топтары бар.

Өзге сөз таптарынан туған үстеулерге, мысалы, 1) зат есімнен жасалған үстеулер: көлемдік септіктердің көнеленуі арқылы жасалған: *жазда, түнде, бұрыннан, ертемен* немесе жұрнақтар арқылы жасалған: *балаша, көйлекшең, т.б.* 2) сын есімнен жасалған: *ескіше, қысқаша, шикілей, жастай т.б.* 3) сан есімнен жасалған: *бір-бірлеп, он-оннан, т.с.с.* 4) есімдіктен жасалған: *қалайша, осылай, өздігімен, өзінше, сонша, осыншалық, мұншама т.с.с.* 5) етістіктен жасалған: *өлердей, жасырын т.б.* немесе үстеудің өзінен жасалған: *көптеп, аздап, кенеттен, бүгінше т.б.* жатады.

Қазақ тілінде үстеулер бірін-бірі анықтауы мүмкін. Әсіресе, қимыл-сын үстеулер сипаттайтын белгілерді күшейтпелі (*өте жылдам* орындалды),

мақсат (*әдейі ақырын* сөйледі), себеп-салдар (*босқа ауызша* айтылды), мөлшер (*мұнша тез* жүрермісің!) үстеулер мағыналық жағынан толықтырып, мағыналық реңктерін одан сайын аша түседі [66, 546 б.].

Қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді виртуализациялауда үстеулерді **Adv.** таңбасымен (adverb) белгілеп, етістікке жақын орналастырамыз. Сөйлемнің етістігі мен оны сипаттаушы мүше Adv. қазақ тілінде синтаксистік қатынасқа түскенде, бір-бірімен орын тәртібі арқылы ғана байланысады. Сондықтан бұл байланыс сөйлем стеммаларында үзік сызықпен беріліп отыр. Сөйлемнің Adv. мүшесі сөйлем құрылымында орын талғамайды. Ол айтушының ой екпініне байланысты орналасады. Айтушының мақсаты Adv. мүшені нақты көрсету болса, онда етістікке жақын орналасады. Егер ой екпіні басқа мүшелерге түссе, онда Adv. мүше етістіктен алысырақ орналаса алады. Тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде үстеулердің *қалай?* және *қашан?* деген сұраққа жауап беретін мағыналық топтары таңдап алынады.

Сөйлем стеммаларынан қай сөз басыңқы, қай сөз бағыныңқы екенін ажырату тіл меңгерушіге қиындық келтіреді. Алайда сөйлем құрайтын мүшелердің ішінде сөйлемнің негізгі ядросы NV, іс-әрекеттің объектісі O₃₄₅₆₇ болса, A₁, A₂(O₂) тек N субъекті мен O объектіні анықтаса, Adv. V етістікті сипаттайды. Сондықтан Adv. V стеммасында басыңқы етістік, оны тек сипаттаушы мүше Adv. бағыныңқы бола алады.

Тіл меңгеруші қазақ тілінің үстеу сөздерімен танысқанда, оны үстеу деп жеке бөліп қарамай, сөйлемнің предикатын сипаттаушы мүше ретінде қабылдап, коммуникацияда қолдана білуі шарт. Сондай-ақ сөйлемнің нақтылауыш мүшесін субъекті мен объектіні анықтайтын мүшелерден ажырата білуге үйренуі тиіс.

Атаушы сөздер мен көмекші сөздер.

Атаушы сөздердің грамматикалық сипаттары негізінде сөз таптары жасалады. Сөздер семантикалық, морфологиялық, синтаксистік принциптері бойынша таптастырылады. Сөз таптастырудың жүйелі үш принципін (семантикалық, морфологиялық, синтаксистік) қазақ тілі біліміне алғаш енгізген Қ. Жұбанов болды [95, 53 б.]. Қазақ тілінің академиялық грамматикасында сөз табының саны – 10. 1) зат есім; 2) сын есім; 3) сан есім; 4) есімдік; 5) етістік; 6) үстеу; 7) еліктеу сөздер; 8) шылаулар; 9) одағай; 10) модаль сөздер. Бұл сөз таптарының ішінде атаушы сөздерге – *зат есім, сын есім, сан есім*, есім сөздердің орнына жүретін *есімдік, етістік, үстеу, еліктеуіштер* жатады. Ал көмекші сөздерге – *шылаулар жатады да, одағай сөздер мен модаль сөздер* жеке-жеке сөз табы ретінде қарастырылады.

Л. Теньер сөздерді екі категорияға бөледі - *толық мағыналы және толық мағыналы емес (пустые слова)* сөздер. Бірінші категорияға арнайы семантикалық қызметімен ерекшеленетін сөздерді жатқызады. Мысалы, француз тілінде *cheval* (*ат, жылқы мағынасында*) сөзін құрайтын фонемалардың жиынтығы адам санасына ат туралы ұғымды береді. Екінші категорияға семантикалық қызметі жоқ сөздерді жатқызады. Мысалы, француз тіліндегі *le*, неміс тіліндегі *das*, ағылшын тіліндегі *the* т.б. Бұл сөздер толық мағыналы емес, себебі олар жеке тұрғанда біздің санамызға ешқандай ұғым

туралы түсінік туғызбайды. Олар тек толық мағыналы сөздердің қай категорияға жататынын анықтап тұрады. Толық мағыналы емес сөздер функционалды синтаксиске тән болып, біртұтас құрылым жүйесінде толық мағыналы сөздерді бір-бірімен байланыстыруға көмектеседі.

Сонымен қатар Л. Теньер сөздерді семантикасы бойынша толық мағыналы және толық мағыналы емес сөздерге бөлсе, құрылымдық тұрғыдан *дербес* және *көмекші сөздер* деп бөледі. Дербес сөздер сөйлемде арнайы қызмет атқарып, түйін құрай алады. Көмекші сөздер ешқандай құрылымдық қызмет атқармайды және түйін құрай алмайды. Көмекші сөздер тек түйін құрайтын сөздермен бірлікте бір ядрода ғана орналаса алады.

Л. Теньер дербес сөздерді сөйлем құраушы кірпішке, ал көмекші сөздерді кірпішті біріктіретін, бүкіл құрылыстың беріктігін нығайтатын цементке теңейді. «Поскольку только самостоятельные слова могут сами по себе составлять структурные единицы предложения, то только они могут самостоятельно фигурировать в стемме. Соответственно, вспомогательные слова, не способные выполнять конституирующую функцию в предложении, не могут и самостоятельно фигурировать в стемме. Они выступают как «свита» самостоятельных слов и входят с ними в одно ядро» [1, 65-68 бб.].

Қазақ тіліндегі негізгі атаушы сөздерді таптастырғанда, біріншіден, сөздерде лексикалық мағына абстракцияланып, соның негізінде жалпы грамматикалық мағынасы болады; екіншіден, атаушы (дербес мағыналы) сөздер белгілі грамматикалық қасиеттерінің, белгілер жүйелілігінің ортақтық, тәндік сипаты арқылы топталады; үшіншіден, көмекші сөздер грамматикалық сипаттары жағынан өздері шыққан негізгі сөздерден айырмашылығы болмай, я онша алшақтап кетпесе, сөз таптары грамматикалық сипаттағы сөздер тобы болғандықтан да, сол өздері шыққан негізгі сөз таптары шеңберінде қаралады (көмекші есімдер, көмекші етістіктер); төртіншіден, қалған көмекші сөздер (шылаулар), одағайлар, модаль сөздер ерекше қолданыстық-семантикалық қасиеттері негізінде жеке-жеке сөз таптары болып қаралады [66, 438 б.].

Л. Теньер толық мағыналы емес сөздердің кейбіреулері сөйлем құрылымын сандық жағынан, кейбіреулері сапалық жағынан өзгерте алатынын айтады.

Сөйлем құрылымын сандық жағынан өзгерте алатын қызмет *юнктивтік* (junctive) деп аталады. Олар сөйлем құрылымындағы бір ядроға тағы сондай типті ядролық түйіндерді шексіз түрде қоса алады. Сөйлем құруға көмектесетін морфологиялық маркерлерді *юнктив* (junctifs) деп атайды. Юнктивтер толық мағыналы сөздерді бір-бірімен байланыстырып түйін құруға көмектеседі. Юнктивтер ядроаралық элементтер болып саналады. Қазақ тілінде юнктивтерге жалғаулық шылауларды жатқызуға болады.

1) *Адамдар да, аңдар да,*

Шыбықтар да, талдар да,

Жәндіктер де, малдар да

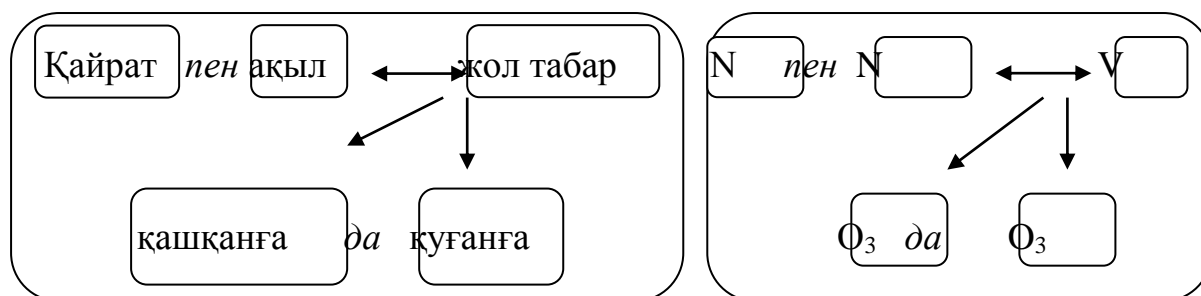
Ғашық болып қалған ба? [96]

2) *Қайрат пен ақыл жол табар*

Қашқанға да қуғанға [97]

Жалғаулық шылаулар қатысқан өлең шумақтарының біздің

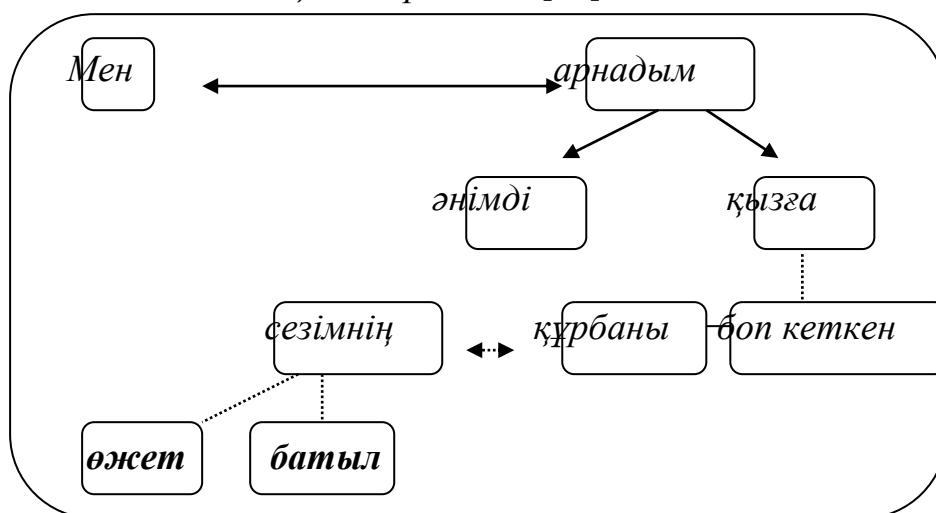
ұсынысымыздағы стеммасы 1.21-суретте көрсетілген. Мұнда ыңғайластық жалғаулықтардың сөз бен сөзді байланыстыру қызметі анық бейнеленген.

Сурет 1.21 – Сөйлемнің шынайы және виртуалды стеммалары

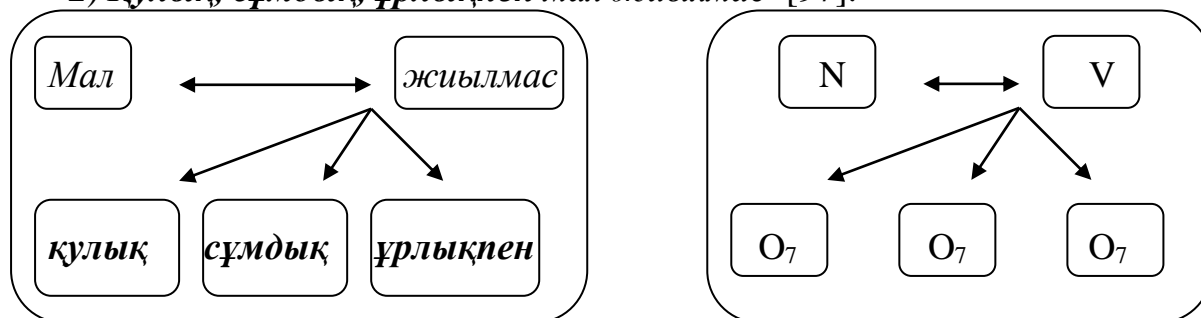
Юнкция – құрылымдық құбылыс болса, юнктив морфологиялық маркер болып табылады. Юнктив юнкциясыз өмір сүрмейді, ал юнкция – ол құбылыс болғандықтан, сөйлем бойында морфологиялық формасыз өмір сүре алады (суреттер 1.22, 1.23).

1) *Мен әнімді өжет, батыл сезімнің Құрбаны боп кеткен қызға арнадым* [98].

Сурет 1.22 – Сөйлемнің шынайы стеммасы

2) *Құлық, сұмдық, ұрлықпен мал жиылмас* [97].

Сурет 1.23 – Сөйлемнің шынайы және виртуалды стеммалары

Бұл мысалдардағы *өжет, батыл, құлық, сұмдық, ұрлық* – юнкциялар, жалғаулық шылаулармен байланысса да, сөйлемде олардың формалары

Сөйлем – тілдің ең маңызды қызметтерін (ойлау-танымдық және қарым-қатыс құралы қызметтері) білдіретін, жүзеге асыратын бірден-бір құрал. Адам тілді қарым-қатыс құралы ретінде пайдаланғанда өз ойын сөйлеммен білдіреді. Ол сөйлем бір сөзден, бірнеше сөз тіркестерінен немесе бірнеше сөйлемнің құрмаласуы арқылы жасалуы мүмкін. Кез келген тілді меңгеруші өзі үйренетін тілде сөйлеу үшін сол тілдегі сөйлем түрлерін, құрылымын, оның жасалу жолдарын, байланысу тәсілдерін жақсы түсініп, сөйлем құрастырудың барлық жолын жақсы білуге тырысады. Қандай да бір тілді меңгеру қарапайымнан күрделіге қарай бағытталады, зерттеуімізді жай сөйлемнен бастадық.

Кез келген жай сөйлем өзінің құрамына, түріне, құрылымына және мазмұнына қарай бөлінеді. Қазақ тілінің грамматикасында жай сөйлемнің мынадай түрлері ажыратылады: 1) толымды және толымсыз сөйлем; 2) атаулы және етістікті сөйлем; 3) жалаң және жайылма сөйлем; 4) айтылу мақсатына қарай хабарлы, лепті, сұраулы, бұйрықты сөйлем; 5) екі негізді және бір негізді жай сөйлем; 6) күрделенген жай сөйлем [66, 664 б.].

Үйренетін тіл жүйесімен алдын ала танысу, сөйлемнің құрылымдық жүйесін түсіну арқылы шет тілін тез және тиімді меңгертуді көздеген Л. Теньер сөйлемді құрайтын әртүрлі құрылымдарды талдаған. Нәтижесінде сөйлемнің төрт түрін көрсетеді. Тілдің түп негізін толық мағыналы сөздердің төрт тобы – зат есім, сын есім, етістік және үстеу құрайды деген нәтижеге келеді. Сөйлем құрамындағы әрбір толық мағыналы сөз түйін құрай алады. Л. Теньер осы ұстаныммен түйіндердің түріне байланысты төрт түйінді ажыратады: етістікті түйін, субстантивті түйін, адъективті түйін, адвербиалды түйін. Осыдан келе басқа барлық түйіндерді өзіне бағындырып тұратын түйінді орталық түйін деп атайды. Орталық түйіндер типіне байланысты Л. Теньер сөйлемдерді етістікті, субстантивті, адъективті, үстеулі (адвербиалды) сөйлемдерге бөледі [1, 115 б.].

Етістікті – қазық сөзі етістіктен жасалған сөйлем. Мысалы: *Кеше тауда демалдық*. Субстантивті – орталық түйін сөзі зат есімнен болған сөйлем. Мысалы: *Әдемі қызыл гүл*. Адъективті түйін – қазық сөз сын есімнен болған сөйлем. Мысалы: *Өте дарынды жас*. Адвербиалды түйін – орталығы үстеуден болған сөйлем. Мысалы: *Ерекше жылдам*.

Біз орталық түйін сөзді сөйлемнің орталық қазығы деп алып отырмыз. *Әдемі қызыл гүл* деген сөйлемде *гүл* деген сөз сөйлемнің орталық қазығы болып тұр. *Қандай гүл? Қызыл гүл. Әдемі гүл*. Бірінші жағдайда гүлдің түсін айырып тұр, екінші жағдайда сапалық белгісін анықтап тұр. Бұл – субстантивті сөйлем. Орталық қазығы зат есім *гүл* (сурет 1.25) деген сөз сөйлем ішіндегі басқа сөздерді өзіне бағындырып тұр.

Сурет 1.25 – Түйіннің немесе сөйлемнің орталық қазық сөзін көрсететін

Тілдердің басым көпшілігінде сөйлемдердің етістікті түрі кең тараған. Одан кейінгі кезеңде қолданылу ретіне қарай субстантивті, адъективті, адвербиалды сөйлемдер кездеседі. Л. Теньердің жіктеуі бойынша, етістікті сөйлемдер екі немесе бір негізді бола алады да, субстантивті, адъективті, адвербиалды сөйлемдер бір негізді сөйлемдер болып келеді.

Қазақ тіліндегі жай сөйлемдер құрылымына, мазмұнына, түріне қарай әртүрлі болады. Соның бірі – екі негізді және бір негізді жай сөйлемдер. Екі негізді жай сөйлемдер бір негізді жай сөйлемге қарағанда өте жиі және өнімді қолданылады. Екі негізді жай сөйлемдер тұрлаулы мүшелер – бастауыш пен баяндауыш арқылы білдіріледі. Сөйлемнің басты белгілерінің бірі предикативтік қатынас – осы екі мүшелердің өзара қатысына негізделеді. Алайда сөйлем үнемі екі бас мүшенің грамматикалық қатынасынан беріле бермей, логикалық тұрғыда предикативтік мағына бір ғана бас мүшенің көмегімен де беріле алады. Бір негізді сөйлемдер деп грамматикалық жағынан бір ғана предикативтік бас мүше құрылымында келіп, субъектілік бас мүшемен толықтыруды қажет етпейтін жай сөйлем түрін айтамыз.

Бір негізді сөйлемдер ондағы субъекті мәнінің берілуіне қарай: 1) белгілі жақты, 2) жалпылама жақты, 3) жанама «жақсыз» болып бөлінеді [40, 70 б.].

Бір негізді сөйлемдердің жасалу жолдары:

1) *-у, -мақ* жұрнақты тұйық етістік тұлғалы қимыл есімі мен *керек* сөздерінен құралған баяндауышы бар сөйлемдер: *Бізге көп оқу керек. Керек сөзі бар жақсыз сөйлемдерді жақты сөйлем етіп айтуға да болады: Біздің көп оқуымыз керек.*

2) Барыс септікті тұйық етістік тұлғалы етістікке: есімше, көсемше тұлғалы етістікке бол етістігі көмекші болу арқылы жақсыз сөйлем жасалады: *Кешіріңіз, кіруге бола ма?*

3) Барыс септіктегі тұйық рай тұлғалы етістіктен болған күрделі баяндауыштың құрамында *мүмкін (мүмкін емес)* сөзі айтылу арқылы да сөйлем жақсыз болады.

4) Бірдеңені арман ете айтылатын күрделі баяндауышты сөйлемнің негізгі сөзі келер шақтық есімше болып, одан кейін сұраулы *-ма/-ме* шылау мен көмекші *-е/-ді* етістігі айтылып та жақсыз сөйлем жасалады. *Па, шіркін! Мына атқа мінер ме еді?*

5) I, III жақ ауыспалы шақ тұлғалы етістіктерден болған баяндауыштар осы шақтық мағынада айтылу арқылы белгісіз жақсыз сөйлем жасалады: *Қалпақты қыста кимейді, жазда киеді.*

6) Өткен, келер шақтық, II, III жақтық тұлғадағы етістіктер не есімшелер баяндауыш болғанда, сөйлемнің бастауышы белгісіз болады. *Еңбек етсең, емерсің.*

Бір негізді жақсыз сөйлемдердің жоғарыда көрсетілген 1, 2, 5 түрлері ғана тіл меңгерудің алғашқы кезеңдерінде меңгеріледі.

1.4.1 Етістік негізді сөйлемдер

Сөйлемдегі негізгі іс-әрекет етістікпен, актанттармен, сирконстанттармен

беріледі. Актанттар етістікті тура немесе жанама түрде толықтырып отырады. Сөйлемдегі актанттар зат есімнен немесе оның орнын ауыстыратын есімдіктерден жасалады. *Актант* – (лат. ago қозғалысқа келтіремін, әрекет етемін) етістік арқылы белгіленген процеске қатысы бар адамды немесе затты білдіретін сөйлемнің кез келген мүшесі [12, 26 б.]. Сирконстанттар іс-әрекеттерді әртүрлі жағынан пысықтап тұрады да, үстеулерден немесе осы мақсатта жұмсалатын басқа да сөз таптарынан жасалады. *Сирконстант* – (circonstance, лат. circumstantial, «обстоятельство») іс-әрекеттің жағдайын білдіреді, іс-әрекетті пысықтап тұрады [1, 138 б.]. Осыған қарағанда, етістік негізді сөйлемде етістік басқаларды жан-жағына топтастырып, негізгі орталық болып тұрады.

Еуропа, славян, түркі тілдерінде предикаттық қатынастағы екі негізді жай сөйлемдердің ішінде етістік негізді сөйлемдер кең тараған.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеруде грамматикалық білімді алгоритмдеу үрдісінде біз тіл меңгерудің элементарлық деңгейін қамтитын, кең тараған екі негізді жай сөйлемнің виртуалды стеммасын талдамақпыз.

Дәстүрлі грамматикада сөйлемнің бір белгісі предикативтіліктің ерекше формасы болатыны жазылған [66, 629 б.]. Сөйлемнің предикативтілігінің формасы оның екі компоненттен, яғни зат пен оның модальды, шақты, жақты белгісінен құралатындығымен байланысты. Бұл екі компонент арасындағы қатынас предикативтік қатынас деп аталады. Субъект пен предикат, тема мен рема, бастауыш пен баяндауыш арасындағы байланыстарды предикативтілік дейді. Субъект пен предикат арасындағы байланыс логикалық аспектіге, тема мен рема қарым-қатыстық, ал бастауыш пен баяндауыш грамматикалық аспектіге жатады.

Сөйлем құрылымындағы логикалық, қарым-қатыстық, грамматикалық аспектілердің формалды көрінісін жасау үшін, стеммамызда **N** және **V** деген таңбаларды қолдандық. Мұндағы **N** – бастауыш және оны білдіретін барлық формалар; **V** – сөйлемнің баяндауышы болып табылатын барлық формалар.

Екі негізді жай сөйлемде бастауыш пен баяндауыш бір-бірімен үйлесіп, қиыса байланысып тұрады. Қиысу бағыныңқысының басыңқыға икемделе, олардың грамматикалық мағыналары мен тұлғаларына үйлесіп тұратын сөздер арасында болады [66, 648 б.]. Бастауыш пен баяндауыштың арасындағы қиыса байланысудың негізгі грамматикалық көрсеткіші – жақтық мағына. Бастауыш пен баяндауыш бір-бірімен форма (жіктік формасы) арқылы қиысуы немесе жалғаусыз мағыналық тұрғыдан қиысуы мүмкін. Қазақ тілінің барлық сөз табы баяндауыш бола алады. Баяндауышты негізгі екі түрге бөліп қарастырамыз: есім баяндауыштар; етістік баяндауыштар. Сөйлемнің бастауышы мен баяндауышы әртүрлі сөз таптары мен олардың түрленуі арқылы бола береді.

Л. Теньер етістікті түйіндер актанттар мен сиртконстанттарды қажет ететінін айтады. Сөйлемдегі актанттарды қай септікті көрсететініне байланысты **O**₃₄₅₆₇ таңбасымен, сирконстанттарды **Adv** таңбасымен белгіледік. Орыс тілі сөйлемінің графикалық стеммасында актанттар етістіктің оң жағында, сирконстанттар сол жағында орналасады. Қазақ тілінде етістікті толықтаушы да, пысықтаушы да етістіктің сол жағында орналасады (сурет

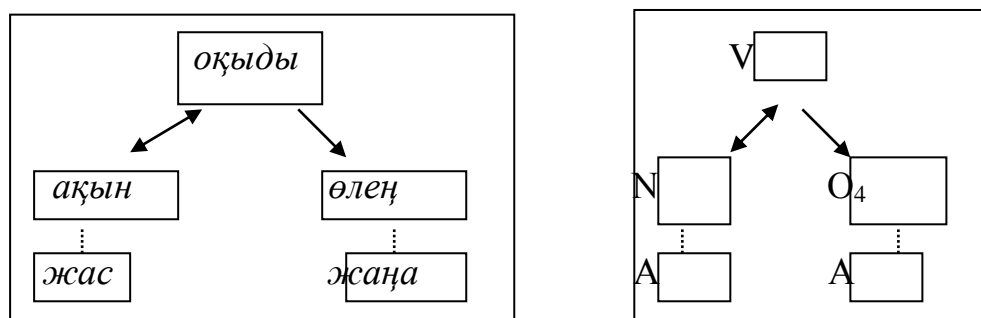
1.27). Ал етістікті толықтырушы сөз бен пысықтаушы сөздердің арасындағы синтаксистік байланыс орыс тілі мен қазақ тілінде ұқсас. Актанттар етістікпен меңгеріле байланысады да, сызықтың бағыты актантты көрсетеді, ал сирконстанттар етістікпен қабыса байланысады да, үзік сызық арқылы көрсетіледі. Барлық жағдайда етістік басыңқы мағынаны білдіреді.

Стема 1.27 – Қазақ тілі (сол жақта) және орыс тіліндегі (оң жақта) етістікпен тіркесетін актанттар мен сирконстантты көрсететін стема

Етістікті түйіндер етістік-баяндауыштың сөйлемнің трансформациялық компоненттерімен қарым-қатынасқа түскенде, сөйлемнің орталығы қызметін атқарып бәрін өзіне бағындырып, сөйлемді ұйымдастыруда басты қызмет атқарып тұратынын көреміз. Яғни, сөйлемдегі іс-әрекетті толығымен сипаттап тұратын мүше.

Л. Теньер дәстүрлі грамматикадағы субъектінің сөйлемнің негізін құрайтын негізі компоненттің бірі екеніне және оларды бір-біріне қарама-қарсы қою тұжырымымен келіспейді. Сөйлемнің құрылымындағы етістікті басқа мүшелерден үстем деп бағалайды да, бастауышты да актанттардың құрамына енгізіп бірінші актант деп атайды. Сөйлемдердің стеммасын жасағанда, етістікті ең жоғарғы сатыға, қалған актант (бастауышты қоса) пен сирконстанттарды етістіктен төмен орналастырады. Л. Теньердің теориясы бойынша, *Жас ақын жаңа өлең оқыды* деген сөйлемде екі субстантивті түйін бар, біріншісі *жас ақын*, екіншісі *жаңа өлең*. Олай болса, оларды бір деңгейге орналастыру қолайлы және субъект пен предикаттың семантикалық жағынан да, құрылымдық жағынан да бір-біріне қарама-қарсы болуы сөйлемнің құрылымындағы тепе-теңдікті бұзатынын ескерте келе, сөйлемнің төмендегідей стеммасын ұсынады.

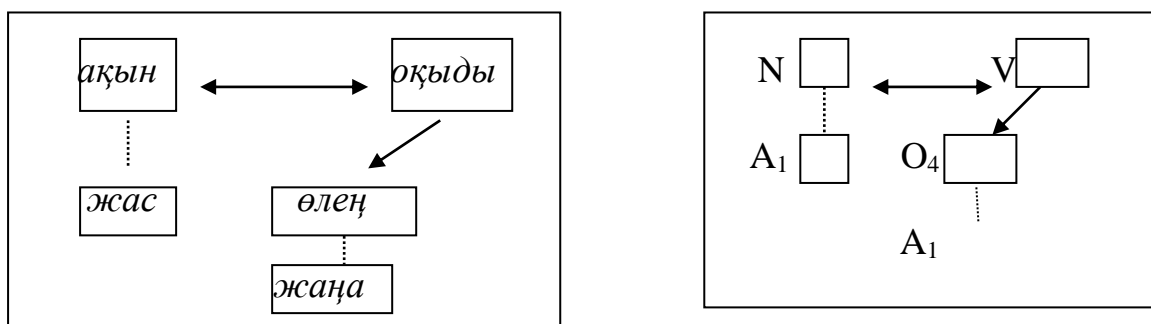

Сурет 1.28 – Сөйлемнің шынайы және виртуалды стеммасы

Л. Теньер қатаң түрде вербоцентрлік ұстанымды ұстанады. Қазақ тілі ғалымдарының «сөйлемнің тұрлаулы мүшелерінің ең негізгісі – бастауыш,

бірақ сөйлемдегі қызметі жағынан бастауыштан гөрі баяндауыштың синтаксистік қызметі анағұрлым басым» деген тұжырымдарына қосыла отырып, логика-семантикалық аспект тұрғысынан бастауыш – сөйлемнің дiңгегi, грамматикалық аспект тұрғысынан бастауыш жеке дара тұрып та, сөйлем құрай алатынын, баяндауыштың сөйлем актанттары мен сирконстанттарын өзіне бағындырып, жан-жағына топтастырып тұратын қасиеті, сондай-ақ қазақ тіліндегі бастауыш пен баяндауыштың арасындағы жақтық, сандық қиысу бар екенін ескере отырып, сөйлемнің (N) субъектісі сөйлемнің (V) предикатымен тең дәрежеде деп қарастырып, сөйлемде екеуінің синтаксистік байланысын екі жақты бағыты бар сызықпен белгілеп, виртуалды стеммада бір деңгейге орналастырамыз. Біздің ойымызша, Л. Теньердің 1.28-суретте берген стеммалары төмендегідей болмақ. Жұмыстың 1.29-суретіндегі сөйлемде V – предикат N – субъектіге грамматикалық жағынан бағына отырып, сөйлемнің іс-әрекетінің объектісін, керек болғанда пысықтауышын (мысалы: *кеше оқыды, шабыттана оқыды*) өзіне бағындырып, сөйлемдегі негізгі қызметті атқарады.

Л. Теньер қатаң вербоцентрлік ұстанымды ұстайды, алайда біз жұмысымызда бұл қызметтің бәрін орындаушы N (субъект) екенін ескеріп, стеммада сөйлемнің бастауышы мен баяндауышын, жоғарыда айтқандай, бір деңгейге орналастырып, тең дәрежеде қарастырамыз.

Сурет 1.29 – Сөйлемнің шынай және виртуалды стеммасы

Ал мұндағы A_1 – анықтауыш, бірінші түйінде бастауышты, екінші түйінде тура толықтауышты анықтап тұр. Баяндауыш ретінде барлық сөз таптары жұмсала береді. Дегенмен өзінің семантикасы жағынан осы қызметке ең бейім сөздер – етістіктер. Осы ыңғайлылығы және жұмсалуды арқылы етістіктер предикативтік құрауға қатысатын формаларды (шак, жак, модальдық т.т.) өзінің морфологиялық тұлғасы етіп алған [74, 123 б.].

Тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде жіктелген ашық рай формалы етістіктер меңгеріледі.

1. N – V стеммасы бойынша, баяндауышы ауыспалы осы шак -а/-е/-й, -ып/-п/-п жүр/жатыр формалы етістіктен жасалған сөйлемдер: *Мен оқимын. Сен оқып жүрсің.*

2. N – V стеммасы бойынша, баяндауышы өткен шак -ды/-ді/-ты/-ті, -ған/-ген/-қан/-кен, -атын/-етін/-йтын/-йтін формалы етістіктен жасалған сөйлемдер: *Мен оқыдым. Мен бұрын оқығанмын. Мен бұрын оқитынмын.*

3. N –V стеммасы бойынша, баяндауышы осы шақ -ып/-іп/-п отыр / тұр / жүр / жатыр формалы етістіктен немесе жай қалып етістіктерінен жасалған сөйлемдер: *Мен отырмын. Мен оқып отырмын.*

4. N –V стеммасы бойынша, баяндауышы келер шақ -а/-е/-й, -ар/-ер/-р, -мақ/-мек/-бақ/-бек/-пақ/-пек формалы етістіктен жасалған сөйлемдер: *Мен барамын. Мен барармын. Мен бармақпын.*

Етістік негізді сөйлемдерді талдауда Л. Теньер актант, валенттілік, сирконстант ұғымдарына кеңірек талдау жүргізеді. Біздің мақсатымыз – сөйлем құрылымы синтаксисін тереңірек түсініп, тіл меңгеруде тиімді жолдарын қарастыру болғандықтан, осы аталған ұғымдардың тіл меңгерудегі маңызды жақтарына тоқталмақпыз.

1) Актанттар

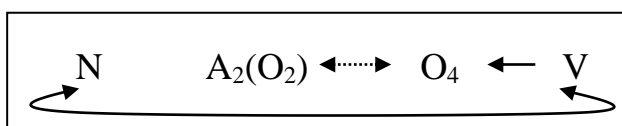
Дәстүрлі грамматикада лингвистер актантқа кез келген субстантивті мүшелерді жатқыза береді. Синтаксистің семантикалық теориясында екі түрлі актант туралы айтылады. 1) Семантикалық актант – жағдаят элементтері (субъект, объект, адресат). 2) синтаксистік актант – сөйлем мүшелері (бастауыш, толықтауыш т.б.).

Актанттардың санын олардың етістікпен байланысына қарап анықтайды. Етістіктер әртүрлі мөлшерде актанттармен байланыса алады. Осыған байланысты актантсыз етістіктер, бір актантты етістік, екі актантты етістік, үш актантты етістік т.с.с. ажыратылады. Бұл жағдайда актант ұғымы валенттілікпен барабар. Актант ұғымының пайда болуы вербоцентрлік теориямен байланысты болды. Оны ғылымға алғаш енгізген - Л. Теньер. Теньер іс-әрекетке қатысатын нәрселер мен заттар – актантты іс-қимылдың мезгілін, мекенін, сынын т.б. сипаттайтын сирконстанттарға қарсы қояды. Ол актанттың үш түрін ажыратады. Актант 1 – бастауыш, актант 2 - тура толықтауыш немесе пассив етістік агенсі, актант 3 – жанама толықтауыш.

Профессор Ж.Ә. Нұршайықова орыс тілінің септік жүйесі күрделі болғандықтан, сөйлемдердің актанттарын белгілеуде өзіндік тұжырымын ұсынады. Тілші зерттеуде практикалық мақсатты көздеп, тіл меңгеруді барынша қарапайымдату мақсатымен орыс тілінде 6 актантты – субъектілік актантты (N) және 5 объектілік актантты (O₂₃₄₅₆) ажыратады. Орыс тілінде 6 септік бар. 6 септіктің біріншісі атау тұлға номинативке (Nominative) сәйкес келіп, сөйлемнің субъектісін білдіреді. Сондықтан оны тек N таңбасымен белгілейді де, басқа септіктерді O₂₃₄₅₆ таңбасымен береді. «Мы различаем столько видов актантов, сколько их может быть у русского глагола. Отметим, что субъект (N) обладает субъектной актантностью. Говоря об актантах, Л. Теньер называет число 3, мы называем число 6 (N и O₂₃₄₅₆ – субъектный актант и 5 объектных актантов)» [18, 69 б.]. Ж. Нұршайықова субъектіні актантқа тәуелді етпей, өзінше жеке тәуелсіз позицияға жатқызады. «В конструкциях типа «Халимуша играет», «Пришла весна» и тому подобное мы имеем субъект, вступивший в контакт с предикатом и начавший участие в процессе, пусть даже в независимой с нашей точки зрения позиции. Следовательно, можно сказать, что в данной конструкции субъект обладает субъектной актантностью, хотя и является независимой частью предложения»

[18, 68 б.] Латын тіліндегі *Pluit* “Идет дождь” сөзі актантсыз әрекетті ғана көрсетеді, француз тіліндегі *Il pleut* “Идет дождь” мұндағы *il* үшінші жақтың көрсеткіші ғана болғандықтан, болып жатқан атмосфералық құбылысқа еш қатысы жоқ, орыс тіліндегі *He спится. Дождит.* деген сияқты жақсыз сөйлемдер актантсыз етістіктерге жатады. Актантсыз етістікке авторлар басқа мүшелердің қатысынсыз өз бетімен болып жататын іс әрекеттерді жатқызады. Л. Теньер септелу жүйесі жоқ тілдер мен септелуі күрделі тілдерде актанттардың берілу мен белгіленуі әртүрлі болатынын, әр тіл өзінің актанттық жүйесін белгілеуді қалыптастыру керек екенін айтады. Айталық, славян тобы өкілдері септелуге әбден үйренгендіктен, актанттардың сөйлемдегі позициясы олардың функцияларымен қатаң байланыста екенін түсіну қиындық туғызады. Мысалы француз тіліндегі *Alfred frappe Bernard* және *Bernard frappe Alfred* деген сөйлемдер мазмұны жағынан бір-бірімен тең емес. Славян тілдерінде сөйлемдегі сөздердің орын ауыстыруы стилистикалық қызмет атқарады.

Л. Теньердің тұжырымдауы бойынша, бірінші актант септік жалғаулары дамымаған тілдерде (француз, ағылшын) бір-бірінен арнайы айырма ерекшелігі жоқ: *Alfred parle* (франц.), *Alfred is speaking* (англ.) «*Альфред говорит*». Ал септік жалғаулары дамыған елдерде бірінші актант номинатив формасын қабылдайды. *Александр говорит*. Септік жалғаулары дамымаған тілдерде екінші актанттың бірінші актанттан айырмасы жоқ. Оларды айыру үшін сөйлемдегі орындарын қатаң түрде сақтау керек. Ал септік жалғаулары дамыған елдерде екінші актант аккузатив формасын алады. Үшінші актант бірінші жағдайда предлогтармен беріледі де, екінші жағдайда да датив арқылы беріледі. Қазақ тілі типология жағынан орыс тілінен үлкен айырмасы болса да, Л. Теньер атап көрсеткендей, қазақ тілі де, орыс тілі де септік жүйесі жоғары дамыған тілдер қатарына жатады. Ендеше, жұмысымыздың практикалық маңызын ескере отырып, виртуалды модельді құрастыруда актанттардың 6 түрін ажыратамыз. Бірінші актант субъектілік актант – кез келген зат есім бірінші атау тұлғада тұрып, құрылымдық-семантикалық жақтан сөйлемнің бірінші нөмірлі мүшесі – субъектіні (N) білдіреді. Кейінгі 5 актант (O₃₄₅₆₇) – объектілік актанттар қазақ тіліндегі барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктеріне сәйкес келеді. Нөмірі екінші объект (O₂) – ілік септігі сөйлемде анықтауыштық (A₂(O₂)) қызмет атқарады да, етістікпен емес, субъектімен немесе объектімен байланысады. *Мен М. Шахановтың кітабын сатып алдым* деген сөйлемнің виртуалды стеммасын қараңыз (сурет 1.30).

Сурет 1.30 – Сөйлемнің виртуалды стеммасы

Стеммада көрсетілгендей O₂ – ілік септігі етістікпен тікелей байланыспайды. Сондықтан бұл нөмірлі объект етістік актанттары тізіміне ілінбейді.

Құрылымдық тұрғыдан алғанда, меңгерілетін сөз әрқашан толықтырушы болады да, сөйлемде толықтауыш немесе объект болып саналады. Сондықтан қазақ тілі жай сөйлемінің құрамындағы етістікпен меңгеріле байланысқан сөздерді іс-әрекеттің объектісі деп, оларды тура және жанама объекті деп екіге бөлеміз.

Қазақ тілінде тура толықтауыш мағыналық жағынан етістіктің сабақты түрінен болған іс-әрекетке тікелей байланысты болып, сонымен ғана бір тіркес құрайтын заттық-объектілік қатынаста болады. Тура толықтауыш табыс септігінің сұрағына жауап береді [66, 652 б; 99, 43 б.]. Тура толықтауыш қызметін атқаратын табыс септікті сөзді (Accusative) сөйлем құрылымында O_4 деп белгіледік. Л. Теньер іс-әрекеттің тура объектісі болып табылатын аккумулятив формалы сөзді екінші актант деп атаған. Орыс тілінде төртінші септік (винительный падеж) аккумулятив – іс-әрекеттің тура объектісі болып, қазақ тіліне ұқсас төртінші актантты білдіреді.

Л. Теньер датив деп атаған іс-әрекеттің *кімге?, неге?* бағытталғанын білдіретін үшінші актант қазақ тілінде де септіктердің ішінде үшінші нөмірлі барыс септігі арқылы беріледі. Зат есімдер мен заттанған басқа да сөз таптары барыс жалғауында келіп, іс-әрекеттің жанама объектісін білдірумен бірге орны болатын немесе барып тірелер затын білдіруі мүмкін [62, 653 б; 92, 33 б.]. Бұл сөз сөйлем құрылымын жасауда O_3 деп белгіленді.

Бесінші актант – жатыс септік жалғаулы жанама толықтауыштар. Жатыс септік жалғаулы жанама толықтауыштар зат есім және заттанған басқа сөз таптарынан жасала отырып, көбінесе, іс-қимыл таралған объектіні, зат, құбылыстардың орны болған объектіні білдіреді де, негізінен статикалық жай-күйді білдіретін етістіктерге меңгеріледі [62, 654 б; 98, 43 б.]. Сөйлемнің құрылымдық стеммасын жасауда жатыс септігі бесінші нөмірлі септік болғандықтан O_5 деп белгіленді.

Жұмысымызда алтыншы актант ретінде – алтыншы нөмірлі септік формасы арқылы берілетін шығыс жалғаулы жанама толықтауыштар алынды. Шығыс септік тұлғалы жанама толықтауыштар, көбінесе А. Жұбанов жіктеуі бойынша психикалық қалып пен амал әрекетті білдіретін *қорқу, ұрку, қаймығу, жалтару*, кеңістік заттық мәнге байланысты қолданылатын *алу, шығу, қайту, арылу, тазару* тәрізді етістіктерге меңгеріледі. Жұмысымызда шығыс септікті жанама толықтауышты O_6 деп таңбаладық.

Қазақ тілінің жетінші нөмірлі көмектес септігі бұл жұмыста жетінші актант ретінде алынып, сөйлем құрылымында O_7 деп таңбаланды. Көмектес септік жалғаулы сөздердің де жанама толықтауыш қызметін атқаратындары көбінесе орын-мекендік, мезгілдік, қимыл-процестік мәні жоқ зат есімдер немесе заттанған басқа сөз таптары болады. Мұндай сөздерді меңгеретін етістіктер құралмен орындалатын іс-әрекетті білдіреді және *танысу, кездесу, ойласу* т.б. тәрізді күй-қалыпқа байланысты ортақтастықты білдіретін етістіктер болып келеді.

2) Валенттілік

Валенттілік – латын тілінен аударғанда (*valentia*) *күш* деген мағынаны

білдіреді [4, 40 б.]. Бұл ұғым химиялық элементтердің атомдарының химиялық байланыс жасай отырып, басқа атомдық топтарды немесе белгілі бір мөлшердегі атомдарды қосып немесе ауыстырып алу қабілетін білдіреді.

Лингвистика саласында валенттілік термині сөздің басқа сөзбен синтаксистік байланысқа түсе алу қабілеті ретінде қарастырылады. Тіл білімі саласында бұл ұғымның пайда болуы лингвист ғалым С.Д. Кацнельсонның есімімен байланысты. Сөздердің тіркесімділігін, оның ішінде етістіктің актанттармен тіркесу қабілетін анықтау үшін француз лингвисті Л. Теньер валенттілік терминін қолданды [1, 250 б.]. Бүгінгі таңда валенттілік мәселесі тіл білімінің грамматика, лексикология, синтаксис пен семантика салалары тұрғысынан әртүрлі тілдерде зерттелуде. Бұл орайда Л. Теньер, Ю.Д. Апресян, В.В. Богданов, В.Г. Король [100], В.Г. Гак [101], Л.М. Кобозева [102], М.Д. Степанова [103], Е.К. Пипеев [104] және т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады.

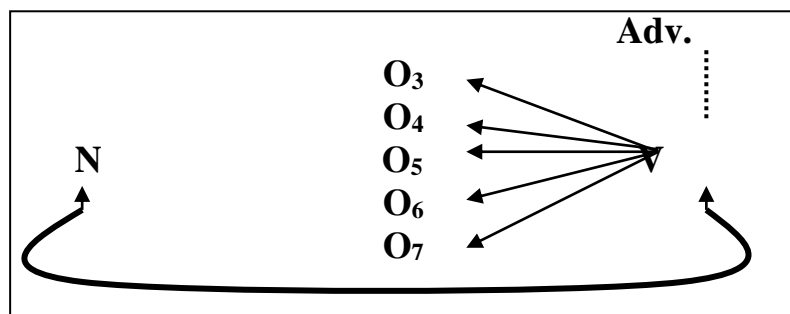
Қазақ тіл білімінде валенттілік сөздің басқа сөздермен жалпы үйлесімділігі тұрғысынан қарастырылады. Қазақ тілінде М. Балақаев, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев жалпы сөз тіркестері туралы, Т. Сайранбаев тікелей тіркесімділік туралы, М. Оразов етістіктердің семантикалық валенттілігі туралы, Б. Әбдіғалиева [105] тұрмыс лексикасының тіркесімділік қабілеті туралы, М.Б. Әлиева [106] басыңқы сыңардағы есімдік валенттілігі туралы, Д.А. Қарағойшиева тілдің синтаксистік деңгейіне байланысты валенттілік туралы [107–109], А.Б. Қайыров етістіктің сөйлемде қанша сөзбен тіркесе алуына байланысты зерттеу жұмыстарын жүргізген, Қ. Шаукеновтің синтаксис туралы еңбегінде валенттілік мәселесі сөз болады.

Ең алдымен, тіркесімділік пен валенттілік деген екі терминнің ара салмағын айқындау қажет. Ең алдымен валенттілікке де, тіркесімділікке де тіркесу қасиеті тән болғанымен, тіркесімділікте бұл қасиет шексіз, ал валенттілікте бұл қасиет шектеулі. Тіркесімділікте сөздер грамматикалық қиысуынсыз тіркесе алады, ал валенттілік дегеніміз – сөздердің парадигматикалық, синтагматикалық деңгейдегі мағыналық үйлесуі [107, 8 б.].

Қазіргі тілі білімінде валенттіліктің логикалық, морфологиялық, семантикалық, синтаксистік валенттілік сияқты төрт түрі қалыптасып зерттелуде.

Синтаксистік деңгейдегі валенттілік мәселесі Л. Теньердің еңбектерінде ерекше орын алады. Ол сөйлемнің құрылымын зерттеп, олардың шынайы және виртуалды стеммасын жасауда етістіктің сөйлем ішінде басқа сөздермен тіркеске түсу қабілетін сипаттаған. Ол вербоцентрлік ұстанымға сүйеніп, сөйлем құрылымында етістікті негізгі тірек етіп алады да, басқа мүшелерді «актанттар» (ғалымның пікірінше, субъект те актант болып табылады) мен «сирконстанттарды» етістікке тәуелді деп санайды. Мұндағы актанттың саны етістікке тікелей байланысты, яғни етістіктің қанша актантпен тіркесе алу қабілеті болса, оның айналасында сонша бос орын болады. Етістіктің сөйлемде актанттарды айналасына топтастыра алу қабілетінің химиялық элементтердің атомдық қасиетімен ұқсастығына байланысты, етістіктің валенттілігі деген термин қолданылған.

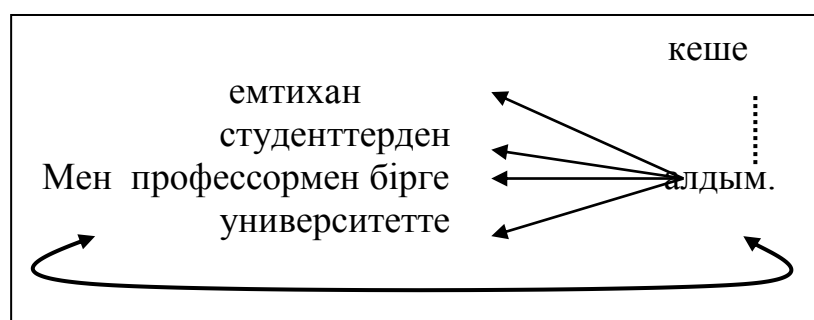
Қазақ тіліндегі жай сөйлемдер етістіктерінің актанттармен тіркесуінің виртуалды стеммасында етістік актанттарды меңгеруіне байланысты бағыты етістіктен актантқа бағытталған бірыңғай түзу сызықпен, сирконстанттар (Adv.) етістікпен тек қатар тұру арқылы тіркесуіне байланысты үзік сызықпен белгіленді (сурет 1.31).

Сурет 1.31 – Етістіктердің актанттарды меңгеруі

Бұл стеммада етістіктен тараған бағытты сызықтар етістік меңгере алатын актанттардың санын көрсетіп, етістіктердің валенттілігін анықтайды.

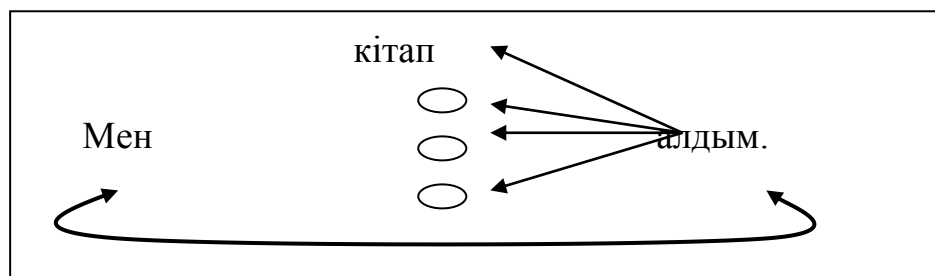
Сөйлемде етістік барлық актантпен бір мезгілде тіркесіп, қолданыла бермейді. Әр етістіктің өзінің тіркесе алатын актанттар тізімі болады, алайда ол да бір сөйлемде толық қолданылмауы мүмкін. Сөйлемдегі актанттар айтушының ойын толық немесе қысқаша жеткізу амалына байланысты іріктеледі. Мұндай кезде айтылмаған актанттардың орны бос қалады. Мысалы, **алу** етістігі *қашан?* (Adv.), *қайда* (O_5), *кіммен?* (O_7), *кімнен/қайдан?* (O_6), *нені?* (O_4), сұрақтарына жауап беретін сөздермен тіркесе алады. *Мен кеше университетте профессормен бірге студенттерден емтихан алдым.* Іс жүзінде *алу* етістігі 4 актантпен тіркесе алады (сурет 1.32). Әрине, *қайда?* сұрағына жауап беретін *университетте* сөзі іс-әрекеттің орнын білдіріп, пысықтауыш болады. Біз тілді меңгеруді жеңілдету мақсатында белгілі бір септік жалғауымен тұлғаланған сөзді объект ретінде қарастырамыз.

Сурет 1.32 – Сөйлемнің шынайы стеммасы

Ал *Мен кітап алдым* деген сөйлемде субъектілі актант пен (O_4) – тура объект - актант қана қолданылған. Бұған қарап алу етістігі екі актантпен тіркесе алады деген қорытынды жасауға болмайды. Бұл жағдайды Л. Теньер

еркін валенттілік немесе «бос орын» деп атайды. М.Д. Степанова және Г. Хельбиг етістік баяндауыштардың валенттілік мәнінің негізінде міндетті және қосымша «факультативті» актанттарды анықтайды. Бұл – валенттіліктің облигаторлық қасиеті. Екінші мысалда *кітап* міндетті актант қызметінде, *кімнен?/қайдан? қайда? кіммен?* сұрағына жауап беретін айтылмаған актант факультативті актант болып отыр. Олай болса, айтушы бос орындарды өз қажетіне қарай қолдана алады.

Сурет 1.33 – Етістік валенттілігінің облигаторлық қасиетін танытатын стемма

1.32 және 1.33 суреттегі стеммалардан алу етістігінің көп валентті екенін көре аламыз. Етістіктердің валенттілігін қарастырған Г. Бринкман етістіктерді нөл валентті, шектеулі, шектеусіз бір валентті, барыс ілік септігін қажет ететін бір валентті, екі валентті, үш валентті етістіктер деп бөледі [108, 67 б.]. Л. Теньер етістіктерді авалентті, бір валентті, екі валентті, үш валентті етістіктер деп ажыратады. Сонымен қатар көп валентті етістіктердің бар екенін жоққа шығармайды [1, 251-267, 271 бб.]. М. Оразов қазақ тілінде етістіктер бір, екі, үш валентті болып келеді, төрт валентті етістіктер сирек қолданылатынын айтады [94, 54 б.]. Л. Теньер актанты жоқ етістіктерді авалентті (валентсіз) етістіктер деп атайды. Валентсіз етістіктерге жақсыз етістіктерді, мысалы, орыс тіліндегі *Стемнело. Светало* деген сияқты, ешбір актантсыз-ақ іс-әрекетті баяндай алатын етістіктерді жатқызады [1, 251 б.].

Қазақ тілінде жақсыз етістік емес, жақсыз сөйлем деген сөйлемнің түрі бар. Алайда, лингвистер «... қазақ тілінде дәл орыс тіліндегідей жақсыз сөйлем де, ондай жақсыз сөйлем жасайтын, *стемнело, мне не спится* сияқты өзгеше жақсыз етістіктер де жоқ. Дұрысында, біздің жақсыз сөйлем деп жүргеніміздің баяндауыштарының белгілі жағы болады. Бұл сөздер көбінесе үшінші, екінші жақта айтылады», – деген тұжырым айтады [38, 186 б.]. Бір валентті етістіктерге (monovalents) Л. Теньер көбінесе қалып етістіктерін (глаголы состояния) «*Альфред спит*» жатқызады. Ол қимылды білдіретін етістіктердің ішінен «*Дерево зеленеет*» деген сияқты сөйлемдерді мысалға алады [1, 253 б.]. Лингвист өзінің вербоцентрлік теориясына байланысты мұндай сөйлемдердегі субъектіні (*Альфред* және *дерево*) бірінші актант деп атайды.

Жалпы тіл білімінде сөйлемді толықтырушы мүшелердің синтаксистік қызметі бойынша субъектілі валенттілік (*Мен оқимын*), объектілі валенттілік (*Ол кітап оқиды*), үстеулік валенттілік (*Мен университетте оқимын*), предикативті валенттілік (*Ол оқытушы болады*) деп бөлінеді [4, 41 б.].

Орыс тілінде бір валентті етістіктерге интранзитивті етістіктер (непереходные глаголы) жатқызылады. *Ребенок спит. Ребенок падает. Ребенок лежит. Ребенок грустит* [18, 74 б.; 110].

Қазақ тіліндегі *Бала өседі. Жапырақ сарғаяды* деген сөйлемдердің етістігі бір валентті, субъектілі валентті етістік деп айтуға болады. Себебі бұл сөйлемдерде етістікті толықтырушы элементтің синтаксистік қызметін бір ғана субъект атқара алады.

Қазақ тілінде бір валентті етістіктерге:

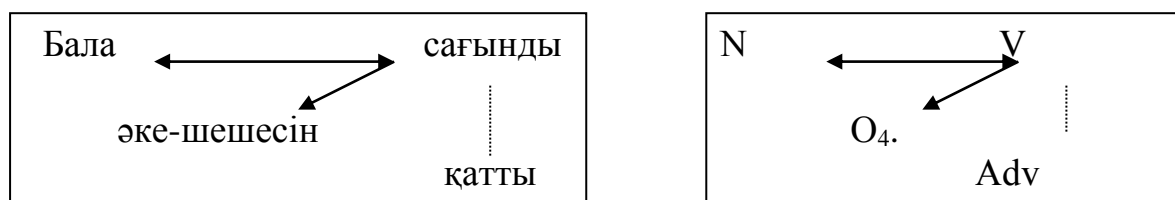
1) физикалық қалып пен норманы білдіретін адам немесе табиғаттағы басқа нәрселердің тууы мен өсуіне, өзгеруіне, байланысты қолданылатын *туу, өсу, ержету, өну, көгеру, сарғаяу, ауыру, жасару, арықтау, жарқырау* т.б. салт етістіктер;

2) ауа-райына байланысты қолданылатын *Қар жауды. Жаңбыр жауды. Боран соғып тұр. Дауыл соғады. Күн ысыды. Күн суытты* деген сөйлемдердің етістіктері;

3) қимыл, іс-әрекет субъектінің өзіне қарай бағыттталатын сабақты етістіктерден жасалған өздік етіс формалы *жуыну, бояну, киіну, тарану, ойлану* сияқты етістіктер жатады.

Бала ержетеді. Жаңбыр жауып тұр. Айнаш жасарып кетіпті. Асан киінді. Асан жуынып жатыр деген сөйлемдерде іс-әрекет субъектіге бағыттталып, әрі субъект, әрі объект қызметін атқарып тұр.

Орыс тілінің дәстүрлі грамматикасында екі валентті етістіктерге транзитивті етістіктерді жатқызады. *Преподаватель начинает урок* деген сөйлемде іс-әрекеттің оқытушыдан (N–субъектіден) сабаққа (O₄–объектіге) бағыттталған транзитивтігін байқауға болады. Мұнда етістік тура объектімен байланысып тұр. Сонымен қатар Л. Теньердің де еңбегінде екі валентті етістіктер субъектілік валенттілікке ие бола отырып, тура толықтауышпен меңгеріле байланысатыны көрсетілген. Л. Теньердің еңбегінде екінші актант тура толықтауыштың қызметін атқарса, орыс тілінде де, қазақ тілінде де тура толықтауыштың қызметін төртінші актант, яғни төртінші септік (O₄) – табыс септігі атқарады. Мысалы: *Дарын қауынды жақсы көрмейді. Бала әке-шешесін қатты сағынды.*

Сурет 1.34 – Сөйлемнің шынай және виртуалды стеммасы

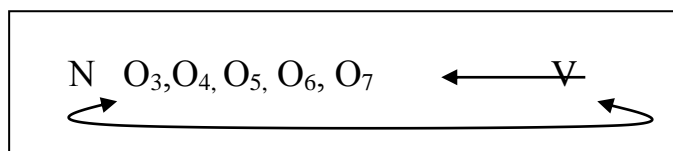
Қазақ тілінде екі валентті етістіктерге көбінесе адамның көңіл-күйін, сезімін білдіретін сабақты және салт етістіктер *жақсы көру, сую, ұнату,*

сағыну, қорқу, сену т.б.жатады. Мен жыланнан қорқамын. Ол маған сенеді.

Үш валентті етістіктер субъектілі валенттілікпен қатар тура объектілі валенттілік (O₄) пен жанама объектілі валенттілікті (O₃) иемденеді. Үш валентті етістіктерге зерттеушілер «сөйлеу» етістіктері (глаголы речи) мен «беру» етістіктерін (глаголы «давания») жатқызады. Мысалы: *Альфред дает книгу Шарлю. Альфред просит у Шарля сведения* [1, 270 б.]. Бұл мысалдардан әр тілде актанттардың реттік нөмірі және сол нөмірге байланысты грамматикалық көрсеткіштері де сәйкес келмейтінін көреміз. *Шарлю* және *у Шарля* жалқы есімдер: француз тілінде үшінші актантты (O₃) білдірсе, орыс тілінде *Шарлю* үшінші актант, *у Шарля* екінші актантты, қазақ тілінде *Шарлге (Шарлю)* үшінші актант, *Шарлден (у Шарля)* алтыншы актантты білдіреді. Осыған байланысты қазақ тілін меңгеруде студенттер *сұрау* етістігін *айту* етістігінің валенттілік жүйесімен жиі шатастырады. Мысалы *кімге айту болса, кімге сұрау* деп ойлайды. Дұрысы – *кімнен сұрау* болу керек. Тіл меңгеру үрдісінде етістіктердің актанттарды меңгеруін олардың валенттілігінің селекциялық қасиетін толық түсіндіру мақсатында әр етістік міндетті түрде меңгере алатын актанттардың сұраулары арқылы енгізіледі. Мысалы, *алу* – *кім кімнен/қайдан нені алу?* *оқу* – *кім қайда кіммен нені оқу?*

Жалпы етістіктердің басым көпшілігі тіркесімділік қабілеті жағынан көп валентті болуға бейім болып тұрады. Етістіктің қолданылуына қарай контекстіне байланысты өзге актанттармен тіркесімділігі өзгеріп отыруы мүмкін. Мысалы *ашу* етістігі – *кім қайда нені немен ашу?* моделі бойынша жұмыс істейді. *Мен бөлменің терезесін аштым* деген сөйлемде *немен?* сұрағына жауап беретін актант қолданылмайды. Себебі әдетте терезені кілтпен ашпайды. Ал *Анар жатақханада бөлменің есігін кілтпен ашты* деген сөйлемде *немен* жетінші, құралдық мағынаны білдіретін актант қажет болып тұр. Ендеше, *ашу* етістігі көпвалентті етістік.

Өз еңбектерінде Ю.Д. Апресян валенттіліктің 25 түрін [26, 30 б.], Г.К. Пипеев 6 [104, 5 б.], Л.М. Кобозева 6 [102, 137 б.], В.Г. Гак 7 [101, 44 б.] түрін атап көрсетеді. Д.А. Қарағойшиева *кесу* етістігіне байланысты мынадай валенттілік түрлерін анықтайды: субъект (кесетін белгілі бір адам); объект (ағаш кесу); орын (шеберханада кесу, далада кесу); құрал (инструмент) (арамен кесу); нәтиже (ағашты бірнеше бөлікке бөлу) [109, 188 б.].

Осы аталған еңбектерді саралай келе, қазақ тілін меңгеру үрдісін жеңілдету мақсатымен тандап алған сөйлемнің виртуалды стеммасы бойынша, тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде берілетін етістіктердің валенттілігінің мынадай семантикалық түрлерін ұсынамыз. 1) Субъект – іс әрекеттің иесі (*Жас өспек, кәрі өлмек*) (А.Қ.); 2) тура объект (*Досымды сыйла, құрметтім*) (М.М.); 3) датив (адресат, реципиент) – етістік арқылы белгіленген іс-әрекеттің бағыты, себебі, мақсаты (*Мен студенттерге тіл үйретемін. Алматыға оқуға келдім*);

4) локатив – етістік арқылы белгіленген іс-әрекеттің орны, бастапқы шығу орны, тегі, салыстыру мәні (*Алматыда оқып жатырмын. Кореядан келдім. Қазы жылқының етінен жасалады. Жарыста Асаннан бұрын келдім*); 5) құралдық – етістік арқылы белгіленген іс-әрекеттің еңбек құралы, көлігі, бірлесіп істелінуі (*Алматыға досыммен бірге ұшақпен келдім*); Дәстүрлі грамматика бойынша, мұндағы етістікпен белгіленген іс-әрекеттің нақты орны, шығу орны, себебі, мақсаты сөйлем мүшелерінің синтаксистік қызметі жағынан пысықтауышты, яғни сирконстанттарды білдіреді. Сөйлем мүшелерінің мұндай талдануына қосыла отырып, жұмысымыздың мақсаты қазақ тілін меңгерудің алғашқы кезеңінде неғұрлым қарапайым сөйлем модельдері арқылы тіл жүйесінің, сөйлемнің құрылымымен таныстыру болғандықтан, сондай-ақ іс-әрекеттің мақсаты, себебі барыс септігі жалғаулары арқылы, іс-әрекеттің орны, шығатын жері, уақыты жатыс септігі жалғаулары арқылы белгіленетіндіктен, оларды формалды көрсеткішті қабылдаған объектілер, яғни актанттар қатарына жатқызамыз. Біздің модельдеріміздегі сирконстанттар немесе сөйлемнің пысықтауыш мүшелері тек үстеуден болған сөздер болып табылады.

3) Сирконстанттар

Сөйлемде сирконстант қызметін әрқашан үстеулер немесе үстеудің орнына жүретін сөздер атқарады. Л. Теньердің ұғымы бойынша сирконстанттар іс-әрекеттің жүзеге асу жағдайларын білдіреді. Іс-әрекеттің қашан, қалай, қайда жүзеге асқанын анықтап, пысықтап тұрады. Сондай-ақ үстеудің қанша мағыналық түрі болса, сонша сирконстант түрі бар: мезгіл, мекен, қимыл-сын т.б. [1, 138 б.].

Ю.Д. Апресянның айтуынша, сирконстанттар предикат сөзге тек синтаксистік тұрғыдан бағыныңқы болса, ал мағыналық жағынан предикатты өзіне бағындырады: «Глагол сказуемое представляет собой признак вещи, выраженной подлежащим (первым актантом). Приглагольное наречие – сирконстант в этом случае выступает как признак признака, т.е. как вторичный признак» [111, 304 б.; 112]. Ж.Ә. Нұршайықованың еңбегінде сирконстант – етістіктен болған іс-әрекеттердің жүзеге асу жағдайын білдіретін сөйлем мүшесі екендігі баса көрсетілген [18, 81 б.].

Қазақ тілі сөйлемдерінде пысықтауыш қызметінде жұмсалатын сөздер – үстеулер, үстеу мәндес есімдер, сапалық есімдер мен мекендік, мезгілдік, мақсаттық, амалдық, мағыналарында жұмсалатын септеулі (барыс, жатыс, шығыс, көмектес) зат есімдер, етістіктің есімше, көсемше, шартты райлы түрлері. Сондай-ақ, еліктеу сөздер мен көмекші сөзді тіркестер де пысықтауыш бола алады [66, 657 б.].

Диссертациялық жұмысымызда сирконстанттардың үстеуден және үстеу мәндес есімдерден жасалған түрлерін ғана аламыз.

Сөйлемдегі сирконстанттардың саны әртүрлі болуы немесе мүлде болмауы да мүмкін. Сирконстанттар сөйлемде белгілі бір тәртіп бойынша орналасып, өзі пысықтайтын етістіктен бұрын тұрады. Қазақ тілі морфологиясын зерттеуші А. Ысқақов: «Бірнеше үстеу қабаттаса қолданылса, ең әуелгі орында – мезгіл үстеуі, одан кейін – мекен үстеуі, одан кейін – мақсат, себеп,

сын үстеулері тұрады. Тек мезгіл үстеу ғана сөйлем ішінде орын талғамайды», – деп сөз табы тұрғысынан үстеудің мағыналық топтарының сөйлемдегі орны туралы айтса [91, 344 б.], М. Балақаев, Т. Қордабаев: «Кейде бір сөйлемде бір етістікке бағынған бірнеше әртүрлі пысықтауыштар болуы мүмкін. Олардың етістікпен тығыз байланыстағысы және негізгісі етістіктің қасында тұрады да, басқалары өз ара байланысына және басқа мүшелердің қатысына қарай ілгерілі-кейінді қойыла беріледі», – деп пысықтауыштардың сөйлемдегі орналасу ретін синтаксистік байланыс тұрғысынан қарастырады [38, 176 б.].

Сирконстанттардың сөйлемдегі позициясы тіл ерекшеліктеріне байланысты әр тілде түрліше көрініс табады. Мысалы, орыс тілінде сын-қимыл, жалпы мезгіл сирконстанттар субъектіден кейін етістіктің, екінші, үшінші және басқа актанттардың алдында орналасады да, мекен, нақты уақытты көрсететін мезгіл сирконстанттар етістіктен, актанттардан кейін келуі мүмкін. *Он обязательно вернет вам кассету завтра* [18, 81 б.].

Қазақ тілінде сирконстанттардың позициясы, әдетте, субъектіден кейін орналасады. Мезгіл, себеп сирконстанттар актанттар мен етістіктің алдында, мекен, сын-қимыл, мөлшер, топтау, мақсат сирконстанттар субъекті мен актанттардан кейін етістіктің алдында келуі мүмкін. Алайда сирконстанттар ой екпіні түсуіне, сөйлем мүшелерінің актуализациялануына байланысты сөйлемнің түрлі позицияларында келе береді.

Әдеттегі қарапайым жай сөйлемдерде сирконстанттар субъектіден, актанттардан кейін етістіктің алдында орналасады. Сондықтан сөйлем стеммаларында да сирконстанттар етістікке жақын орналасады.

Алайда алғашқы кездерде тіл менгерушілерге ой екпінін дәл білдіру мақсатында сирконстанттардың, әсіресе, мезгіл сирконстанттың сөйлемдегі орнын өзгертуге болатыны түсіндіріледі. *Кеше* мен автобуспен келдім. Мен *кеше* автобуспен келдім. Мен автобуспен *кеше* келдім. Сөйлем мүшелерінің орны сөйлемде баяндауышқа жақын болған сайын мағынасы күшейе түседі. Қазақ тілінде баяндауыштан басқа мүшелерді актуальдандыратын бір ғана позиция – баяндауыш позициясы. Баяндауыш арнаулы актуализацияны қажет етпейді. Ол әрқашан коммуникативтік белсенділікке ие [40, 40 б.]. Ой екпіні баяндауышқа жақын орналасқан сөйлем мүшесіне күштірек түседі.

1.4.2 Есім негізді сөйлемдер

1) Субстантивті сөйлем

Кез келген субстантивті түйін етістікпен синтаксистік байланысқа түспеген жағдайда субстантивті сөйлем құрай алады [1, 192 б.].

Л. Тенбердің субстантивті сөйлем деп отырғаны қазақ тіліндегі бір негізді атаулы сөйлемдермен барабар. Атаулы сөйлемдер қазақ тілінде сараланған бастауыш пен баяндауыштан құралмай, тек бастауыш ыңғайындағы сөзден, сөз тіркестерінен құралады [38, 190 б.].

Атаулы сөйлем, С. Аманжоловтың айтуынша, басқалардан бұрын пайда болған. Әуелде сөйлем бір-ақ сөзбен айтылған, ол диффуздық сөйлем бір қадірлі заттың атымен айтылған. Бұл сөздің, сөйлемнің мағынасы көп болған. Кейін сөйлем мүшелері көбейген кезде де, олар бір-бірінен ажырамаған. Соңғы

кездегі әр рудың ұраны да – соның қалдығы. Мысалы: Торғауыт! Бұл номинативтің қазақ тіліндегі негізгі белгісі. Бүкіл сөйлемнің мәнісі «кім? не?» немесе «кімі? несі?» деген сұраққа жауап береді. Мысалы: *Түн. Күз. ... күздің суық өкпек желі* [76, 170-171 бб.].

Атаулы сөйлемдер осы шақтағы болып жатқан табиғаттағы құбылысты, оқиғаны, заттардың қалпын суреттейді. Бұл көркем әдебиетте оқиғаны, табиғатты, жағдайды т.б. суреттеуде, сипаттауда жиі қолданылады. Р. Әмірдің пікірінше, атаулы сөйлемдер арнаулы коммуникативтік мақсаттың қажетінен қалыптасқан. Автор атаулы сөйлемдерді жұмсалыуына қарай: 1) бейнелеу мағыналы атаулы сөйлемдер (*Түн. Шалқыған-ай*); 2) эмоциялы атаулы сөйлемдер (*Келуін!*); 3) сөгіс, тілек мағаналы атаулы сөйлемдер (*Қаңғыған неме? Өркенің өскір!*) деп үш топқа бөледі. Сонымен қатар атаулы сөйлемдердің жасалу жолдарына көңіл бөледі. Негізгі мүшесі атау тұлғалы зат есімнен болған атаулы сөйлем, негізгі мүшесі -ған/-ген/-тын/-тін тұлғалы есімшеден болған атаулы сөйлемдер, негізгі мүшесі табыс септікті сөзден (зат, сын, есімше, тұйық етістік) болған атаулы сөйлемдер [74, 97-98 бб.].

«Қарындасым! Сүйікті қарындасым! Періште жанды, хор қызды қарындасым! Сұлу ... қайғылы сұлу» [106]. Бірінші сөйлемде тәуелді жалғаулы зат есімнен болған атаулы сөйлем. Моделі: $S=A_2(O_2)N$; екінші, үшінші бағыныңқысы сын есімнен болған тәуелдеулі зат есімнен жасалған атаулы сөйлемдер. Модельдері: $S=A_1A_2(O_2)N$ және $S= A_1, A_1 A_2(O_2)N$; *Сұлу* – заттанған сын есімнен болған атаулы сөйлем болып табылады. Моделі: $S=N$.

Бұдан шығатын қорытынды: субстантивті сөйлем құрайтын сөздер заттанып барып атау тұлғалы мағынаны білдіреді.

Қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер мен сөз сөйлемдерді арнайы зерттеген Г.Қ. Темірбекова атаулы сөйлемдерді 4 топқа бөледі.

1) Тұрмысты немесе тұрмыстың әртүрлі көріністері мен оқиғаны білдіретін атаулы сөйлемдер: *Түн. Бозғыл дала. Жайлау шөбі*.

2) Хабар беру мақсатындағы атаулы сөйлем: *Қызық оқиға! Қырық екі мың гектарға жуық жер!*

3) Эмоциялы атаулы сөйлем: *Шіркін, Атамекен!*

4) Сілтеме атаулы сөйлемдер: *Міне, Қасқа су мекені* [72, 58 б.].

Мұндай сөйлемдер өзінің сезімділік, көркемдік күші жағынан субъект-предикаттық қатынастағы сөйлемдерден ешбір кем түспейді [68, 27 б.].

Қазақ тілі жай сөйлемдерін меңгеру үрдісінің бастапқы кезеңінде, тіл меңгерушілер бір негізді субстантивті сөйлемдер құраудан бастап үйренеді. Жоғарыдағы еңбектерді саралай келе, тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде $S=N$, $S= A_1N$, $S= A_2(O_2)N$ сияқты тұрмысты немесе тұрмыстың әртүрлі көріністері мен хабар беру мақсатындағы атаулы сөйлемдерден бастағанды жөн көреміз.

2) Адъективті сөйлемдер

Адъективті сөйлемдер – адъективті түйіннен тұратын сөйлемдер. Бұл сөйлемдердің басыңқы компоненті болмайды. Бұл түйінде басыңқы сын есімнен болса, бағыныңқы үстеуден болуы мүмкін: *Өте жақсы. Керемет сұлу! Балаша пәк. Өте көңілді*. Бұл жағдайда сын есім етістіктің қызметін атқарып тұр. Л. Теньер еңбегінде етістік актанттар мен сирконстанттарды

меңгерсе, сын есім сирконстантты ғана меңгере алатынын айтады [1, 197 б.].

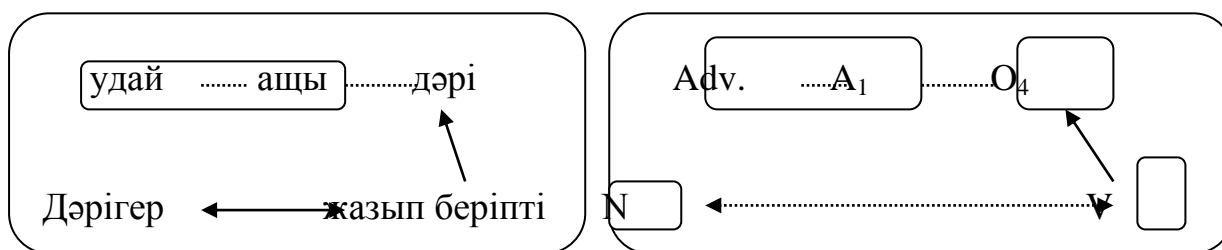
Сын есім өзіне бағыныңқы сыңар ретінде қимыл-сын және мөлшер үстеулерді ала алады. Адъективті түйін немесе сөйлем стеммасында үстеу мен сын есім сөздер бір-бірімен қабыса байланысады.

Адъективті сөйлемдер, әрине, толық аяқталмаған немесе толық айтылмаған толымсыз сөйлемдер секілді болуы мүмкін. Оның толық мағынасы контексте анықталып отырады. Ең бастысы бұл сөйлемдерді сөйлесіп отырған коммуниканттар толығымен түсіне алады. Сөйлемдер анонтивте айтылған нәрсенің анықтаушы сөйлем қызметін атқарады.

- *Ол ақкөңіл жан.*
- *Керемет ақкөңіл!*

Бұл мысалда әңгіме болып отырған адамның ақкөңіл екеніне тындаушы қосылып, естіген мәліметті мақұлдап отыр. Бұл – адъективті сөйлем. Толымсыз сөйлем болғанмен, түсінікті сөйлем. *Дәрігер удай ащы дәрі жазып беріпті* деген сөйлемнің стеммасында (сурет 1.36) *удай ащы* адъективті түйін ретінде танылады. Қазақ тілінде адамның немесе басқа да жанды, жансыз нәрселерді сипаттауда, портретін, мінезін суреттеуде адъективті түйіндер көптеп қолданылады. Қатыстық сын есімдер зат есімдерден жасалып, олармен басқа зат есімдер не сын есімдер тіркесіп, барлығы жиналып, күрделі есім сөз тіркесінің құрамында айтылуы мүмкін. *Қасқыр ішікті, түлкі тымақты жуандар ...; бидай өңді, үріп ауызға салғандай келіншек; үкілі кәмишат бөрікті қыздар т.б.* [39, 51 б.]. Бұл сөйлемдердегі белгіленген сөз тіркестері күрделі есім болып, басыңқы зат есімнің бағыныңқы сыңары ретінде танылады.

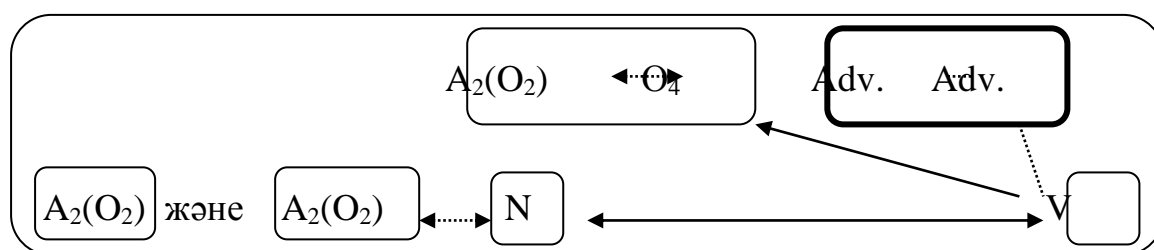
Сурет 1.36 – Сөйлемнің шынайы және виртуалды стеммасы

Сонымен қатар сын есімдер, кейбір септіктерді меңгеріп адъективті түйін құрайды: *бүкіл халыққа белгілі; қуанышқа толы; 40 метр ұзын; достыққа берік; түнде бейқам т.б.*

Тіл меңгеруде тіл үйренушілер адъективті түйіндер құрап үйрену арқылы тілдік қарым-қатынас кезеңінде адъективті сөйлемдерді қолдана білуге үйренеді.

Адвербиалды (үстеулі) сөйлем

Адвербиалды сөйлем – үстеулі түйіннен жасалған сөйлем. Бұл сөйлемдер есім негізді сөйлемдерге жатпайтындықтан, жеке алып қарастырамыз. Адвербиалды сөйлемде немес түйінде басыңқы сыңар да, бағыныңқы сыңар да үстеуден бола алады. Бұл жағдайда басыңқы сыңарда, әсіресе, қимыл-сын үстеулер болады да, бағыныңқы сыңарда оның мәнін толықтыра, аша түсу үшін күшейтпелі, себеп-салдар, мақсат, мөлшер үстеулер жұмсалады: *Едәуір тез. Орасан зор. Соншама ақырын. Әдейі астыртын. Ерекше жылдам т.с.с.* Бұл сөйлемдерде бірінші үстеу сөз екінші үстеу сөзді анықтап тұратындықтан, стеммада бірінші әрқашан бағыныңқы, екінші басыңқы сыңар орналасады да бір-бірімен қабыса байланысады. Сондықтан адъективті адвербиалды түйіндерді стеммада көлбеу орналастырған дұрыс. *Жапон және корей студенттері қазақ тілін анағұрлым тез меңгереді* деген сөйлемдегі адвербиалды түйін – *анағұрлым тез*.

Сурет 1.37 – Сөйлемнің виртуалды стеммасы

Адвербиалды сөйлемдер белгілі бір контекст ішінде, белгілі жағдаятта коданылғанда ғана түсінікті бола алады.

Қорыта келгенде, барлық сөйлемдер сөз тіркестерінен, сөз тіркестері сөзден құралады. Олардың бәрін бір-бірімен синтаксистік байланысқа түсетін түйіндер ұйымдастырып тұрады. Инофон тіл меңгеруді ең алдымен субстантивті түйіндер, яғни бір негізді атаулы сөйлемдерден бастайды да, адъектив арқылы күрделенген атаулы сөйлемдерден, етістікті, екі негізді жай сөйлемнен, одан кейін пысықтауышпен күрделенген жайылма сөйлемнен, одан кейін объектімен күрделенген жайылма жай сөйлемдермен жұмыс істеуді үйренеді. Л. Теньердің құрылымдық синтаксисіндегі сөйлемдерді жоғарыда айтылғандай төртке бөлу – қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің виртуалды инегралды стеммасын құрастыруда өзіндік қолданысын тапты. Екі негізді етістікті және бір негізді субстантивті сөйлем түрлері талданып, адъективті, адвербиалды түйіндер сөйлем құрылымы ішінде талданды. Сөйлемнің немесе түйіннің орталық қазық сөзіне байланысты талдау жүргізу кез келген екінші тілді меңгеруде инофонға қарапайымнан күрделіге өту принципімен тиімді жеңілдіктер жасайды. Сонымен қатар Н. Хомскийдің трансформациялық грамматика теориясы негізінде жасалған сөйлемнің терең және үстірт құрылымдарын Теньердің құрылымдық синтаксис теориясымен ұштастыра отырып, тіл меңгеруде қолдану, үйренетін тілдің жүйесімен біртіндеп тереңірек танысуға жол ашты.

1-бөлім бойынша тұжырым

Қазақ тілін меңгеру мақсатында жай сөйлемдердің бірқалыпқа түсірілген виртуалды интегралды стеммасын пайдалануға болады. Сөйлемнің виртуалды моделі коммуникацияның локутивтік акт, яғни пропозицияда сөйлемді формалды өңдеу кезеңінде пайда болады. Кез келген сөйлемді модельденген формализацияланған түрінде көрсетуге болады. Егер сөйлемді формализациялауда символдар қолданылса, виртуалды бейнеленген модельді көруге болады.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы жалпы тіл білімінде орын алған структурализм бағыттарының бірі – дескриптивтік лингвистика, тікелей құрастырушылар, өзгеріс тудырушы грамматика, туындаушы грамматика (Н. Хомский), құрылымдық синтаксис (Л. Теньер) алгоритмделген синтаксис (Ж. Нұршайықова) теориялары қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді виртуализациялаудың негізі болды.

Сөйлемдердің терең құрылымы арқылы қазақ жай сөйлемінің негізгі құрылымы анықталып, өзгермелі компоненттердің көмегімен сөйлемнің үстірт құрылымының моделі жасалынды. Сөйлемнің негізгі құрылымы ретінде сөйлем жасауға негіз болатын сөйлем мүшелерінің атқаратын қызметі, бір-бірімен синтаксистік байланысқа түсуі мен олардың сөйлем ішіндегі орны анықталды. Сөйлемнің үстірт құрылымында олардың өзгермелі компоненттер арқылы сөйлемнің түрленуі көрсетіледі.

Құрылымдық тіл білімі, оның ішінде туындаушы грамматика және өзгеріс тудырушы грамматика мен құрылымдық синтаксис (Теньер) теориялары негізінде жай сөйлем құрайтын барлық құрастырушыларды анықтап, сөйлем құрылымындағы компоненттердің сатылы қарым-қатынасын белгіледік. Сөйлем құрайтын компоненттерді арнайы зерделеп, басыңқы және бағыныңқы элементтерге жеке-жеке тоқтала отырып, олардың сөйлем құрамындағы орны мен мағыналық қызметтеріне талдау жасау арқылы тіл меңгерушілерді дұрыс мағыналы сөйлем құрай білуге үйретуге болады.

Сөйлем құрау виртуалды модельдердің көмегімен берілген сөйлем формаларын табиғи тілге айналдыра алу болса, сөйлемді дұрыс түсіну – сөйлем құрамындағы әрбір компоненттің бір-бірімен мағыналық және синтаксистік байланыстарын ажыратып, сөйлемнің формалды түрде көріне алатын моделін жасай білу.

Сөйлем құрамындағы элементтердің қызметтері мен қызмет атқару ұстанымдарын түсіну мақсатымен оларға функционалды-категориялық талдау жүргізіліп, әр сөз табының сөйлем құрау мен сөйлем ішіндегі синтаксистік қызметтеріне екінші тіл ретінде меңгеруде қажетті ерекшеліктері мен өзгешеліктеріне көңіл аударып отырып талданды.

Л. Теньер вербоцентрлік ұстанымды қатаң сақтайды. Қазақ тілі синтаксис ғалымдарының «сөйлемнің тұрлаулы мүшелерінің ең негізгісі – бастауыш, бірақ сөйлемдегі қызметі жағынан бастауыштан гөрі баяндауыштың синтаксистік қызметі анағұрлым басым» деген тұжырымдарына қосыла отырып, логика-семантикалық аспект тұрғысынан бастауыш сөйлемнің діндегі, грамматикалық аспект тұрғысынан бастауыш жеке дара тұрып та сөйлем құрай

алатынын ескере отырып және баяндауыштың сөйлем актанттары мен сирконстанттарын өзіне бағындырып, жан-жағына топтастырып тұратын қасиеті, сондай-ақ қазақ тіліндегі бастауыш пен баяндауыштың арасындағы жақтық, сандық қиысу бар екенін ескеріп, сөйлемнің (N) субъектісі сөйлемнің (V) предикатымен тең дәрежеде қарастырып, сөйлемде екеуінің синтаксистік байланысын екі жақты бағыты бар сызықпен белгіледік.

Тікелей құрастырушылардың көмегімен жасалған сөйлемнің терең құрылымы мен өзгеріс тудырушы грамматика көмегімен жасалған сөйлемнің үстірт құрылымдары негізінде қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің мүмкін болатын виртуалды интегралды стеммасы арнайы алгоритмделген жүйемен ұсынылады.

Алгоритмделген жүйе – сөйлем құраушы әрбір түйіндердің синтаксистік және мағыналық байланыстары мен қызметтері жеке-жеке субстантивті, адъективті, адвербиалды, етістікті түйіндерге бөлініп, қарапайымнан күрделіге ұстанымымен қадамдарға бөлініп берілу.

Етістік негізді сөйлемдердің объектіні меңгеруі жөнінде актанттық жүйе қолданылды. Қазақ тіліндегі септік жүйесінің күрделілігіне байланысты 5 актант және субъектілі актант ажыратылды. Оларды виртуалды стеммада дұрыс тану үшін O_{34567} және субъектілі актант N деп белгіленді.

Сөйлемдегі етістіктердің актанттарды меңгеру қабілетіне байланысты олардың валенттілігі анықталды. Еуропа тілдерінде етістіктер үш валенттілікпен шектеледі. Біз қазақ тілінде көп валентті етістіктердің бар екенін ажыратамыз. Мысалы: аудару – кім? (N) қайда? (O_5) нені? (O_4) неден? (O_6) неге? (O_3). Мұнда *кім нені аудару* – міндетті, *қайда неден неге аудару* – факультативті валенттілік.

2 ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕРДІ МЕҢГЕРУ ДИНАМИКАСЫ

Еуропаның қазіргі тілдерді меңгерудің біркелкі кеңістігін қалыптастыру мақсатымен Еуропалық Кеңес жобасының үлгісі бойынша жасалған «Еуропалық тілдік портфельде» тіл меңгерудің 6 деңгейі қарастырылған (кесте 1). Ресей үшін жасалған бұл бағдарлама кез келген шет тілін меңгерушілерге арналған [113].

Кесте 1 – Тіл меңгеру деңгейлері

A1	A2	B1	B2	C1	C2
күн көру	бастапқы	негізгі	жалғастырушы	жоғарғы	еркін сөйлеу

Қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгерудің алты деңгейін 2011 жылы шыққан Қазақстан республикасының мемлекеттік стандарты да белгіледі.

A1 – қарапайым деңгей, A2 – базалық деңгей, B1 – орта деңгей, B2 – ортадан жоғары деңгей, C1 – жоғары деңгей, C2 – жетік деңгей.

Қазақ тілін меңгеру саласы бойынша әдістемеші ғалымдар үш деңгейлік меңгеру әдістемесін ұсынып жүр. Үш деңгейлік меңгеру сатысындағы қарастырылатын тілдік құзыретті, әлеуметтік-лингвистикалық құзыретті нақтылау және әрбір деңгейдің өз мақсаты мен міндетін саралаумен байланысты. Қ. Қадашева қазақ тілін деңгейлік игеруге арнайы сатылап меңгеру әдісіне ұсынған бағдарламасында сатылап меңгерудің үш деңгейіне байланысты коммуникативтік құзыретті, сөйлеу әдебін, сөйлеу жағдаяттық тақырыптарын, лингвистикалық құзыретті орнықтыру мазмұнын, деңгейлердің грамматикалық минимумдарын саралап, нақты көрсетеді.

1-деңгей Қарапайым деңгей;

2-деңгей Орта деңгей;

3-деңгей Жоғарғы деңгей [61, 75-80 бб.].

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың шетел азаматтарына арналған дайындық факультетінің оқытушылар ұжымы дайындаған «Казахский и русский языки в программах» атты бағдарламада тіл меңгерудің мынадай деңгейлері қарастырылады:

I Тілді элементарлық меңгеру:

1. Бастапқы деңгей;

2. Негізгі деңгей;

3. Жалғастырушы деңгей;

II Тілді еркін меңгеру:

1. Жоғарғы деңгей.

Бағдарламада тіл меңгерудің қарапайым және еркін деңгейлері коммуникативті жеткілікті, аутентикалық сөйлеумен және тілдік материалдармен қамтамасыз етілген. Ол бағдарламаның төменгі бөлімдерінде

көрінеді:

- тіл меңгеру деңгейлерінің дескрипторлары;
- грамматикалық минимум: алгоритмделген грамматика;
- айтылымдардың функционалды типтері: сөйлеу этикеті [114].

Аталған факультетте тіл меңгерудің жеделдетілген, бір жылдық, екі жылдық және үш жылдық бағдарламасы жасалған. Тіл меңгеруші осы курстың барлығын өткенде А1-ден В1 деңгейін меңгеріп шыға алады.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту қазақ тілін үйренушінің коммуникативтік құзыретінің қалыптасуын қамтамасыз ететін, тиісті тілдік материалдарды меңгерудегі және оқу технологиялық сипаттағы (кітаппен, сөздікпен жұмыс істеу, өз ойын айта білу, оқу жазбаларын жасау, тіл үйренудің қазіргі технологияларын қолдану және т.б.) біліктілік пен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған көп деңгейлі, көп қырлы күрделі үрдіс болып табылады [115, 2 б.]. Жоғарыда қарастырылған тіл меңгеру бағдарламаларына сүйене отырып, жұмысымызда қарастырған деңгей – тілді элементарлық меңгеру, оның ішінде бастапқы деңгей болып отыр. Еуропалық стандарт бойынша А₁ – «күн көру», А₂ – бастапқы деңгейге келеді.

Коммуникативтік актіге (КА) қатысушы инофон әрбір сөйлемді функционалды тұрғыдан қарастыра отырып, олармен еркін жұмыс істей алуы керек. Сондықтан әрбір жаңа сөз лексема ретінде емес, арнайы қызмет жасаушы сөйлемнің мағыналы мүшесі ретінде беріледі. Орыс тілін меңгеру коммуникантқа, ең алдымен, тек, көптік, септік категорияларындағы белгілерімен қоса, сөйлемдегі қызметі анықталған зат есім мен жіктеу есімдіктерімен танысудан басталады. N – атау септігіндегі, жеке және көпше формадағы, қандай да бір тек түрін көрсететін зат есім немесе жіктеу есімдігі бірден сөйлемнің мағыналы мүшесі ретінде енгізіледі. Қазақ тілі жүйесінің өзгешелігіне байланысты тілді меңгеру N – жеке және көпше түріндегі, атау септігінде тұрған зат есім және жіктеу есімдігі бір сөзден тұратын атаулы сөйлем ретінде, тіл үйренуді фразадан, сөздерді сөйлем ішінде қызмет жасаушы мүше ретінде ұғынудан бастауды ұсынамыз.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шетел азаматтарына арналған дайындық факультетінде қазақ тілін меңгерудің мұндай жолы тәжірибеде қолданылып, нәтижесін көрсетіп келеді. Бірінші сабақтан бастап инофонның әрбір үйренген жаңа сөзі оның белгілі бір сөйлеу интенциясының жүзеге асуына, коммуникативтік қажеттілігінің орындалуына көмектеседі. Мұндағы коммуниканттың интенциялық шеңбері арнайы таңдап алынған бағдарлама бойынша жүзеге асады. Әрбір жаңа сөз сөйлемде өзінің орны, қызметі бар синтаксема ретінде тілдік қарым-қатынаста үйренушіге қызмет жасайды.

Инофонның тіл меңгеруі үшін қажетті грамматикалық білімді сөйлемнің құрылымын бірқалыпқа түсірілген виртуалды модельдері бойынша сөйлем құрастырушы әрбір түйіндерді жеке-жеке қадамдарға бөліп, арнайы алгоритмдердің көмегімен беруді ұсынамыз. Сөйлемнің әрбір жаңа элементі сөйлемнің жалпы құрылымы негізінде алгоритмдеу әдісі бойынша меңгеріледі.

Сөйлемнің құрылымын меңгеру грамматикалық материалдарды арнайы

алгоритммен бір ғана сөзден тұратын субстантивті сөйлемдерден бастап әрі қарай адъективті, етістікті, адвербиалды түйіндерді түсіндіру арқылы жүзеге асады (кесте 2). *Алгоритм* – (Орта Азия математигі әл-Хорезми атының латын тіліндегі формасы) нақты қойылған мақсатқа жету үшін жасалынатын бірізді әрекеттердің жүйесі. Грамматикалық материалдарды беруде ұсынып отырған алгоритм іштей кезеңдермен беріліп отырады.

Кесте 2 – Жай сөйлемдерді меңгеру алгоритмі

	Сөйлем түрлері	Сөйлемнің стеммасы
1	Бір негізді субстантивті жай сөйлем Сөйлем (S) сөйлемнің субъектісімен (N) сәйкес	$S = N$
2	Бір негізді күрделі субстантивті сөйлем Сөйлемнің анықтауышы қызметін	$S = A_1 N$
3	атқаратын ілік септікті бір негізді сөйлем	$S = A_2(O_2) N$
4	Екі негізді жай сөйлем, баяндауышы зат есімнен, есімдіктен (N N) немесе сын есімнен, сан есімнен болған сөйлемдер (NA)	$S = N V = S = N N$ $S = N A_1$ $S = A_2(O_2) N N,$ $S = N A_2(O_2) N$
5	Баяндауышы жатыс септік тұлғалы зат есімнен, сан есімнен болған екі негізді жалаң және жайылма жай сөйлемдер	$S = N O_5$ $S = A_1 / A_2(O_2) N O_5$
6	Баяндауышы шығыс септік тұлғалы екі негізді жалаң және жайылма жай сөйлемдер	$S = N O_6$ $S = A_1 / A_2(O_2) N O_6$
7	Баяндауышы етістіктен болған, екі негізді жай сөйлем, ядролық түйіні N V	$S = N V$
8	Екі негізді бір тұрлаусыз Adv. мүшесі бар етістік негізді жай сөйлем	$S = N Adv. V$
9	Объектісі жатыс септік тұлғалы екі негізді жайылма жай сөйлем	$S = N O_5 V$
10	Екі негізді тура объектілі жайылма жай сөйлем	$S = N O_4 V$
11	Объектісі барыс септік тұлғалы екі негізді жайылма жай сөйлем	$S = N O_3 V$
12	Объектісі шығыс септік тұлғалы екі негізді жайылма жай сөйлемдер	$S = N O_6 V.$
13	Объектісі көмектес септік тұлғалы екі негізді жайылма жай сөйлем	$S = N O_7 V$

Алғаш меңгеруге берілетін сөздер субстантивті сөйлемдердің қызметін атқарады: S = N. Бұл форма бойынша N – ұғымы S - сөйлеммен тең келіп, бір сөзден тұратын сөйлемнің діндегі зат есім немесе оның орнына жүруші жіктеу есімдігі болу керек. Тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде зат есімнің жеке және көпше түрі енгізіледі. Зат есімнің көпше түрінің грамматикалық формасы – көптік жалғаулары.

Қазақ тілі жалғамалы тілдерге жататындықтан, негізгі түбір сөзге аффикстердің жалғануы тілдің өзіндік белгілі бір фонологиялық заңдылықтарына байланысты жүзеге асады. Қазақ тілінде аффикстердің көбінесе алты немесе үш фонетикалық нұсқасы кездеседі. Бұл нұсқалар негізгі сөзге дыбыстардың және буындардың үндестік заңы бойынша жалғанады.

Қазақ тілінің үндестік заңын ұғыну және оны сөйлеу процесінде дұрыс қолдану үшін дыбыстардың арнайы жүйеленген кестесі беріледі. Әрі инофондардың түсінуіне және есте сақтауына жеңіл болу үшін бұл кесте барынша қарапайымдатылған. Тілді меңгеру, әрине, алғаш сол тілдің дыбыстарымен, әріптерімен, бір сөзбен айтқанда, сол тілдің дыбыстық жүйесімен танысудан басталады. Біз ұсынып отырған сөйлемнің құрылымын меңгеру үшін де инофон қазақ тілінің дыбыстық жүйесімен жақсы таныс болуы керек. Қазақ тілінен өзге тілдерді меңгеруде дыбыстардың жүйеленген кестесі үндестік мақсатында онша қажет емес екені белгілі. Қазақ тілі дыбыстарының жүйеленген кестесі сөйлем құрылымын меңгеруде маңызды қызмет атқаратындықтан, грамматикалық материалдардың алгоритмін бастамас бұрын фонетикалық кестені ұсынамыз. Бұл кестені нақты түсініп, есте сақтаған тіл үйренуші үшін сөйлемді құрастырушы компоненттерді бір-бірімен байланыстыратын аффикстердің жалғану тәртібін, сондай-ақ қазақ тілінде дұрыс айтып, дұрыс жазуды меңгеру қиынға соқпайды.

Бірінші кестеде дауысты дыбыстар жуан дауысты, жіңішке дауысты болып бөлініп сөздердегі буын үндестігін, сингармонизм заңын дұрыс сақтау үшін, екінші кесте сөз бен сөз, сөз бен аффикс арасындағы дыбыс үндестігін, ассимиляция заңын дұрыс сақтау үшін қажет болады [116]. Оқушыға берілетін дыбыс классификациясы әдеттегі қазақ тілі дыбыстарының кестесінен өзгешелеу. Оның себебі бұл оқытудың алғашқы кезеңі болғандықтан, барлық берілетін тілдік материалдар неғұрлым қарапайымдалып, қысқартылып ұсынылады. Мұнда дауысты дыбыстың жуан / жіңішке формасы, дауыссыз дыбыстардың дыбыс үндестігіне байланысты нақты жұмыс істейтін өзіндік негізгі екі түрінің кестесі жасалды.

Бұл кестеде қазақ тілі фонетикасының негізгі заңдары: сингармонизм (кесте 3) және ассимиляцияға (кесте 4) қатысы бар дыбыстар көрсетілген. Сөз құрамындағы ю, я дыбыстары (й+у) және (й+а) дыбыстарының қосындысы болғандықтан, кестеде жеке көрсетілген. 3, 4-кестелерді тіл үйренушілер жақсы түсініп, меңгеріп алуы тиіс. Алғашқы сабақта қазақ тіліндегі қосымшалардың жұмыс істеу принципін дұрыс түсінген оқушыға кестенің көмегінсіз-ақ тыңдау, есту арқылы берілген жалғаулардың әртүрлі варианттарының ішінен керектісін таңдай білуге үйрету тиімді екенін тәжірибеден көруге болады.

Грамматикалық материалдарды меңгеру үшін берілген 4-кестеден бірінші бағандағы рим цифрларымен берілген I – V дейінгі таңбалар қолданылады.

Кесте 3 – Дауысты дыбыстар. Буын үндестігі үшін қажет кесте

Д А У Ы С Т Ы	ЖУАН	I	А О Ұ Ы	И У
	ЖІҢШКЕ	II	Ә Ө Ү І Е	И У

Кесте 4 – Дыбыстар үндестігі үшін қажет кесте

I	А О Ы (я)
II	Ә І Е
III	М Н Ң Л Р Й (И) У (ю)
IV	З Ж
V	Б В Г Д Қ Қ П С Т Ш Щ Х Ц Ч

2.1 Бір негізді жай сөйлемді меңгеру алгоритмі

1-қадам

N субстантивті сөйлем атау септігіндегі зат есімнен және жіктеу есімдіктерінен жасалған. Мұндағы N *кім? не?* деген сұрақтарға жауап береді де, оған ешқандай қосымша жалғанбайды. Алайда қазақ тіліндегі *кім?* және *не?* деген сұрақтардың қолданылуында ерекшеліктердің бар екенін түсіндіру керек. Қазақ тіліндегі *кім?* деген сұрақ тек адамға және адамға қатысты атауларға ғана қойылады. Ал басқа жанды, жансыз нәрсенің бәріне *не?* деген сұрақ қойылады.

Кесте 5 – Жіктеу есімдіктері

<i>Sing.</i>		<i>Pl.</i>	
I жақ	Мен	I жақ	Біз
II жақ	Сен	II жақ	Сендер
	Сіз		Сіздер
III жақ	Ол	III жақ	Олар

Бұл кезеңде тіл меңгеруші қарапайым *Кіман. Мен. Сен. Олар* деген сиқты сөйлемдерді айтып, шағын диалогтар құрап үйренеді.

2-қадам

Зат есімнің көпше түрінің жасалуында бізге жоғарыда көрсетілген (1), (2) кестелер қажет болады. Осы көптік жалғау арқылы қазақ тілінің негізгі фонетикалық заңдарымен таныса бастайды. Сондықтан бұл жалғаудың сөзге жалғану тәртібін дұрыс түсіну оқытушы үшін де, оқушы үшін де өте маңызды. Көптік жалғауды шартты түрде - **pl.**- деп, қосымша жалғанатын кез келген сөзді кішкентай **n** деп белгіледік.

Көптік жалғауын беріңіз. **n + pl.**

n +	pl.		I	II	I, II, p, й, и, у
			-лар	-лер	
	-дар	-дер	м, н, ң, л, з, ж		
	-тар	-тер	V		

Алғашқы кезеңде берілетін сөйлемдер мен жаңа сөздер осы кезеңге лайық жиі (актив) қолданылғаны дұрыс деп ойлаймыз. Мысалы *дәптер, қалам, кітап, оқулық, дос* т.б.

Мысалы: – *Кім?* – *Не?* – *Нелер?* – *Кімдер?*
– *Мұғалім.* – *Дәптер.* – *Кітаптар.* – *Студенттер.*

Сын есімдер көптік жалғауын қабылдау арқылы субстантивтеніп, бастауыштың қызметін атқара алады. *Кімдер?* – *Үлкендер, жастар, кішкентайлар* т.б. Бұл құбылыс тілді оқытудың кейінгі кезеңдерінде түсіндіріледі.

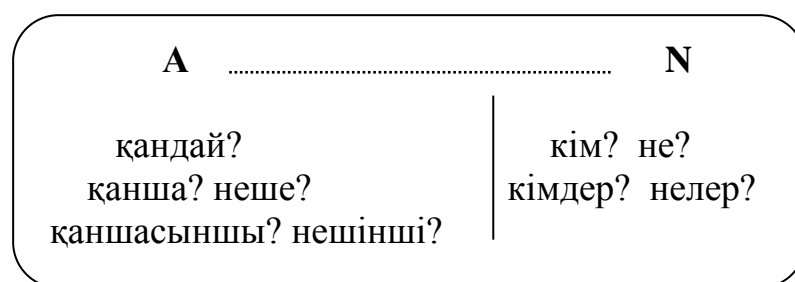
3-қадам

Алгоритмнің үшінші қадамында субстантивті сөйлемді әрі қарай кеңейту мақсатымен сөйлемнің анықтауышын (А) енгізу қажет (қараңыз: Қосымша А). Сөйлемнің анықтауышы негізінен сын есімнен, есептік және реттік сан есімнен есімшеден, сілтеу есімдігінен немесе ілік септігінде тұрған сөздерден жасалады. Есімшеден жасалған анықтауыш тіл меңгерудің кейінгі кезеңдеріне қалдырылған. Егер сөйлемнің субъектісін немесе басқа да объектілерді анықтап тұратын анықтауыш сын есімнен, есептік немесе реттік сан есімнен болса, онда анықталатын сөз бен анықтайтын сөз бір-бірімен қабыса байланысады. Сондықтан олардың арасындағы синтаксистік байланысты сөйлемнің құрылымдық моделін жасауда үзік сызықтармен, анықтауышты **A₁** таңбасымен белгілейміз, оның стеммасы **A₁ N**. Мысалы: *Жақсы студент. Екі адам. Бірінші қабат.* Сөйлемнің субъектісін немесе басқа да анықталушы сөздерді анықтайтын сөз ілік септігінде тұрса, онда анықтауышты **A₂(O₂)** деп, анықталушы сөз бен анықтауыш сөздер бір-біріне бейімделіп матаса байланысатындықтан, олардың арасындағы синтаксистік байланысты екі жақты бағыттық көрсеткіші бар үзік сызықпен белгіледік. Оның стеммасы: **A₂(O₂) <.....> N**. Мысалы: *Маржанның дәптері. Қанағаттың сөмкесі.*

Бұл алғашқы екі мысалда анықтауыш мүше мағыналық жағынан сапалық анықтауыш болып тұрса, соңғы екі мысалда анықтауыш мағыналық жағынан меншікті анықтауыш болып тұр. Сөйлемдердің негізгі моделі мынадай:

- 1) A₁ N
- 2) A₂(O₂) ◀.....▶ N.

Орыс тілінде анықтайтын сөз бен анықталатын сөз бір-бірімен форма жағынан бейімделіп, бір-бірімен тек, сан жағынан байланысып тұрады: *Черный кот. Старое окно. Синие тетради.* Орыс тіліндегі анықтаушы мен анықталушының арасындағы синтаксистік байланыс тек бір жақты болып келеді. Анықталатын сөз үнемі атау септігінде тұрса, анықтайтын сөз анықталушы сөздің санына, тек түріне байланысты үйлесіп тұрады. Қазақ тілінде анықталушы сөз бен анықтауыштың арасында формалық байланыс ілік септігі мен тәуелдік жалғаулары арасында көрінеді. Бірінші анықтайтын сөз ілік септігіндегі есімдік, зат есім, екінші анықталушы сөз тәуелдік формасында жекеше, көпше түрінде келеді. Жіктеу есімдіктері ілік септігін қабылдап, өзінен кейін тәуелдік жалғауының үш жағында тұратын сөздерді талап етеді де, қазақ тіліндегі тәуелдік категориясын құрайды. Ал басқа сөз таптары ілік септігін қабылдаса, анықталушы сөз тәуелдік форманың үшінші жағында тұрады. Қазақ тілінде сөйлемнің анықтауыш мүшесінің жоғарыда атап көрсетілген синтаксистік ерекшеліктеріне байланысты қазақ тілін үйренушілерге сөйлемнің бұл мүшесін енгізудің өзіндік алгоритмін ұсынамыз. Сапалық анықтауыштан болған сөйлем, яғни анықтауышы сын есімінен, сан есімінен болған субстантивті сөйлемнің стеммасын көрсететін модель төмендегідей:

Сөйлемнің анықтауышы болатын сын есімдер *қандай?* деген сұраққа жауап береді. Алғашқы кезеңде заттың сапасын, көлемін, түрі мен түсін білдіретін, мүмкін болғанынша, түсінуге жеңіл болу үшін бір-біріне қарама-қарсы мағыналы сын есімдер беріледі. Көрсетілген стемма бойынша жеке талдауды қажет ететін мәселелер бар. Егер сөйлемнің анықтауышы есептік сан есімінен болса, анықталушы көптік жалғау қабылдамайды. Қазақ тілінде анықтауыштық қызмет атқаратын сын есім, есептік, реттік сан есімдер көптік жалғауын қабылдағанда, олардың мағыналық және синтаксистік қызметтерінің де өзгеретінін ескеру қажет. Мысалы: *үлкен үй – үлкен үйлер* болып, A₁ N моделі бойынша көптік мағынаны білдіру үшін көптік жалғауының көрсеткіші екінші сөзге, зат есімге ғана жалғануы тиіс екені түсіндіріледі. Ал *үлкен* сөзі

көптік жалғауын қабылдаған жағдайда, сөйлемде мүлдем басқа ойды білдіреді. Ол субстантивтеніп, мағынасы өзгеріп, *үлкендер = үлкен кісілер* болып, іс-әрекеттің субъектісі мағынасын білдіреді. Есептік сан есім де көптік жалғауын қабылдау арқылы субстантивтеніп, айтылған ойдың шамалап, жобалау мағынасында қолданылатынын білдіреді. Сондықтан тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде $A_1 N$ моделі құрамындағы A_1 көптелмейді, септелмейді, яғни өзгермей қатар тұру арқылы сөйлем жасалатыны түсіндіріледі. Мысалы: - *Қанша кітап?* - *Екі кітап.* - *Неше мұғалім?* - *Үш мұғалім.*

Сондай-ақ сөйлемнің анықтауышы реттік сан есімнен болғанда, сан есімге арнайы қосымша жалғанады. *Бір – бірінші.*, *Алты – алтыншы.*

	-ншы/-нші	I, II
Сан.ес. +	-ыншы/-інші	III, IV, V

A_1 N стеммасы бойынша тіл үйренушілер алғашқы кезеңде *Жақсы адам. Әдемі қыз. Он кітап. Бірінші күн. Ақ қағаз. Үлкен сөмке. Екі мың бесінші жыл* деген сияқты қарапайым сөйлемдер құрап үйренеді.

4-қадам

Анықтауышы ілік септігінен болған субстантивті сөйлемді меңгеру алгоритмі

Қазақ тілінде ілік септігінің мағыналық және синтаксистік ерекшеліктері түсіндіріліп, анықтауыш қатысқан түйіннің стеммасы беріледі.

$A_2(O_2) \longleftrightarrow N$

$A_2(O_2)$ – *кімнің? кімдердің? ненің? нелердің?* деген сұрақтарға жауап беріп, анықтауыш қызметін атқаратын ілік септігінде тұрған жіктеу есімдіктерін немесе ілік септігінде тұрған зат есімдер мен субстантивтенген есім сөздерді беру қажет.

1) *Анықтауышы ілік септігінде тұрған сөзден болған субстантивті сөйлемнің стеммасы беріледі*

$A_2(O_2)$	\longleftrightarrow	N
кімнің? ненің? кімдердің? нелердің?		кімі? несі? кімдері? нелері?

2) *Ілік септігіндегі жіктеу есімдіктері беріледі.*

Тіл үйренушілер алдымен ілік септігінде тұрған жіктеу есімдіктерімен, содан кейін тәуелдік жалғаулармен танысады.

<i>sing.</i>	<i>pl.</i>
Мен – Менің	Біз – Біздің

Сен – **Сенің** Сендер – **Сендердің**
 Сіз – **Сіздің** Сіздер – **Сіздердің**
 Ол – **Оның** Олар – **Олардың**

Қазақ тіліндегі тәуелдік формасы әрқашан екі сөзден құралады. Олардың аффикстері бір-біріне бейімделіп бір бүтін меншіктік мағынаны білдіретін құрылым құрайды. Мысалы: *Менің ел + ім, сенің ел + ің,...*

Тәуелдік категориясында екінші сөздің жалғаулары арқылы әрқашан меншік иесінің кім екенін біліп отыруға болады. Сондықтан кейде бұл құрылымда бірінші сөз айтылмаса да, сөздің қай жақта тұрғанын, меншік иесінің кім екенін білуге болады. Бұл өзгешелікті тіл меңгерушілер әрқашан есте сақтаулары тиіс.

Кесте 6 – Тәуелдік жалғаулар (**possessive, poss.**)

sing.			pl.		
I	Менің	-ым/-ім/-м	Біздің	-ымыз/-іміз	-мыз/-міз
II	Сенің	-ың/-ің/-ң	Сендердің	-лар/лер	-ың/-ің
	Сіздің	-ыңыз/-іңіз/-ңыз/-ңіз	Сіздердің	-дар/-дер	
III	Оның	-сы/-сі/-ы/-і	Олардың	-тар/тер	-ы/-і

Қазақ тілін үйренудегі аса бір маңызды мәселе үндестік заңы екенін жоғарыда атап айттық. Тәуелдік жалғауларын үйрену барысында инофонның білуі қажет болатын фонологиялық заңдылық – егер сөздің соңғы дыбысы қатаң *п, к, қ*, дыбыстарына аяқталып оған жалғанатын қосымша дауысты дыбыстан басталатын болса, онда сөз соңындағы қатаң *п, к, қ* дыбыстары ұяң *б, г, ғ* дыбыстарына өзгертіндігі. (Негізінен бұл заңдылық тек тәуелдік жалғауларында ғана емес, сөйлем ішіндегі барлық сөз бен қосымша, бір екпінмен айтылатын сөз бен сөз арасында сақталады. Инофондарға қазақ тілін үйретуде, әрине, фонетикалық жаттығу жұмыстары өз алдына жүргізіледі. Біз тақырыбымызға сәйкес, сөйлем құрылысын сипаттауға қатысты мәселелерді ғана қамтып отырмыз). Яғни, *II – Б, К – Г, Қ – Ғ* болып өзгеріп айтылып, жазылатыны ескертіледі. Мысалы: *Кітап – Менің кітабым. Орындық – Біздің орындығымыз. Сөздік – Оның сөздігі.*

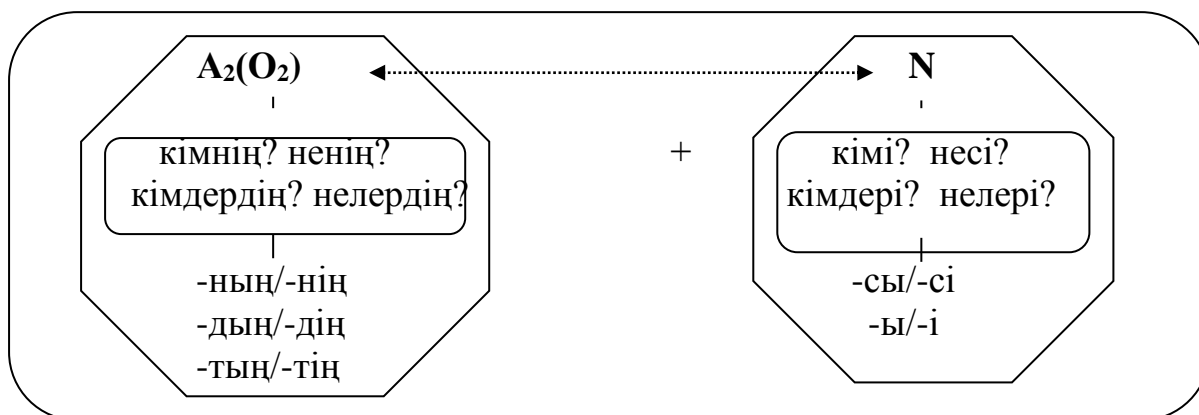
3) *Ілік септігі мен тәуелдік формасының III жағымен берілген құрылымның стеммасы беріледі.*

Тіл үйренушілерді тәуелдік формасының үшінші жағында айтылатын зат есімге немесе заттанған есім сөздерге жалғанатын ілік септігінің кестесімен таныстырыңыз. Ілік септігінің жалғауына жаттығу жұмыстарын беру қажет.

n +	-ның/-нің	I, II, м, н, ң
	-дың/-дің	л, р, й, и, у, з, ж
	-тың/-тің	V

Ілік септігі мен тәуелдіктің III жақ құрылымының грамматикалық көрсеткіштерін жеке немесе бірге беру тіл меңгерушілердің тілді қабылдауына байланысты шешіледі.

Ілік септік және тәуелдіктің III жақ тұлғасындағы құрылым беріледі.

Мұнда меншіктілік мағынасы болғандықтан екі сөзден құралатын құрылымды көруге болады. Бірінші сөз (**n**) ілік септігінде, екінші сөз (**n**) үнемі тәуелдіктің III жағының жалғауын қабылдап тұрады. Қазіргі біздің қарастырып отырған субстантивті сөйлем құрылымында бұл конструкциядағы меншіктелуші нәрсе субстантивті сөйлемнің N субъектісі қызметін атқарады. Мысалы: *Мұғалімнің қызы. Жанаттың досы.*

n + O₂ n + poss. III

Кімнің несі?

*Сара + **ның** отбас + **ы***

Ненің несі?

*Дала + **ның** гүл + **і***

Кейде ілік жалғаулы анықтауыш анықтайтын сөздің өзі де ілік жалғауын қабылдап, ол сөйлемнің басқа мүшесін анықтауы мүмкін екенін түсіндіру маңызды және ілік пен тәуелдік жалғаулары екі немесе одан да көп рет бірін-бірі анықтап қайталана беруі мүмкін. Мысалы: *Менің ұлымның досының аты* – *Арман* деген сөйлемде *менің ұлым* – бірінші құрылым, *ұлымның досы* – екінші құрылым, *досының аты* – үшінші құрылым. Ілік септікті анықтауыштар анықтайтын сөздерімен қатар тұрғанда, кейде жалғаулы, кейде жалғаусыз жұмсалатынын ескерту қажет. Мұндай сөйлемдерді виртуалды стеммада дәл көрсету үшін n² – формасын қолданамыз. Мысалы *Менің ұлымның досы* деген сөйлем стеммасы:

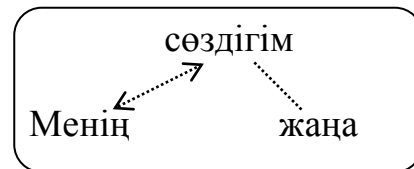
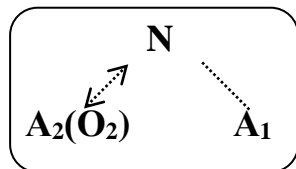
(A₂(O₂))² N²

Виртуалды стеммадан ілік септік тұлғалы екі анықтауыш мүшені және анықтауыш мүшемен матаса байланысып тұрған екі тәуелдеулі анықталатын мүшені тани аламыз. Егер сөйлем үш рет қайталанған изафет құрылымнан болса, онда n³ – формасымен беруге болады.

Мысалы: *Менің ұлымның досының аты* – *Бекжан*.

$$(A_2(O_2))^3 \leftarrow \dots \rightarrow N^3 \leftrightarrow V$$

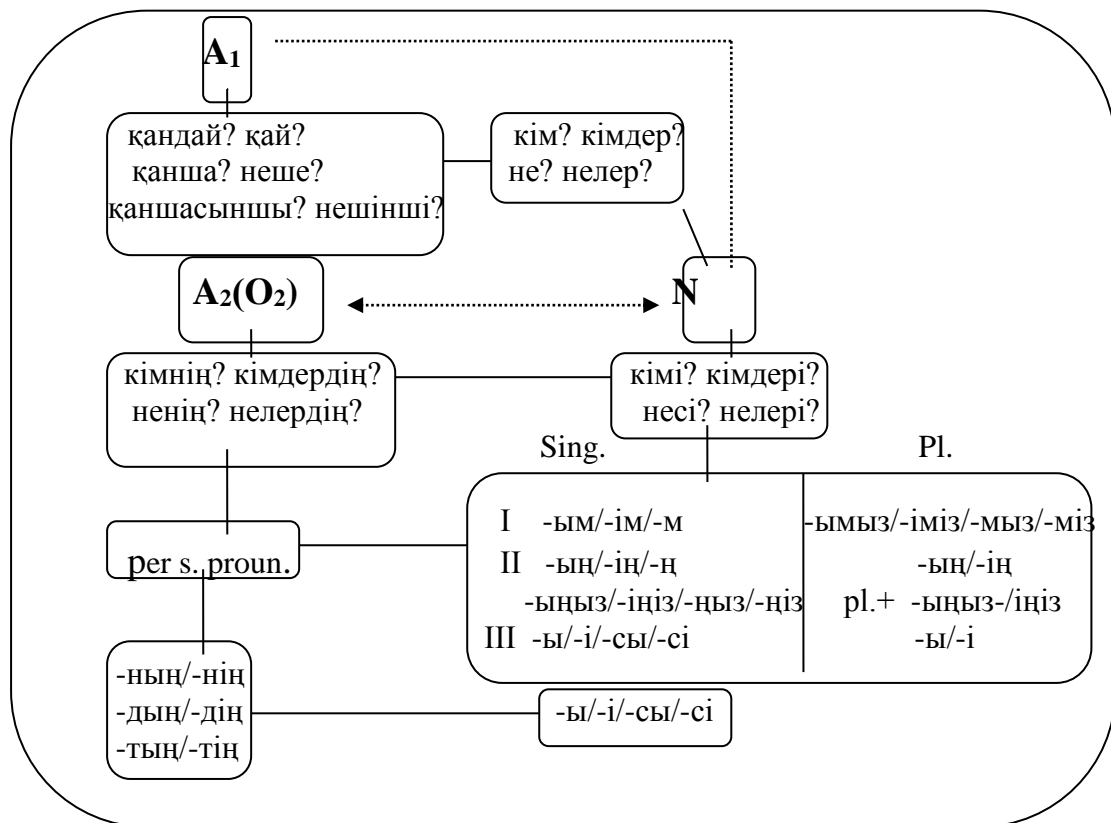
Сондай-ақ сөйлем анықтаушының екі түрі де, яғни біздің белгілеуімізше берілген A_1 және $A_2(O_2)$ екеуі де бірігіп бір ғана сөзді анықтауы мүмкін. Ондай жағдайда рет бойынша бірінші ілік септігіндегі анықтауыш сөз, одан кейін сын есімнен немесе сан есімнен болған анықтауыш айтылуы керек. Мысалы: *Менің жаңа сөздігім. Айнаштың ескі сөмкесі.*

Сонымен, құрамы анықтауышпен кеңейтілген субстантивтенген сөйлемнің виртуалды стеммасының көмегімен тіл меңгерушілер күрделенген құрылымдар құрастыруға жаттығады. Мысалы: *Менің жаңа телефоным. Біздің үлкен жарық бөлmemіз. Менің әкемнің қарындасы. Маржанның әдемі қызыл көйлегі. Сіздердің жаңа достарыңыз.*

5-қадам

Төменде негізі сөйлемнің субъектісі N болатын субстантивті сөйлемнің A_1 және $A_2(O_2)$ анықтауышымен күрделенген толық виртуалды стеммасы берілген (сурет 2.1).

Сурет 2.1 – субъектінің анықтауышпен күрделенген толық стеммасы

Тіл меңгерушілер берілген стемма бойынша қазақ тіліндегі аса маңызды болып табылатын изафет құрылымымен танысады. Н.З. Гаджиева түркі тілдерінің синтаксистік құрылымы туралы еңбегінде «Изафет является частным случаем определительных словосочетаний. Этот тип отношений между двумя именами пронизывает всю структуру тюркских языков», – деп жазған [80]. Тіл меңгерудің алғашқы күндерінен бастап берілетін бұл изафеттік құрылым, меншіктік және тәуелдік мағыналы субъектінің ғана емес, сөйлемнің объектісінің де сондай мағыналы анықтауыш қызметін атқарады. Бұл күрделі құрылым қазақ тіліндегі сөйлемдердің бойында өзінің тұлғалық (құрылымның бірінші сыңары жасырын тұрса да, екінші сыңары міндетті түрде арнайы грамматикалық формада тұру) қасиетімен ерекшеленіп тұрады. Бірінші күннен бастап бұл құрылымды жақсы түсініп, дұрыс меңгеру қазақ тілін үйренуде өте маңызды. Сондықтан да бұл сөйлемдерді стемма арқылы дұрыс құрап, тілдік қолданысқа енгізуге толыққанды, жүйелі жаттығулар қажет болады.

2.2 Екі негізді жай сөйлемді меңгеру алгоритмі

Біздің грамматикалық материалдарды беру алгоритміміз бойынша құрылған келесі қадам – сөйлемнің предикатымен жұмыс істеу.

Қазақ тіліндегі сөйлемдерде есім сөздер ешқандай көмекші етістіксіз (зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктер) баяндауыш қызметінде жұмсала береді. *Мен оқытушымын. Сен әдемісің. Сіз біріншісіз* деген сөйлемдер басқа, мысалы, орыс тілінде «есть» көмекші етістігі, ағылшын тілінде «to be» көмекші етістігі арқылы жасалынады. Орысша *я преподаватель, ты красивая, вы первая* немесе дәл аудармасы *я есть преподаватель. т. с .с.*, ағылшын тілінде *i am a teacher, you are beautiful, you first* болып қолданылады. Қазақ тілінің есім сөзден болған баяндауыштарының негізгі өзгешелігі – олардың (III жақтан басқа) жақтық көрсеткішінің болуында: **мен студентпін, сен студентсің, сіз студентсіз, ол студент**. Қазақ тілінде I, II жақта айтылғанда жіктеу есімдіктерсіз-ақ әңгіме кім туралы екенін біліп отыруға болады. Ал III жақтағы есім баяндауышта орыс тіліндегідей немесе ағылшын тіліндегідей жақтық көрсеткіш болмайды және бастауышсыз қолданылмайды. *Я – студент. (I am a student), Ты – студент. (You are a student), Вы – студент. (You are a student), Он/она – студент/ка. (He/ she is a student).*

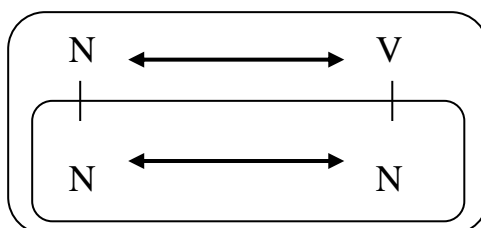
Сонымен қатар есім сөздер көлемдік (жатыс, шығыс) септіктерді, тәуелдік жалғауын қабылдап жіктеліп, сөйлемнің баяндауышы қызметін атқара алады. Мысалы *Мен Кореяданмын. Мен осындамын. Мен жиырма бірдемін. Райхан – менің досым.*

Қазақ тілінің екі негізді жай сөйлемдерінің бастапқы кезеңдегі алгоритмі төмендегідей болмақ:

- 1) есім сөзден болған баяндауыш;
- 2) шығыс және жатыс септік тұлғалы баяндауыш;
- 3) *бар, жоқ* сөздерінен болған баяндауыштар;
- 4) етістіктен болған баяндауыштар.

2.2.1 Баяндауышы есім сөзден болған сөйлемдерді меңгеру алгоритмі

Бұл қадамда, ең алдымен, сөйлемнің ядролық түйіні: бастауыш пен баяндауыштан тұратын екі негізді жай сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі. Мұнда N – сөйлемнің бастауышы, V – сөйлемнің баяндауышы. Сөйлемнің екі мүшесін байланыстырып тұрған екі жақты бағыты бар түзу сызық бастауыш пен баяндауыштың арасындағы өзара жақтық және сандық қиысуын көрсетеді. Сөйлемнің баяндауышы есім сөзден болғанын көрсету үшін $V = N$ деп алып, сөйлемнің виртуалды стеммасы өзгертіледі.

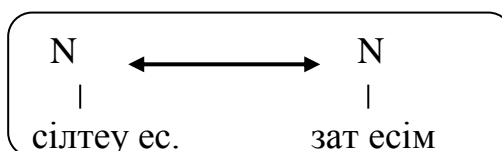

1. Қазақ тілін үйрену барысында екі негізді жай сөйлемнің ішінде баяндауышы есім сөзден болатын құрылымдарды меңгерудің төмендегідей ретін ұсынамыз. Сөйлемінің бастауышы мен баяндауышы бір-бірімен жіктік жалғаулар арқылы жақтық қиысуы немесе мағыналық байланысуы мүмкін [111]. Тәжірибе көрсеткендей, баяндауышы есімнен болған сөйлемдердің ең алдымен мағыналық қиысу түрі меңгерілуі тиімді.

1-қадам

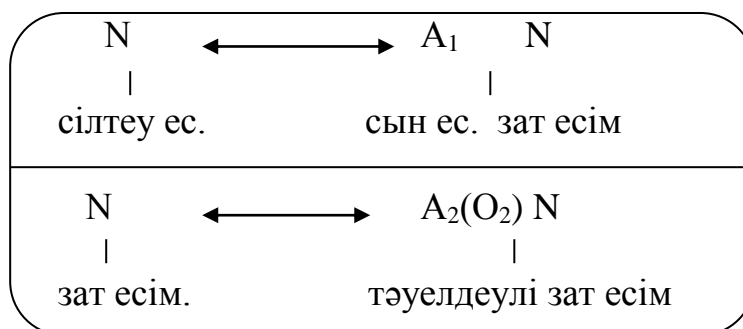
Сөйлемнің N – субъектісі сілтеу есімдігінен, V – предикаты зат есімнен болған сөйлемдер: *Бұл – кітап. Бұл – студент. Бұл – Асан.*

Виртуалды стемма

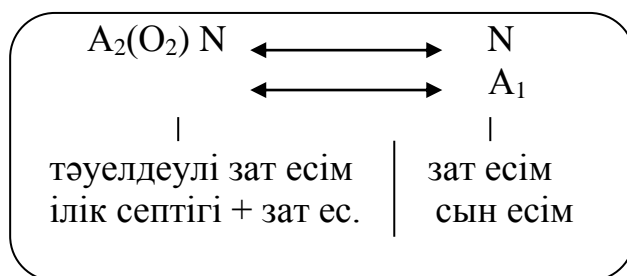
2-қадам

Сөйлемнің N – субъектісі сілтеу есімдігінен, зат есімнен, V – предикаты сын есім + зат есімнен немесе тәуелдеулі зат есімнен болған сөйлемдер: *Бұл – жақсы сөздік. Бұл – менің досым. Асан – менің мұғалімім.* Сөйлемдердің виртуалды стеммасы беріледі.

3-қадам

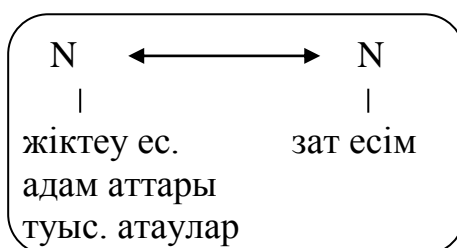
Сөйлемнің N – субъектісі тәуелдеулі зат есімнен, ілік септігі + зат есімнен, V – предикаты зат есім, сын есімнен болған сөйлемдер: *Менің отбасым үлкен. Менің атым – Арман. Менің ағамның аты – Рақым. Ағамның отбасы кішкентай.* Сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

4 - қадам

Келесі кезекте жай сөйлемдердің екі негізгі мүшесі жіктік жалғау арқылы қиыса байланысқан түрлерінен баяндауышы мамандық атауларын білдіретін зат есімдер мен адамның сын-сипатын білдіретін сын есімнен болған сөйлемдер енгізіледі.

Сөйлемнің N – жіктеу есімдіктері немесе адам аттары мен тәуелдеулі туыс атаулары, V предикаты мамандық атауларын білдіретін зат есімдерден болған сөйлемдер: *Мен студентпін. Асан – дәрігер. Менің әкем – инженер.* Бұл кезеңде сөйлемнің бастауышы мен баяндауышы белгілі жіктік жалғаулары арқылы бір-бірімен жақтық, сандық формада қиысатыны баса көрсетіледі. Бұл қадамда тіл меңгерушілерге жіктік жалғауларының кестесі және сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

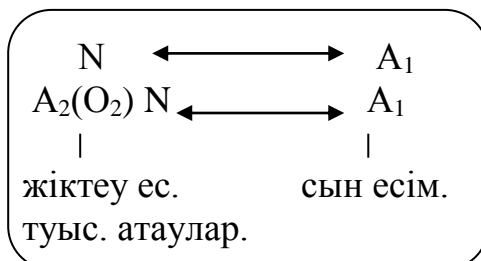
Жіктік жалғау кестесін беріңіз. Жіктік жалғауларына жаттығулар жасатып, дағдылануға көмектесу қажет.

Кесте 7 – Жіктік жалғау

	sing.		pl.
Мен	-мын/-мін (I,II,III) -бын/-бін (IV) -пын/-пін (V)	Біз	-мыз/-міз (I,II,л,р,й,и,у) -быз/-біз (м,н,ң,з,ж) -пыз/-піз (V)
Сен	-сың -сің	Сендер	-сыңдар -сіңдер
Сіз	-сыз -сіз	Сіздер	-сыздар -сіздер
Ол	–	Олар	–

5-қадам

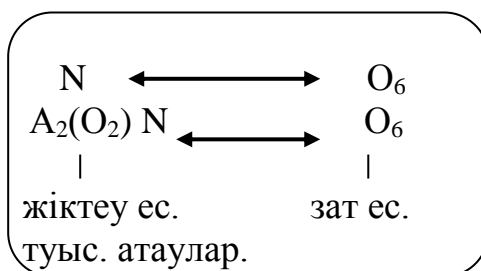
Сөйлемнің N – жіктеу есімдіктері немесе адам аттары мен тәуелдеулі туыс атаулары, V – предикаты адамның сын-сипатын білдіретін сын есімдерден болған сөйлемдер меңгеріледі: *Сен әдемісің. Менің шешем қайырымды.* Сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

Сын есімдердің жіктелуіне жаттығулар беріп, сөйлемдердің мағыналық ерекшеліктерін түсіндіріңіз. Адамның мінезін, түр-сипатын білдіретін сапалық және қатыстық сын есімдерді антонимдік жұппен беру есте сақтауда тиімдірек болмақ: *Ол пысық. Мен жалқаумын.* Сондай-ақ сын есімнің күшейтпелі шырайын бірге меңгерген дұрыс. *Менің балаларым өте ақылды.*

6-қадам.

Сөйлемнің N – субъектісі жіктеу есімдіктері немесе адам аттары мен тәуелдеулі туыс атаулары, V – предикаты шығыс септігіндегі ел, жер, қала атауларын білдіретін жалқы есімдерден болған сөйлемдер: *Мен Америкаданмын. Нам Ун Сеул қаласынан. Менің жеңгем Батыс Қазақстаннан.* Сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

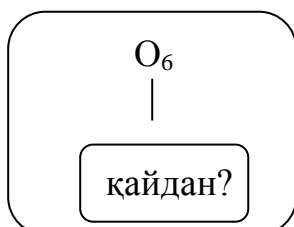

6-қадам 1

Шығыс септігінің меңгерілу алгоритмі

Алдымен шығыс септігінің (O₆) стеммасы беріледі. Бұл жағдайда шығыс септігінің тек *қайдан?* сұрағына жауап беретін, іс-әрекет иесінің шыққан орнын, қайдан, қай жерден келгенін білдіретін мағынасы ғана меңгеріледі.

O₆ – мағынасы:

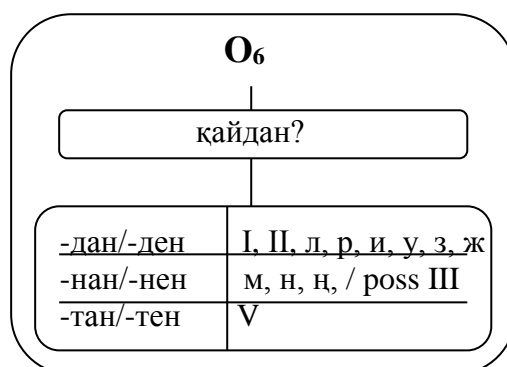

О₆ – жалғаулары:

n + O ₆	
n +	-дан/-ден I, II, л, р, й, (и), у, з, ж
	-нан/-нен м, н, ң
	-тан/-тен V

6-қадам 2

О₆ – толық стеммасы:

6-қадам 3

Шығыс септігі жалғауларын ел, қала атауларын беру арқылы жаттығулармен бекіту керек. Стамбул қаласы, Қытай Республикасы сияқты меншіктілік емес, заттық ұғымды білдіретін атаулар бір мүше ретінде енгізіледі.

6-қадам 4

Шығыс септігіндегі сөздің жіктелуі беріледі.

sing.

Мен Түркияданмын
 Сен Түркиядансың
 Сіз Түркиядансыз
 Ол Түркиядан

pl.

Біз Түркияданбыз
 Сендер Түркиядансындар
 Сіздер Түркиядансындар
 Олар Түркиядан

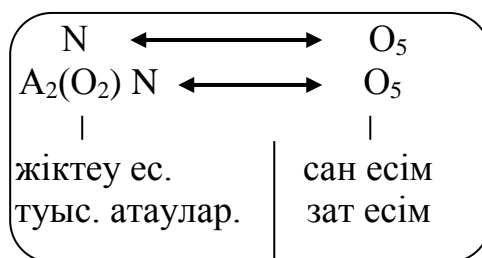
Топтағы оқушылардың өзі, туған-туыстарының елі, туған жері, туған қаласының және жиі қолданылатын Қазақстанның қалалары, облыс, аудандарының атауларын беріп жаттығулар жүргізіңіз. Сондай-ақ өзінің немесе досының, туысының аты-жөні, мінезі, сын-сипаты, қайдан екені, оның елінің, жерінің, қаласының сипаты туралы шағын мәтіндермен жұмыс істеуге болады.

7-қадам

Баяндауышы жатыс тұлғалы сөзден болған сөйлемнің алгоритмі

Сөйлемнің N – субъектісі жіктеу есімдіктері немесе адам аттары мен тәуелдеулі туыс атаулары немесе *менің жасым, сенің жасың ...* т.с.с. түйінді,

V – предикаты бесінші объекті жалғауын қабылдаған сан есімдер немесе зат есімдерден болған сөйлемдер меңгеріледі: *Мен жиырма бестемін. Пак Шин Е жиырма бірде. Менің әкем елу алтыда. Менің жасым жиырма бесте. Мен жиырма бес жастамын.* Сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

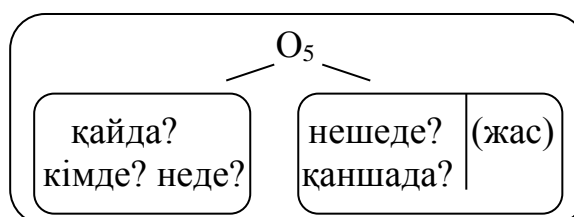

Жатыс септігінің меңгерілу алгоритмі

7-қадам 1

Алдымен жатыс септігінің (O₅) стеммасы беріледі. Бұл кезеңде жатыс септігінің *қайда? кімде? неде?* сұрағына жауап беретін, іс-әрекет, сапа иесінің, заттың тұрған орнын білдіретін мағынасы және адамның, нәрсенің жас мөлшерін білдіретін мағынасы меңгеріледі.

O₅ – мағынасы:

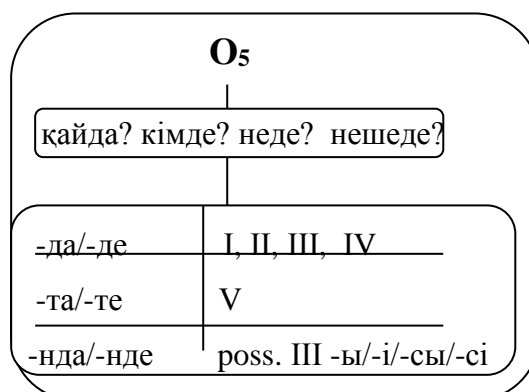

O₅ – жалғаулары:

n + O ₅		
n +	-да/-де	I, II, III, IV
	-та/-те	V
	-нда/-нде	poss. III -ы/-і/-сы/-сі

7-қадам 2

O₅ – толық стеммасы:

7-қадам 3

Жатыс септігі жалғауларын жаттығулармен бекіту керек. *Не қайда? Кім/не кімде/қайда?* сияқты модельдермен жұмыс істеледі.

7-қадам 4

Жатыс септігіндегі сөздің жіктелуі беріліп, жаттықтырылады.

7-қадам 5

Тіл меңгеру барысында жатыс септігінің адамның жас мөлшерін білдіретін мағынасы енгізіледі. Алдымен 1-100-ге дейінгі есептік сан есімдер беріліп жаттықтырылады. Содан кейін бесінші объектінің адамның жас мөлшерін білдіре отырып, баяндауыш қызметін атқаратын сөйлемдер құрылымының үш түрі көрсетіліп жаттығулар жүргізіледі. 1. *Менің жасым жиырмада.* 2. *Мен жиырма жастамын.* 3. *Мен жиырмадамын.*

7-қадам 6

Адамның жас мөлшерін білдіретін сан есімдердің жіктелуі беріліп, жаттығулармен бекітіледі.

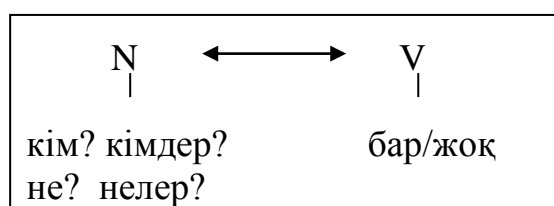
Баяндауышы бар / жоқ сөздерінен болған сөйлемдерді меңгеру алгоритмі

Қазақ тілінде поссессивтік мағынаны білдіретін тағы бір форманың түрі – баяндауышы *бар / жоқ* сөзінен болған сөйлемдер [86, 141 б.]. Қазақ тіліндегі баяндауышы *бар / жоқ* сөздерінен болған жай сөйлемдер басқа еуропа тілдерінің *бар / жоқ* сөздерінен болған сөйлемдерден өзгешеліктері бар. Мысалы, орыс тілінде сөйлем моделі *У кого есть кто/что? У кого нет кого/чего?* болып өзгереді. Бірінші жағдайда *есть* сөзі номинатив формалы субъекті мен екінші объектіні қажет етсе, екінші жағдайдағы *нет* сөзі екі түрлі мағынадағы (*у кого нет, нет кого/чего*) екінші септік (родительный падеж) формасын қажет етеді.

Қазақ тілінде *Кімде/қайда не/кім бар/жоқ?* моделі екі жағдайда, бар болған, жоқ болған жағдайда да, бесінші септік формасы мен атау септігіндегі субъектіні қажет етеді. Бұл модель арқылы тіл үйренуші: *Менің отбасымда әкем, шешем, ағам бар. Менің әпкем жоқ. Менің отбасымда бес адам бар* сияқты сөйлемдерді құрай алады.

1-қадам

Алдымен *кім/не бар/жоқ?* моделі бойынша жаттығулар жүргізіледі.

2-қадам

Жатыс тұлғалы жіктеу есімдіктері мен кейбір қажетті сілтеу есімдіктер беріліп, жаттығулар жүргізіледі.

Мен – менде

Сен – сенде

Сіз – сізде

Ол – онда

Біз – бізде

Сендер – сендерде

Сіздер – сіздерде

Олар – оларда

бұл – бұнда

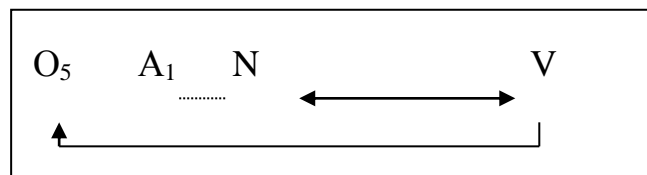
мынау – мында

осы – осында

сол – сонда

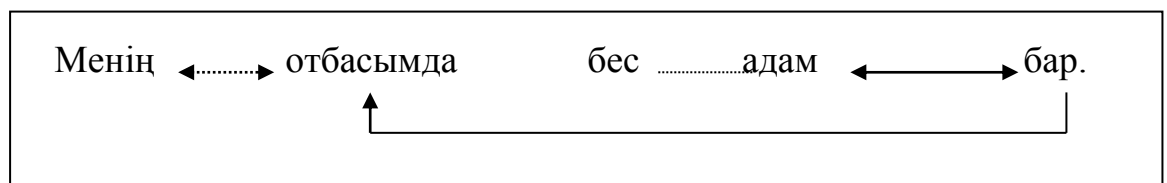
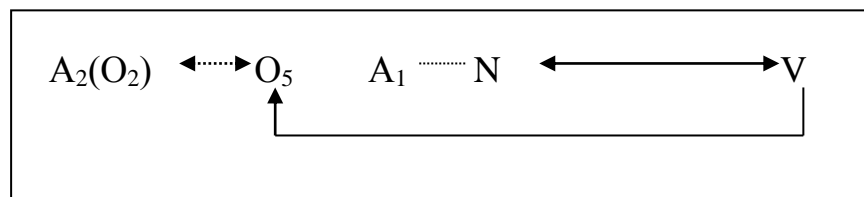
3-қадам

Қайда/кімде не/кім бар/жоқ? моделімен жаттығулар жасалады: *Менде кітап бар. Менде жақсы сөздік бар. Менде телефон жоқ.*

4-қадам

Кімнің/ненің несінде қандай/қанша кім/не бар/жоқ моделі бойынша күрделеніп жайылма жай сөйлемдер құрауға арналған жаттығулар жасалады. Сөйлемнің виртуалды стеммасы және шынайы стеммасы беріледі.

2.2.2 Баяндауышы етістіктен болған сөйлемдерді меңгеру алгоритмі

Келесі қадам баяндауышы етістіктерден болған жай сөйлемдермен жұмыс істеу. Етістікті жай сөйлемдерді меңгеру алгоритмі:

1) етістіктің шақтары;

2) етістіктің объектілерді меңгеруі; етістіктің объектілерді меңгеру алгоритмі төмендегідей:

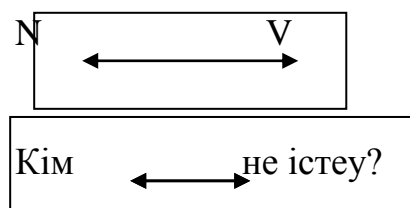
- О₅ – алгоритмі;
- О₄ – алгоритмі;
- О₃ – алгоритмі;
- О₆ – алгоритмі;
- О₇ – алгоритмі;

Тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде меңгерілетін етістік шақтарының формасы:

- 1) етістіктің ауыспалы осы шақ *-а/-е/-й* формасы;
- 2) етістіктің өткен шақ формасы: 1) *-ды/-ді/-ты/-ті*; 2) *-ған/-ген/-қан/-кен*;
- 3) етістіктің келер шақ формасы: 1) *-а/-е/-й*; 2) *-мақ/-мек/-бақ/-бек/-пақ/-пек*; 3) *-ар/-ер/-р*;
- 4) етістіктің осы шақ формасы: 1) *-а/-е бару/келу/анару/әкелу*; 2) *отыр, тұр, жүр, жатыр* қалып етістіктерінен жасалған нақ осы шақ қарапайым түрі; 3) *-ып/-іп/-п отыр/тұр/жүр/-жатыр* күрделі түрі;

1-қадам

Бірінші кезекте баяндауышы етістіктен болған жай сөйлем стеммасы беріледі.

2-қадам

Тіл меңгеруде күнделікті тәжірибе барысында қалыптасқан етістіктің шақ формаларының кестесі беріледі. Қазақ тіліндегі етістіктердің орыс тіліндегідей түрлерінің (совершенный, несовершенный) және жіктелу типтерінің (первое спряжение, второе спряжение) жоқтығы етістіктің шақ категориясының негізгі формаларын бірден беруге қолайлы жағдай жасайды.

Кесте 8 – Етістіктің шақ формалары

		1) -а/-е/-й	үнемі (ылғи) уақыт
		2) (-ып/-іп/-п жүр/жатыр)	
өткен уақыт	1) -ды/-ді -ты/-ті	қазіргі уақыт	болашақ уақыт
	2) -ған/-ген -қан/-кен	1) бара/келе жатыр анара/әкеле	1) -а/-е/-й
		2) отыр, тұр, жүр, жатыр	2) -мақ/-мек -бақ/-бек -пақ/-пек
		3) -ып/-іп/-п отыр / тұр жүр / жатыр	3) -ар/-ер/-р

Етістіктердің шақ формаларын бергенде, ауыспалы осы шақ формасын берумен бірге басқа да шақ формаларымен таныстырып, етістікке жалғану принципін түсіндірген жөн. Себебі тіл меңгеруде ең негізгі мақсат меңгерген формаларды сөйлеуде қолдануға үйрену болғандықтан, сөйлеуші іс-әрекетті тек бір ғана уақытпен беріп, шектеле алмайды. Ол коммуникациялық қажетіне орай барлық мезгілдегі іс-әрекетті көрсетуге тырысады.

Етістіктің құрамының формасы беріледі.

V + tens + pers. end.

3-қадам

Ең алғашқы етістікті сөйлем ауыспалы осы шақ формасы арқылы меңгеріледі. *Кім не істейді?* моделі арқылы етістіктің жұмыс істеу принциптері түсіндіріледі. Қажетті актив етістіктер: *оқу, жұмыс істеу, тұру*.

V +-a/-e/-й + pers. end.

Етістіктің ауыспалы осы шақ формасының жіктелуі туралы:

1) етістіктердің жіктелуінің есім сөздердің жіктелуінен айырмашылығы III жақта *-ды/-ді* жалғауының болуы; 2) (жедел) өткен шақ *-ды/ді-ты/-ті* формалы етістіктер жіктелгенде III жақ жіктік жалғауы болмайды. Бұл ерекшелік кесте жүзінде жеке берілуі тиіс.

Етістіктердің жіктелуі формасын беріңіз. *Оқу, жұмыс істеу, тұру* етістіктерінің жіктелуіне жаттығулар жүргізіліп бекітіледі. Етістіктің басқа шақ формалары кесте жүзінде ғана түсіндіріледі. Оларды бекіту жаттығулары оқу үрдісінің барысында лексика-грамматикалық тақырыптар шеңберінде жүргізіледі.

Кесте 9 – Етістіктің жіктелуі

sing.		pl.	
Мен	-мын/-мін	Біз	-мыз/-міз
Сен	-сың /-сің	Сендер	-сыңдар/-сіңдер
Сіз	-сыз /-сіз	Сіздер	-сыздар/-сіздер
Ол	-ды/-ді	Олар	- ды/ді

2.2.2.1 О₅ – алгоритмі

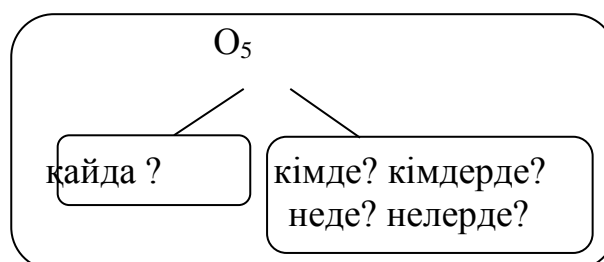
Жай сөйлем құрылымындағы етістіктерден болған баяндауыштармен меңгеріле байланысқан объектілерді енгізу арқылы тіл меңгерушілерді қазақ тіліндегі іс-әрекетті білдіретін предикаттың берілу табиғатымен таныстырамыз. Қазақ тілін шет тілі ретінде меңгеруде септіктердің берілу реті

біздің ұсынысымызда: жатыс септігі O_5 , табыс септігі O_4 , барыс септігі O_3 , шығыс септігі O_6 , көмектес септігі O_7 . Есім баяндауышты сөйлемдерді енгізу барысында жатыс септігі мен шығыс септігінің меңгерілу алгоритмі беріліп, тіл үйренушілердің тілдік қарым-қатынасында кейбір мағыналық қызметтері қолданыста болуы тиіс. Аталған септіктер етістікті сөйлемдердің меңгерілу алгоритмінде тағы да қайталанады. Етістікті сөйлемдердің меңгерілу алгоритмі жатыс септігінен басталады.

1-қадам

Алдымен жатыс септігінің (O_5) толық стеммасы беріледі.

O_5 – мағынасы:

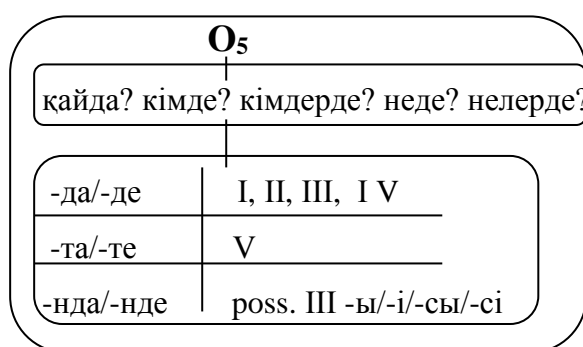

O_5 – жалғаулары:

$n + O_5$	
-да/-де	I, II, III, IV
-та/-те	V
-нда/-нде	poss. III -ы/-і/-сы/-сі

2-қадам

O_5 – толық стеммасы:

3-қадам

Жатыс септігі жалғаулары жаттығулармен бекітіледі.

4-қадам

Мағынасына орай тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде жиі қолданылатын етістіктер таңдап алынады. Танысу, өзін таныстыру әңгімелеріне қатысты етістіктер тез меңгеріледі. *Қайда тұру? Қайда жұмыс істеу?* т.с.с.

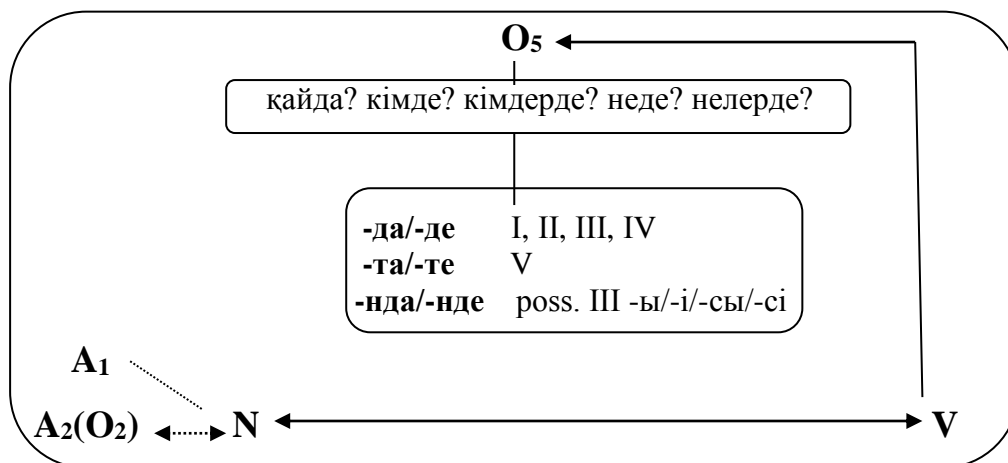
Қайда?

жұмыс істеу
тұру
оқу
болу
қыдыру

қалу
отыру
тұру
жүру
жату

5-қадам

Етістіктің бесінші объектіні меңгеруі көрсетілген сөйлем стеммасы беріледі.

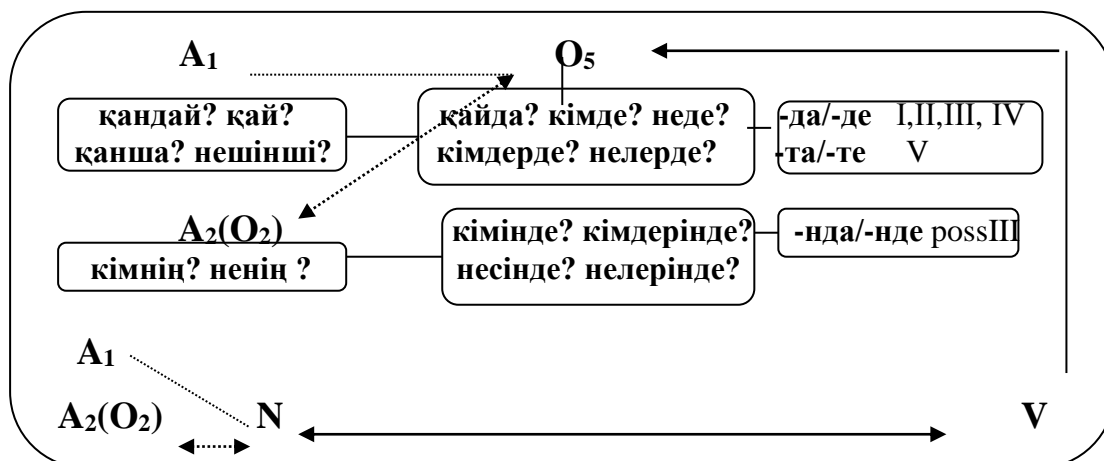

6-қадам

Кім қайда оқиды / тұрады / жұмыс істейді? Кімнің кімі қайда оқиды / тұрады / жұмыс істейді? Кім қайда отыр / тұр / жүр / жатыр? модельдері бойынша жаттығулар жүргізіледі.

7-қадам

Жатыс септігі тұлғасындағы объектіні анықтайтын анықтауыш мүше енгізіледі. Берілген стеммада A_1O_5 моделіндегі A_1 -дің көптелмейтіні, септелмейтіні, өзгермей, қатар тұру арқылы ғана тіркесетіні баса көрсетіледі де, $A_2(O_2)$ O_5 моделіндегі сөздердің жалғаулармен белгіленетіні ескертіліп, жаттығулар жасалады.

8-қадам

Анықтауышпен қабыса байланысқан және матаса байланысқан атау тұлғадағы, жатыс тұлғадағы түйіндердің айырмашылығын түсініп, дағдылануға арналған жаттығуларды салыстырмалы түрде берген дұрыс. $A_1 N$ және $A_1 O_5$; $A_2(O_2) N$ және $A_2(O_2) O_5$;

белгілі университет – белгілі университетте

алтыншы жатақхана – алтыншы жатақханада

сенің үйің – сенің үйінде

досымның ауылы – досымның ауылында

Ел, жер, қала, көше, газет-журнал, мекеме атауларында ілік септігінің түсіріліп қолданылатынын және екінші тіркесетін сөздің тәуелдік жалғаудың үшінші жағының формасын сақтап қалатынына арнайы жаттығу жүргізу қажет. *Алматы қаласы – Алматы қаласында; Абай көшесі – Абай көшесінде;*

Әрине, бұл жаттығулар әрі қарай күрделеніп, жатыс формалы түйіндер етістікті түйіндермен меңгерілу түрлеріне, яғни толық сөйлем құрылымдарына жаттығулар жүргізіледі.

9-қадам

Қазақ тілін меңгеру үрдісінде зат есімнің кеңістік ұғымын білдіретін көмекші есімдердің: *асты ≠ үсті, алды ≠ арты, іші ≠ сырты, басы ≠ аяғы, жаны/қасы, шеті, ортасы, айналасы, бойы т.б.* жатыс септігінде қолданылу ерекшелігі, яғни алғашқы сөздің изафеттік құрылымындағы ілік жалғаудың ашық немесе жасырын келуі мен осы құрылымның екінші сыңарының тәуелдік жалғауында келуі арқылы жасалатыны және алғашқы кезеңде қалыпты білдіретін *отыр, тұр, жүр, жатыр* етістіктермен тіркесетіні түсіндіріледі. Тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде көмекші есімдердің орынды білдіру мағынасынан бастап енгізілуі ыңғайлы.

1) – *Асан қайда?*

– *Жатақхананың алдында. / Асан жатақхананың алдында тұр.*

2) – *Кілт қайда?*

– *Кілт қорап ішінде (жатыр).*

10-қадам

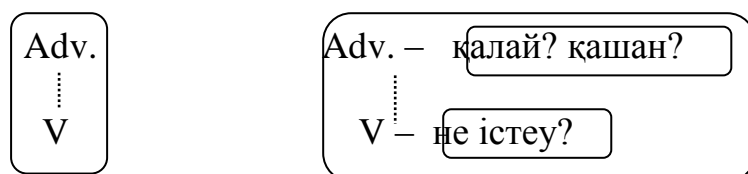
Кеңістік пен уақыт ұғымы қашанда бір-бірімен тығыз байланысты. Қазақ тілінде, басқа да түркі тілдерінде бұл мекен категориясы мен уақыт категориясы бір ғана, жатыс септігі арқылы берілуі мүмкін. Қазақ тіл білімінде жатыс септігінің орынды білдіретін мағынасы *қайда?* деген сұраққа жауап беріп мекен пысықтауыш, уақытты білдіретін мағынасы *қашан?* деген сұраққа жауап беріп, мезгіл пысықтауыш болып табылады. Ал жатыс септігінің *кімде? неде?* деген объектімен тікелей байланысты сұрақтарына жауап берсе, сөйлемнің жанама толықтауышы қызметін атқарады. Дәл осындай жіктелу өзге көлемдік септіктерде барыс, шығыс септіктерінде де бар. Тіл меңгеру үрдісін бастапқы кезеңде тіл үйренушілердің тілдік материалдарды қабылдауын барынша жеңілдету мақсатында, қандай да бір сөз (зат есім) жатыс (немесе барыс, шығыс) септігінің көрсеткішін қабылдаса,

онда ол сөйлем ішінде объекті қызметінде жұмсалатыны түсіндіріледі. *Қашан?* деген сұраққа жауап беретін сөздер іс-әрекетті пысықтаушы мүше, біздің енгізуімізде етістікпен қабыса байланысқан Adv. мүше ретінде жұмсалады. *Сағат нешеде? Жылдың қай мезгілінде?* деген сұрақтарға жауап беретін құрылымдар O₅ жалғауын қабылдайтынын ескерту қажет.

Сөйлемнің пысықтауыш мүшесін меңгеру алгоритмі

1-қадам

Сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

2-қадам

Етістікті пысықтайтын сөз *қалай?* деген сұраққа, ал субъекті мен объектіні анықтайтын сөз *қандай?* деген сұраққа жауап беретіні салыстыра көрсетілген жаттығулар арқылы беріледі.

A₁ N немесе A₁ O₃₄₅₆₇

жақсы кітап

жаңа кітап

Adv. V

жақсы оқу

жаңа келу

Тіл меңгерудің алғашқы кезеңінде қамтылатын әрі анықтауыш, әрі пысықтауыш бола алатын сөздер тізімі беріледі (Қосымша Б).

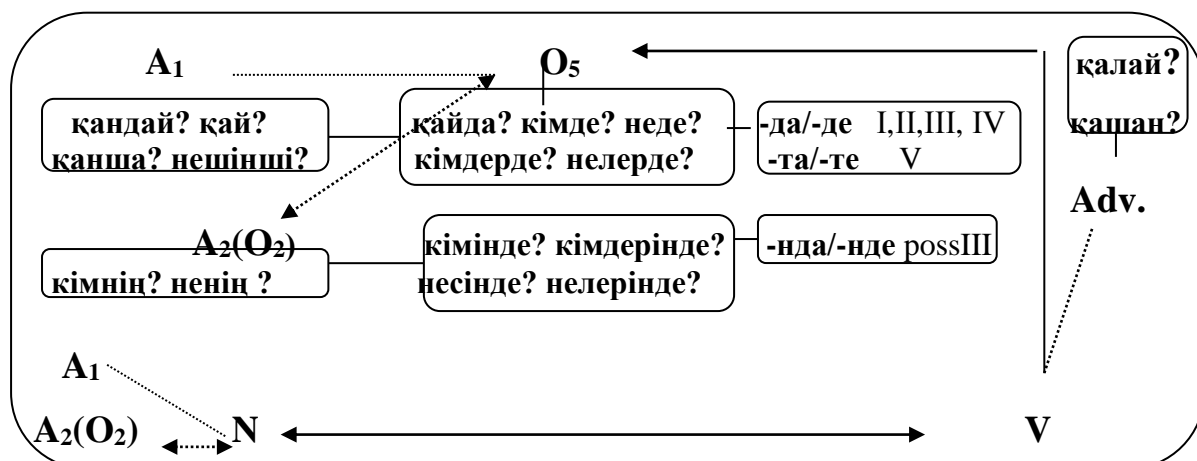
3-қадам

Қашан? деген сұраққа жауап беретін сөздер беріледі.

Негізгі түбір үстеулерден және бірнеше сөздерден бірігіп жасалған күрделі мезгіл үстеулер беріледі (Қосымша В).

4-қадам

Етістікпен қабыса байланысатын сөйлемнің Adv. мүшесі бар, бесінші объект қатысқан сөйлемнің стеммасы беріледі де, жаттығулар жасалады.

2.2.2.2 O₄ – алгоритмі

Табыс септігі сөйлемде тура объектіні білдіреді. Қазақ тілінің табыс септігі етістіктермен, оның ішінде сабақты етістіктермен тіркеседі. Салт етістіктерге өзгелік етістің жұрнақтары жалғану арқылы сабақты етістікке айналып, табыс септігімен тіркесе алады. Мысалы: *Мен күлдім. Ол мені күлдірді.* Кейбір етістіктер сабақты да, салт та бола алады. Мысалы: *қарау, ойнау.* Тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде жиі қолданылатын *оқыту, үйрету, түсіндіру* сияқты етістіктердің жасалу ерекшеліктері түсіндірілмей, аудармасы ғана беріледі. Етіс категориялары кейінгі кезеңдерде меңгеріледі.

1-қадам

Зат есімге жалғанған табыс септігінің жеке және көпше түрдегі мағынасы беріледі

O₄

кімді?	нені?
кімдерді?	нелерді?

2-қадам

O₄ – жалғаулары:

n + O ₄	
-ны/-ні	I, II
-ды/-ді	III, IV
-ты/-ті	V
-н	poss. III -ы/-і/-сы/-сі

3-қадам

O₄ – жинақталған стеммасы беріледі.

O ₄	
кімді? кімдерді? нені? нелерді?	
-ны/-ні	I, II
-ды/-ді	III, IV
-ты/-ті	V
-н	poss. III -ы/-і/-сы/-сі

4-қадам

Зат есімдерге O₄ – жалғауларын жалғай білуге дағдыландыру үшін жаттығулар жасату керек.

5-қадам

Жиі қолданылатын табыс жалғаулы жіктеу / сілтеу есімдіктерінің тізімі беріледі. Бұл есімдіктер барлық септіктерді меңгеру үрдісінде арнайы

ұсынылып отырады.

Мен – мені	Біз – бізді	Бұл – бұны
Сен – сені	Сендер – сендерді	Бұлар – бұларды
Сіз – сізді	Сіздер – сіздерді	Мынау – мынаны
Ол – оны	Олар – оларды	Мыналар – мыналарды

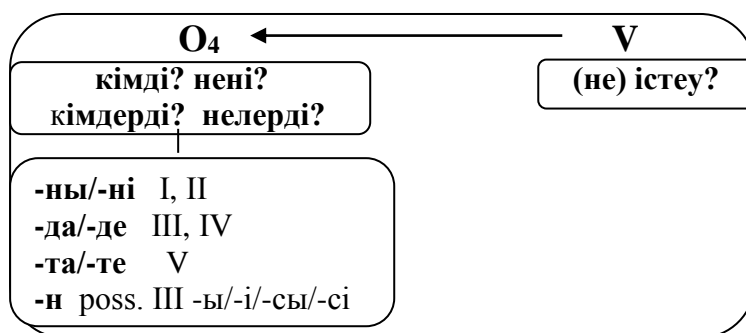
6-қадам

О₄ – табыс септігіндегі сөздермен тіркесе алатын етістіктердің тізімін беру. Тіл меңгерудің бастапқы кезеңіне қажетті етістіктер таңдап берілуі тиіс.

Кімді? Нені?	Нені?
айту	жазу
оқу	түсіндіру
оқыту	үйрену
түсіну	үйрету
тыңдау	орындау
есту	ашу ≠ жабу
білу	алу ≠ беру
көру	бастау ≠ аяқтау/
көрсету	бітіру
жақсы көру	
ойлау	
сағыну	
ұмыту	

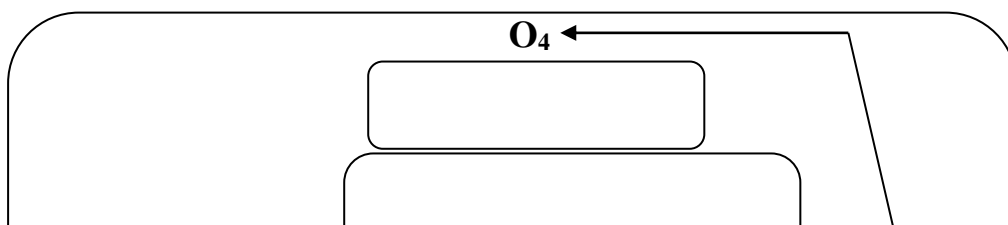
7-қадам

Етістігі төртінші объектіні меңгеретін сөйлемнің стеммасын құрап, жаттығулар жүргіземіз. Мұнда етістік қимыл атау формасында көрсетіледі.

8-қадам

Төртінші септікпен күрделенген жайылма сөйлемнің стеммасы беріледі. Мұнда етістіктер арнайы шақ формасымен бірге меңгеріледі.

кімді? нені?
кімдерді? нелерді?

-ны/ні I, II
-да/-де III, IV
-та/-те V
-н poss. III -ы/-і/-сы/-сі

A₁

A₂(O₂)

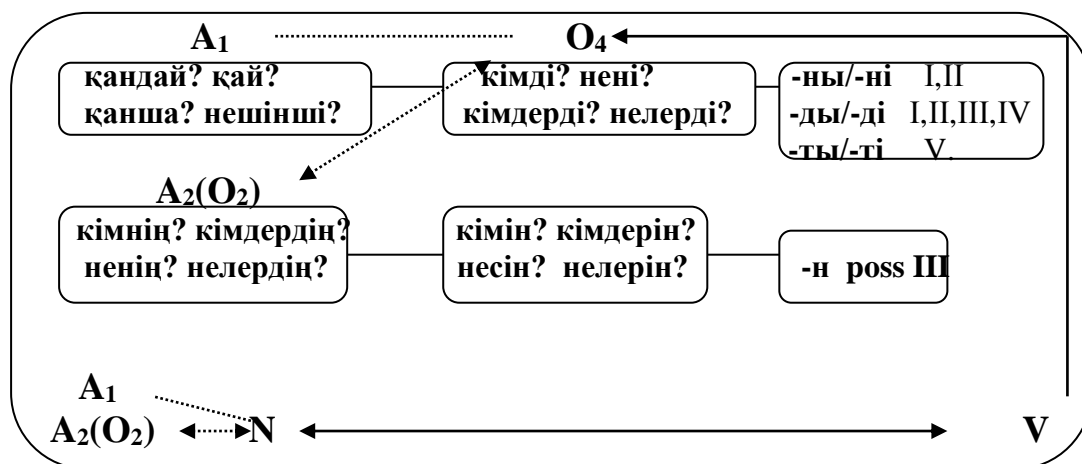
N

V

Бұл стемма бойынша жаттығуға берілетін модельдер:
Қандай кім/не кімді/нені не істеу? Қай кім/не кімді/нені не істеу? Кімнің/ ненің кімі/несі кімді/нені не істеу?

9-қадам

Төртінші объектінің анықтауышпен бірге күрделенген сөйлем стеммасы енгізіледі.

Бұл стемманы меңгеру үшін төмендегідей жаттығу жұмыстары жасалады.

1. A₁ O₄ V моделіне жаттығулар жасалады.

- Қандай кімді/нені не істеу?
- Қай кімді/нені не істеу?
- Қанша кімді/нені не істеу?
- Нешінші кімді/нені не істеу?

2. A₂(O₂) O₄ V моделін меңгеруге жаттығады. Ілік септігіндегі сөздер мен табыс септігіндегі сөздердің бір-бірімен байланысу формасын түсіне отырып, сөйлемде қолдануға дағдылануға жаттығу қажет.

Кімнің/ ненің кімін/несін не істеу? моделіне жаттығу жасалады.

10-қадам

Қазақ тілінде табыс септігінің формасы да ілік септігінің формалары секілді ашық және жасырын түрде келе береді. Тіл меңгерушіге қай кезде табыс септігінің формасы қажет болады, қай кезде форманы көрсетпеуге болатынын түсіндіру қажет.

Табыс септігінің жасырын қолданылуы:

- сөйлем ішінде объекті ғаламзат есімнен болып, *не?* (*нені?*) деген сұраққа

жауап берсе және өзін меңгеретін етістікпен қатар келсе, табыс септігінің формасы қолданылмайды. Мысалы: *Мен кітапханада газет оқып отырмын.*

2) егер сөйлемде әңгіме болып отырған объекті белгісіз мағынада болса, табыс септігінің формасы айтылмайды. Мысалы: *Мен радиодан бір ән тыңдадым.*

Табыс септігінің ашық түрде қолданылуы.

1) Сөйлем ішінде тура объект қызметіндегі сөз жалқы есімнен болса, мамандық, туыс атаулары болса, табыс септігінің формасы қолданылады. Мысалы: *Мен Дананы көрдім. Ол инженерді біледі. Баланы сағынды.*

2) Табыс септігіндегі сөз өзін меңгеретін етістіктен алшақ, арасына сөз салып орналасса, табыс септігінің формасын талап етеді. Мысалы: *Дарын сабақты жақсы оқиды.*

3) Сөйлемде сөз болып отырған тура объекті нақты мағынада қоладынылса, тура объекті қызметін атқарып тұрған сөз тәуелденіп қолданылса, табыс септігінің формасы қажет болады. Мысалы: *Нұржан мына кітапты оқыды. Бекбол классикалық музыканы жақсы көреді. Сіздің кітабыңызды оқыдым.*

Табыс септігі жалғауының ашық және жасырын қолданылу түріне жаттығулар жүргізу қажет. Жаттығулар қарама-қарсы салыстырмалы түрде болса, дағдыландыруды жеделдетеді.

Салыстырмалы жаттығу түрін беріңіз.

1. N O₄ V

Кім не істеу?

Марат лекция тыңдады.

2. N O₄ V

Кім не істеу?

Біз кино көрдік.

N O₄ V

Кім кімді не істеу?

Марат мұғалімді тыңдады.

N A₁ O₄ V

Кім қай нені не істеу?

Біз осы киноны көрдік.

N A₂(O₂) O₄ V

Кім кімнің/ ненің несін/кімін не істеу?

Маржан Ыбырайдың өлеңін оқыды.

3. N O₅ O₄ V

Кім қайда не істеу?

Студенттер сабақта жаттығу жазды.

3. N O₅ O₄ V

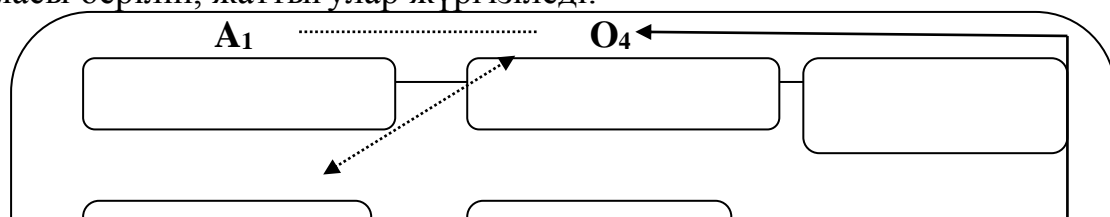
Кім нені қайда істеу?

Студенттер жаттығуды сабақта жазды.

Сонымен қатар, ескерту ретінде, қазақ тіліндегі жақсы көру, сүю, ұнату сияқты адамның жеке өз басына қатысты түйсік -сезімді білдіретін етістіктермен келгенде табыс септігі міндетті түрде айтылып, жазылуы тиіс. Мысалы: *Мен алманы жақсы көремін. Мен лимонды ұнатпаймын.*

10-қадам

Келесі кезеңде сөйлемнің етістігі пысықтауышпен күрделенген сөйлем стеммасы беріліп, жаттығулар жүргізіледі.

қандай? қай?
қанша? нешінші?

кімді? нені?
кімдерді? нелерді?

-ны/-ні I,II
-ды/-ді I,II,III, IV
-ты/-ті V

A₂(O₂)
кімнің? кімдердің?
ненің? нелердің?

кімін? кімдерін?
несін? нелерін?

-н poss. III

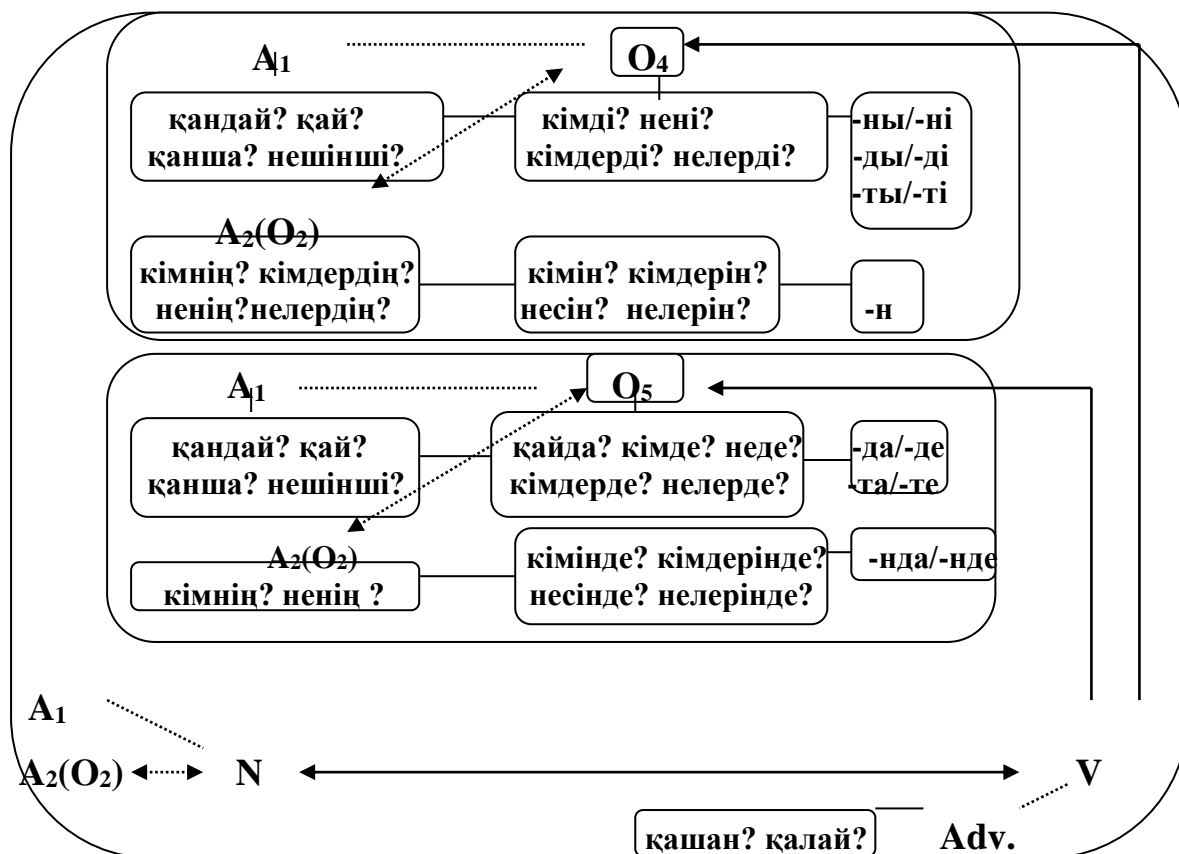
A₁
A₂(O₂) N

қашан? қалай? Adv. V

Берілген стемма бойынша әрбір түйінге, сөйлемнің субъектісі мен предикаты *кім/не не істеу?*, сөйлемнің тура объектісі мен предикаты *кімді/нені не істеу?*, анықтауышпен күрделенген тура объекті мен сөйлемнің предикаты *кім қай/қандай нені/кімді не істеу?*, сөйлемдегі тура объектіні меңгеретін іс-әрекетті сипаттайтын мүшемен күрделенген түйіндерге *кім қашан/қалай қай/қандай/кімді/нені/ не істеу?* сияқты әрқайсысы бірізділікпен күрделене беретін жаттығулар жүргізіледі.

11-қадам

Осыған дейін меңгерілген жатыс және табыс септіктер жинақталған сөйлемнің стеммасы тіл үйренушілермен бірге құрастырылады.

12-қадам

Жасалған стеммаға байланысты жаттығуға берілетін модельдер:

1. N O₅ O₄ V
2. A₁ N O₅ O₄ V
3. A₂(O₂) N O₅ O₄ V
4. N A₂(O₂) O₅ O₄ V
5. N Adv. O₅ A₂(O₂) O₄ V
6. A₂(O₂) N A₁O₅ A₁ O₄ V

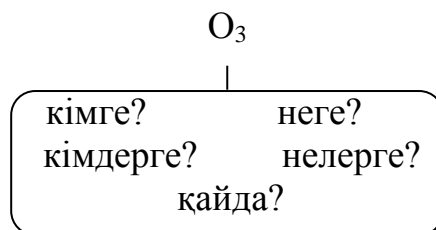
Модельдердің мұндай тізімін көптеп жалғастыра беруге болады. Тіл үйренуші берілген септіктерді сөйлем ішінде қалай қолдану керектігін түсінген соң, сөйлемді дұрыс құрауға арналған басқа да жаттығулар түрін енгізуге болады. Атап айтқанда, берілген сөздерден сөйлемді дұрыс құрастыру; берілген сөйлемдердің моделін алдымен сұрақтар арқылы жазу, кейіннен стеммасын жасау; өзі ойлаған сөйлемнің стеммасын жасау; берілген сөйлемнің виртуалды модельдері бойынша әңгіме жазу т. б.

2.2.2.3 O₃ – алгоритмі

Барыс септігі негізінен іс-қимылдың бағытын, барып тірелер орнын, мақсатын, мөлшерін (уақытпен байланысты) немесе *кімге/неге* арналғанын білдіреді. Барыс септігінің мағыналық ерекшеліктерін меңгеру барысында -у жұрнақты тұйық етістік тұлғалы қимыл есімі мен *керек* сөздерінен құралған қажеттілікті білдіретін және барыс септікті тұйық етістік тұлғалы етістікке: есмiше, көсемше тұлғалы етістікке бол етістігі көмекші болу арқылы жасалған рұқсат сұрау мағынасындағы сөйлем формалары да меңгеріледі. *Бізге көп оқу керек. Кешіріңіз, кіруге бола ма?*

1-қадам

Зат есімге жалғанған барыс септігінің жеке және көпше түрдегі мағынасы беріледі.

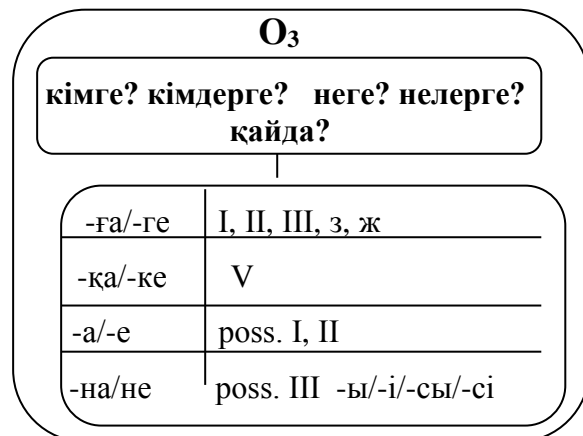
2-қадам

O₃ – жалғаулары:

n + O ₃	
-ға/-ге	I, II, III, з, ж
-қа/-ке	V
n + -а/-е	poss. I, II
-на/не	poss. III -ы/-і/-сы/-сі

3-қадам

О₃ – жинақталған стеммасы беріледі.

4-қадам

Зат есімдерге О₃- жалғауларын жалғай білуге жаттығулар жасалады.

5-қадам

Барыс септігіндегі жіктеу, сілтеу есімдігінің тізімі беріледі. Есте сақтауға арнайы жаттығулар жүргізіледі.

Мен – маған
 Сен – саған
 Сіз – сізге
 Ол – оған

Біз – бізге
 Сендер – сендерге
 Сіздер – сіздерге
 Олар – оларға

Бұл – бұған
 Мынау – мынаған
 Осы – осыған
 Сол – соған

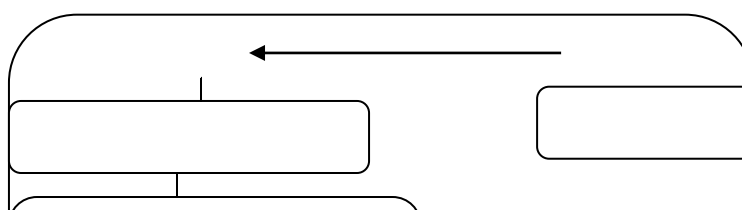
6-қадам

О₃ – барыс септігіндегі сөздермен тіркесе алатын етістіктердің тізімі беріледі. Берілген кесте бойынша жаттығулар жүргізіледі (Қосымша Д).

кімге?	неге?	қайда?
асығу	кіру	тарау
бару	қайғыру	тию
жету	қуану	үлгіру
келу	қызығу	
күлу	секіру	
сиыну	сиыну	

7-қадам

Етістігі үшінші объектіні меңгеретін бір негізді сөйлемнің стеммасын құрап, жаттығулар жүргізіледі. Жаттығулар 6-қадамда берілген кесте бойынша жасалады. Мұнда етістік қимыл атау формасында көрсетіледі.

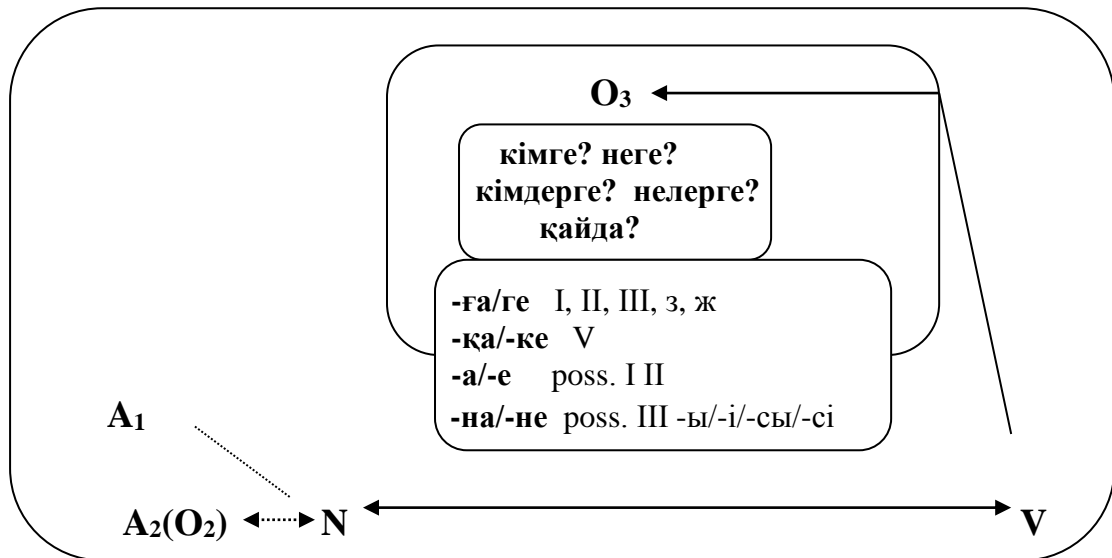
О₃
 кімге? неге? қайда?
 кімдерге? нелерге?

V
 (не) істеу?

-ға/ге I, II
 -қа/ке III, IV
 -а/-е V
 -на/не poss. III -ы/-і/-сы/-сі

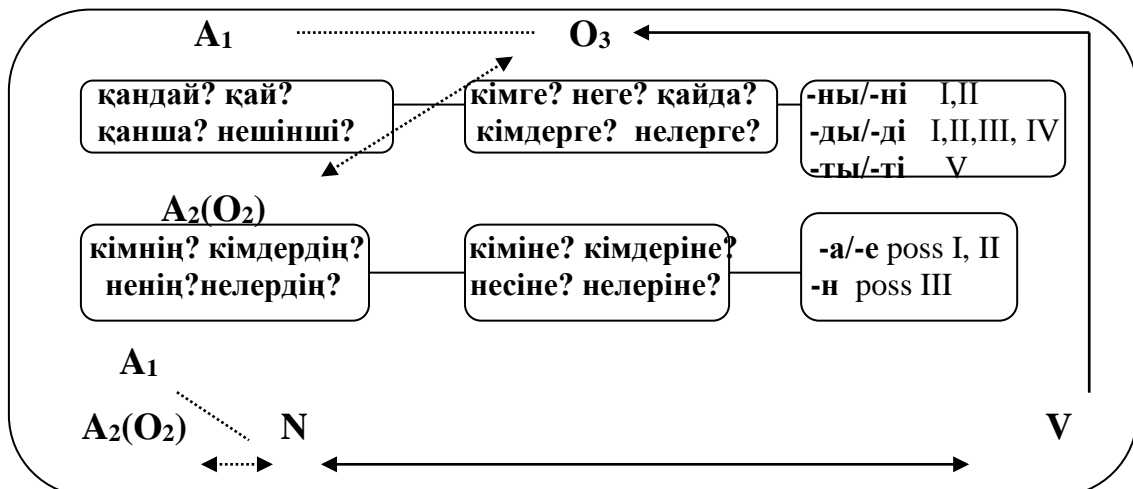
9-қадам

Етістігі үшінші объектіні меңгеретін екі негізді жайылма сөйлемнің стеммасын құрап, жаттығулар жүргізіледі. Етістіктердің кестесін пайдалану қажет. Етістіктің белгілі шағы болады.

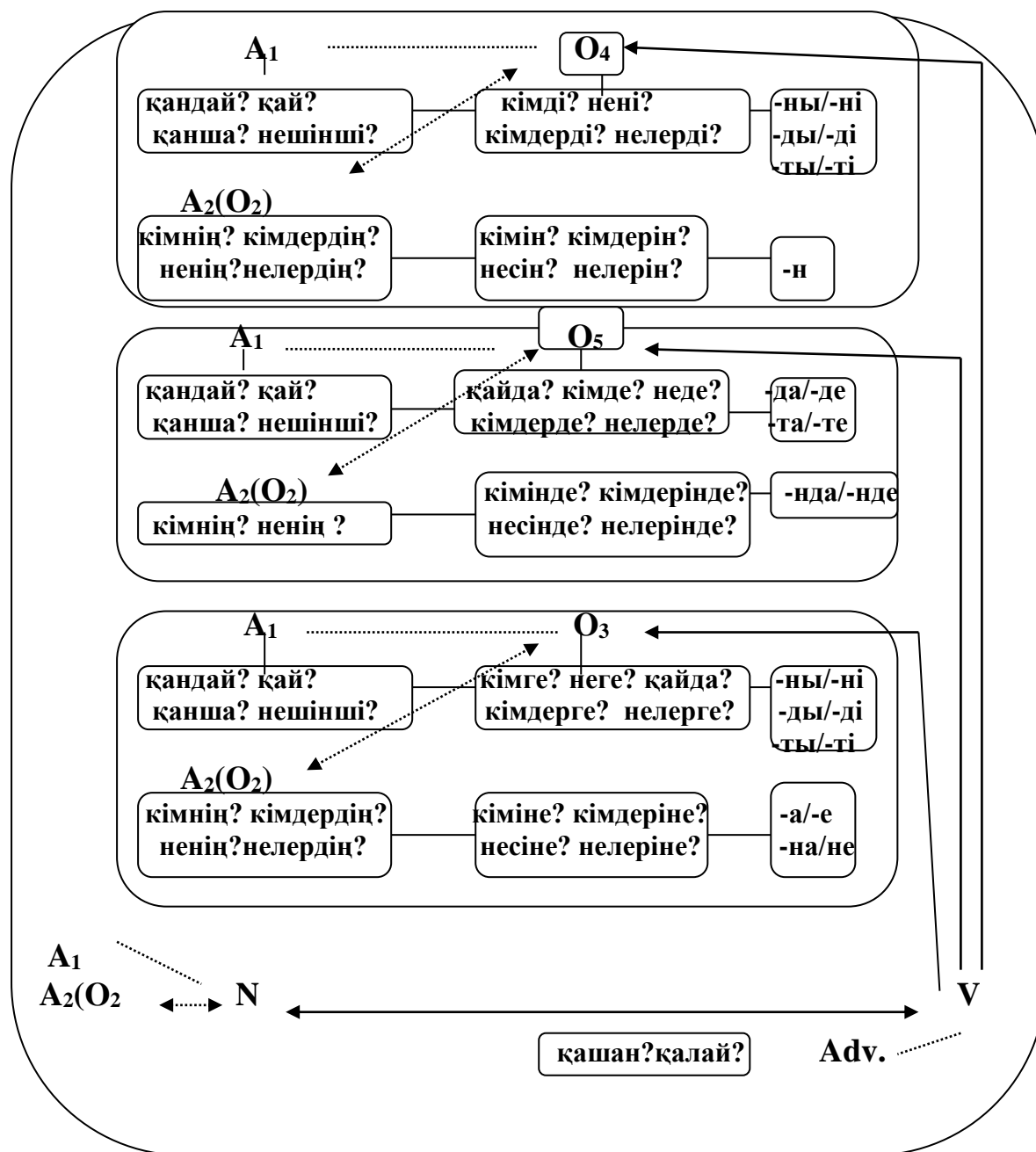
10-қадам

Үшінші объектінің анықтаушымен бірге күрделенген сөйлем стеммасы енгізіледі.

1. Бұл стемма бойынша алдымен А₁ О₃ V моделі меңгеріледі.

Осыған дейін меңгерілген жатыс, табыс және барыс септіктер жинақталған сөйлемнің стеммасы тіл үйренушілермен бірге құрастырылады.

Бұл стемма бойынша 6, 12-қадамда берілген етістіктердің екі кестесін пайдалана отырып, жаттығулар жасау қажет.

14-қадам

Барыс септіктегі сөз негізінен іс-әрекеттің бағытын білдірумен қатар, сөздің лексика-грамматикалық мәніне байланысты мезгілдік мағынаны да бере алады. Барыс септіктегі сөздің мезгілдік мағынаны білдіруі *дәл сағат қаншаға дейін не істеу?*, *қанша уақытқа не істеу?* модельдері бойынша меңгеріледі.

Іс-қимылдың уақытын білдіру модельдерін меңгеру төмендегідей:

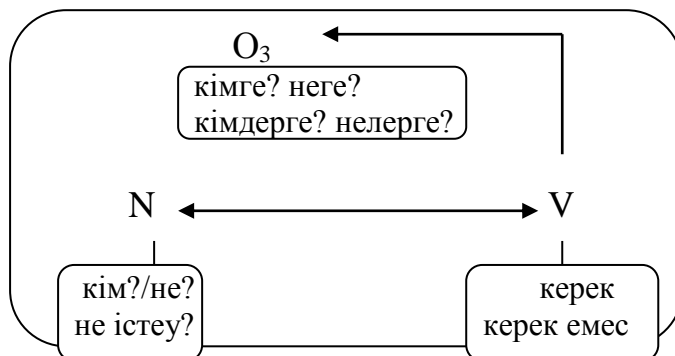
N	V	O ₅	V	O ₃	V
Сағат неше болу?		Сағат нешеде не істеу?		Сағат нешеге дейін	не істеу?
<i>Сағат екі болды.</i>		<i>Сағат екіде келемін.</i>		<i>Сағат екіге дейін келемін.</i>	

Осы модельдер бойынша жаттығулар жүргізіледі.

15-қадам

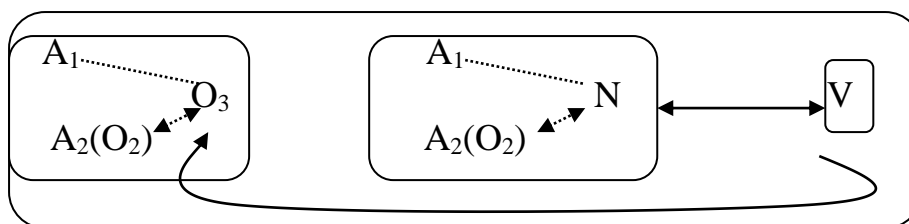
Тіл меңгеруші өзіне қажетті затты, нәрсені, іс-әрекетті білдіру үшін барыс септіктегі сөздің *керек, керек емес* модаль сөздерімен тіркесуі арқылы жасалған сөйлемдерді пайдаланады.

Сөйлемнің предикаты *керек, қажет, керек емес, қажет емес* сөздерінен болып, барыс септігіндегі сөзді меңгерген сөйлем стеммасы беріледі.

Осы стемма бойынша жаттығулар жасалып, кейіннен анықтауыштармен күрделенеді.

- 1) *Кімге/неге не/кім керек/керек емес? Дарынға сөзжұмбақ керек.*
- 2) *Кімге/неге не істеу керек/керек емес? Маржанға оқу керек.*
- 3) Күрделенген модельдер: *Менің жұмысыма көп уақыт керек. Үлкен іске үлкен жауапкершілік керек.*

16-қадам

Барыс септігі жалғауының беретін тағы бір мағынасы – зат есімге немесе субстантивтенген есім сөздерге, қимыл атау формалы етістікке жалғанғанда, іс-әрекеттің себебін, мақсатын білдіру. Оның сұрағы *неге? не үшін? не істеуге? не істеу үшін?*

Барыс септігінің бұл мағынасын меңгеруде тіл үйренушілердің өздеріне таныс *кімге/неге не/кім керек* моделі арқылы шығу қолайлы.

- 1) *Кімге/неге не/кім неге керек? немесе Кімге/неге не/кім не үшін керек?*
- 2) *Кімге/неге не/кім не істеуге керек? немесе Кімге/неге не/кім не істеу үшін керек?*

17-қадам

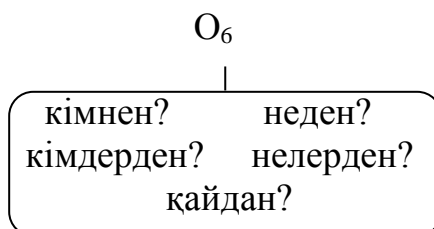
Барыс септікті сөздердің беретін мағыналарын жеке-жеке жаттығулармен бекітіңіз.

2.2.2.4 O₆ – алгоритмі

Қазақ тілінде шығыс септігі қимылды білдіретін етістіктермен тіркесіп, іс-әрекеттің шыққан орнын, нәрсенің неден жасалғанын білдіреді. Одан басқа салыстыру, бір нәрседен бөлу, сан есіммен мезгіл мәнді сөздер тіркесіп, мөлшер мағынасын, іс-әрекеттің кейде себебін білдіреді. Бұған дейін тіл меңгерушілер шығыс септігінің *қайдан?* сұрағына жауап беретін, іс-әрекеттің шыққан орнын білдіретін мағынасымен таныс болған. Бұл жолы жоғарыда айтылған басқа мағыналарымен танысып, тілдік қарым-қатынаста қолдануды үйренеді.

1-қадам

Зат есімге жалғанған барыс септігінің жеке және көпше түрдегі мағынасы беріледі.

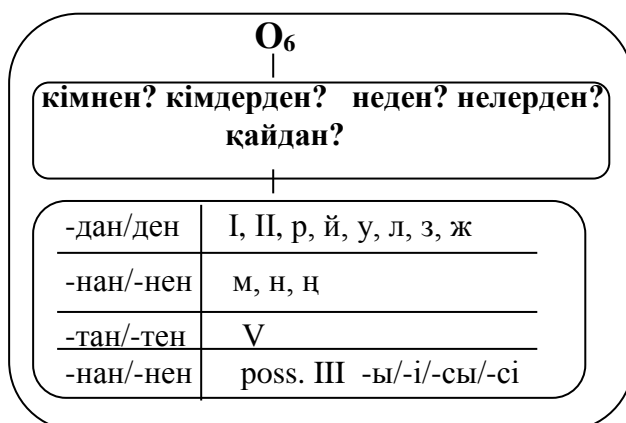
2-қадам

O₆ – жалғаулары:

		n + O ₆	
	-дан/ден	I, II, p, й, у, л, з, ж	
	-нан/-нен	m, n, ñ	
n +	-тан/-тен	V	
	-нан/нен	poss. III -ы/-і/-сы/-сі	

3-қадам

O₆ – жинақталған стеммасы беріледі.

4-қадам

Зат есімдерге O_6 - жалғауларын жалғай білуге дағдыландыру үшін жаттығулар жасалады.

5-қадам

Шығыс септігіндегі жіктеу, сілтеу есімдіктерінің тізімі беріледі.

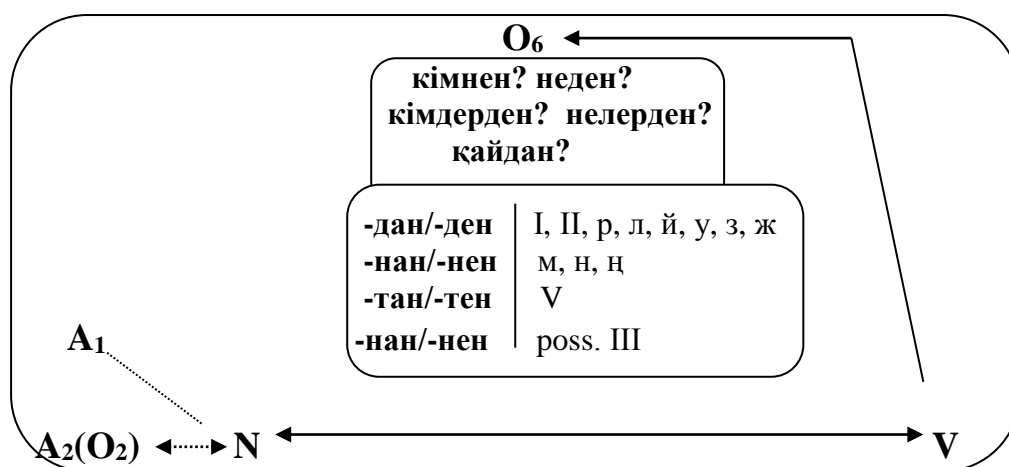
Мен – менен	Біз – бізден	Бұл – бұдан
Сен – сенен	Сендер – сендерден	Бұлар – бұлардан
Сіз – сізден	Сіздер – сіздерден	Мынау – мынадан
Ол – одан	Олар – олардан	Осы – осыдан / Сол - содан

6-қадам

O_6 – шығыс септігіндегі сөздермен тіркесе алатын етістіктердің тізімін беріңіз. Қазақ тілінде етістіктердің көп валентті екенін ескерер болсақ, тек шығыс септігін меңгеретін етістіктермен қоса барыс, табыс септіктерін меңгеретін етістіктер болады. Шығыс септігін (O_6) меңгеретін етістіктер: *қорқу, шаршау, бас тарту, жалығу, зерігу, жазылу* сияқты адамның көңіл күйін білдіретін етістіктерді қажетіне орай алуға болады. Мысалы: *Мен қараңғыдан қорқамын* (Қосымша Д).

7-қадам

Етістігі алтыншы объектіні меңгеретін сөйлемнің стеммасы беріледі.

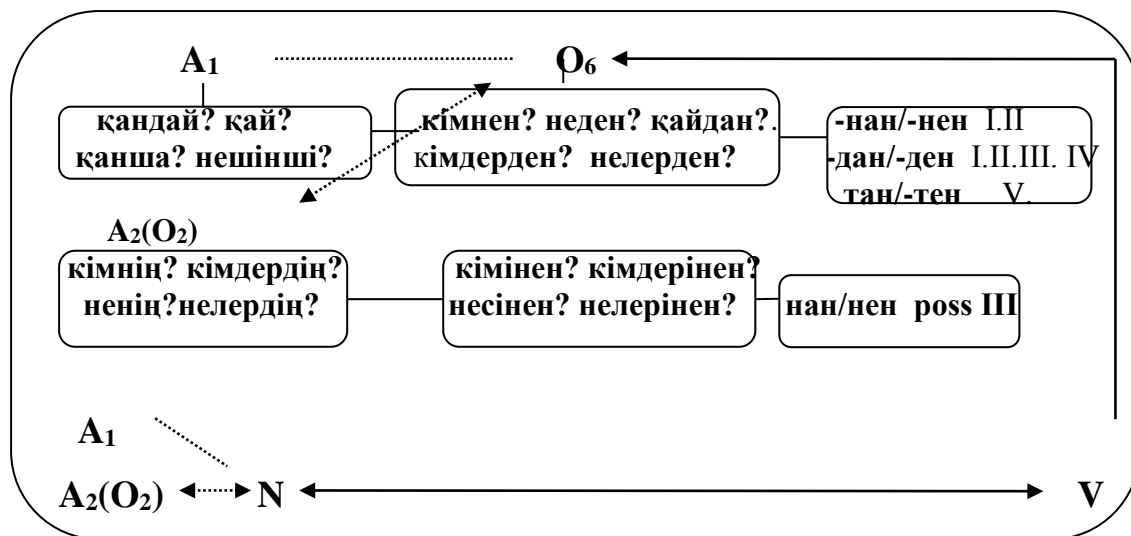
8-қадам

Қажетті етістіктермен төмендегідей жаттығулар жасалады: Мысалы, *қорқу* етістігі бойынша:

Кімнен?		Неден?	
<i>дәрігерден</i>		<i>иттен</i>	
<i>Құдайдан</i>	<i>қорқу</i>	<i>жыланнан</i>	<i>қорқу</i>
<i>адамнан</i>		<i>сезімнен</i>	
<i>өзінен</i>		<i>ұшақтан</i>	

9-қадам

Алтыншы объектінің анықтаушымен бірге күрделенген сөйлем стеммасы енгізіледі. Мұнда етістіктің белгілі шағы болады.

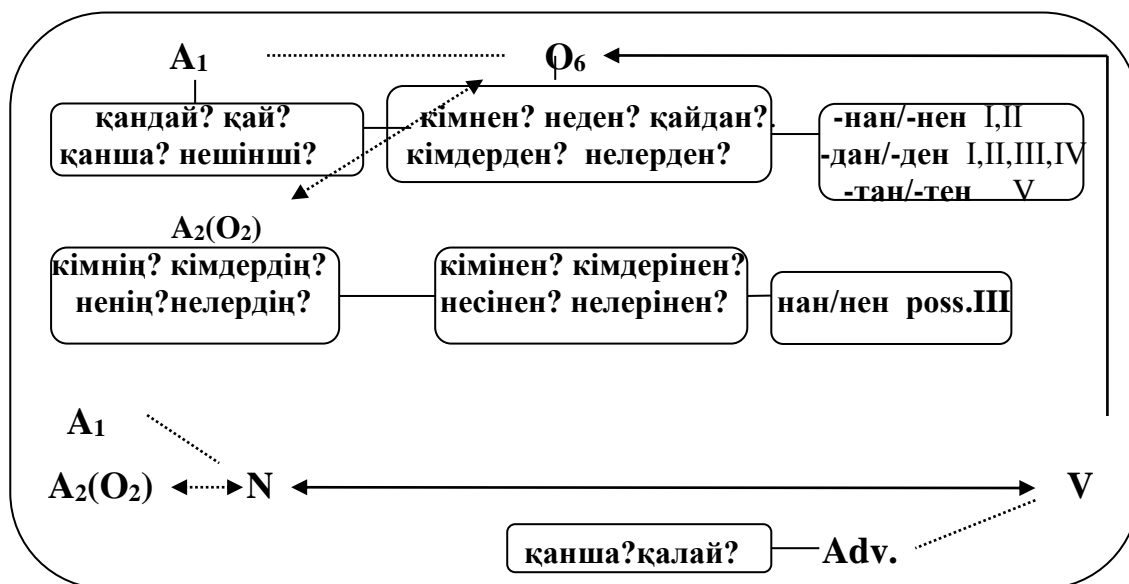
1. Бұл стемма бойынша алдымен $A_1 O_6 V$ моделі меңгеріледі.

- а) Қандай кімнен/неден/қайдан не істеу?
- ә) Қай кімнен/неден/қайдан не істеу?
- в) Нешінші кімнен/неден/қайдан не істеу?

2. $A_2(O_2) O_6 V$ моделін меңгеру үшін жаттығулар жасалады.

10-қадам

Етістігі шығыс септігін меңгерген сөйлемнің толық стеммасы беріледі.

Берілген стемма бойынша әрбір түйінге, сөйлемнің субъектісі мен предикаты *кім/не не істеу? Мен ірімшік сатып алдым;* сөйлемнің тура объектісі мен

предикаты *кімнен/неден не істеу?* *Дүкеннен ірімшік сатып алдым;* анықтауышпен күрделенген тура объекті мен сөйлемнің предикаты *кім қай/қандай неден/кімнен не істеу?* *Мен азық-түлік дүкенінен ірімшік сатып алдым;* сөйлемдегі тура объектіні меңгеретін іс-әрекетті сипаттайтын мүшемен күрделенген түйіндерге *кім қашан/қалай қай/қандай кімнен/неден/ не істеу?* *Мен кеше азық түлік дүкенінен ірімшік сатып алдым* деген сияқты күрделене беретін жаттығулар жүргізіледі.

11-қадам

Шығыс септігі салыстыру мәнінде жұмсалса, сөйлемнің предикаты сын есімнен болуы шарт. (N O₆ A) арнайы сын есімдер тізімін беру арқылы материалды бекітіңіз.

Не/кім неден/кімнен

қандай?

үлкен/кіші
жақсы/нашар
ұзын/қысқа
биік/аласа

12-қадам

Тілдік қарым-қатынаста маңызды болып саналатын мезгілдік мағынаны білдіретін *қашанға дейін, қашаннан кейін, қашаннан қашанға дейін* сияқты модельдерін беріп, сол бойынша жаттығулар жүргізіледі.

13-қадам

Осыған дейін меңгерілген жатыс, табыс, барыс, шығыс септіктер жинақталған сөйлемнің стеммасы тіл үйренушілермен бірге құрастырылады. Бұл стемма 111-бетте берілген.

14-қадам

Бұған дейінгі берілген септіктер қатысқан сөйлемдердің жинақталған стеммасын бере отырып, бірнеше объектілерді меңгеретін етістіктермен жұмыс істеуге үйретіледі. Ол үшін бірнеше септікті меңгеретін етістіктер тізімі беріледі. Берілген етістіктермен жеке-жеке жаттығулар жүргізіледі.

А) Шығыс (O₆) және барыс (O₃) септігін меңгеретін қажетті кейбір етістіктер:

1. Кімнен/қайдан кімге/қайда **келу?**
2. Кімнен/қайдан кімге/қайда **қайту?**
3. Кімнен/қайдан кімге/қайда **оралу?**
4. Кімнен/қайдан кімге/қайда **кету?**

Ә) Шығыс (O₆) және табыс (O₄) септігін меңгеретін қажетті кейбір етістіктер:

1. Кімнен/неден нені **алу?**
2. Кімнен/неден нені **есту?**
3. Кімнен нені/кімді **сұрау?**
4. Қайдан нені/кімді **көру?**
5. Қайдан нені/кімді **іздеу?**

6. Неден нені/кімді сақтау?

Мысалы, көру етістігімен жүргізілетін жаттығу:

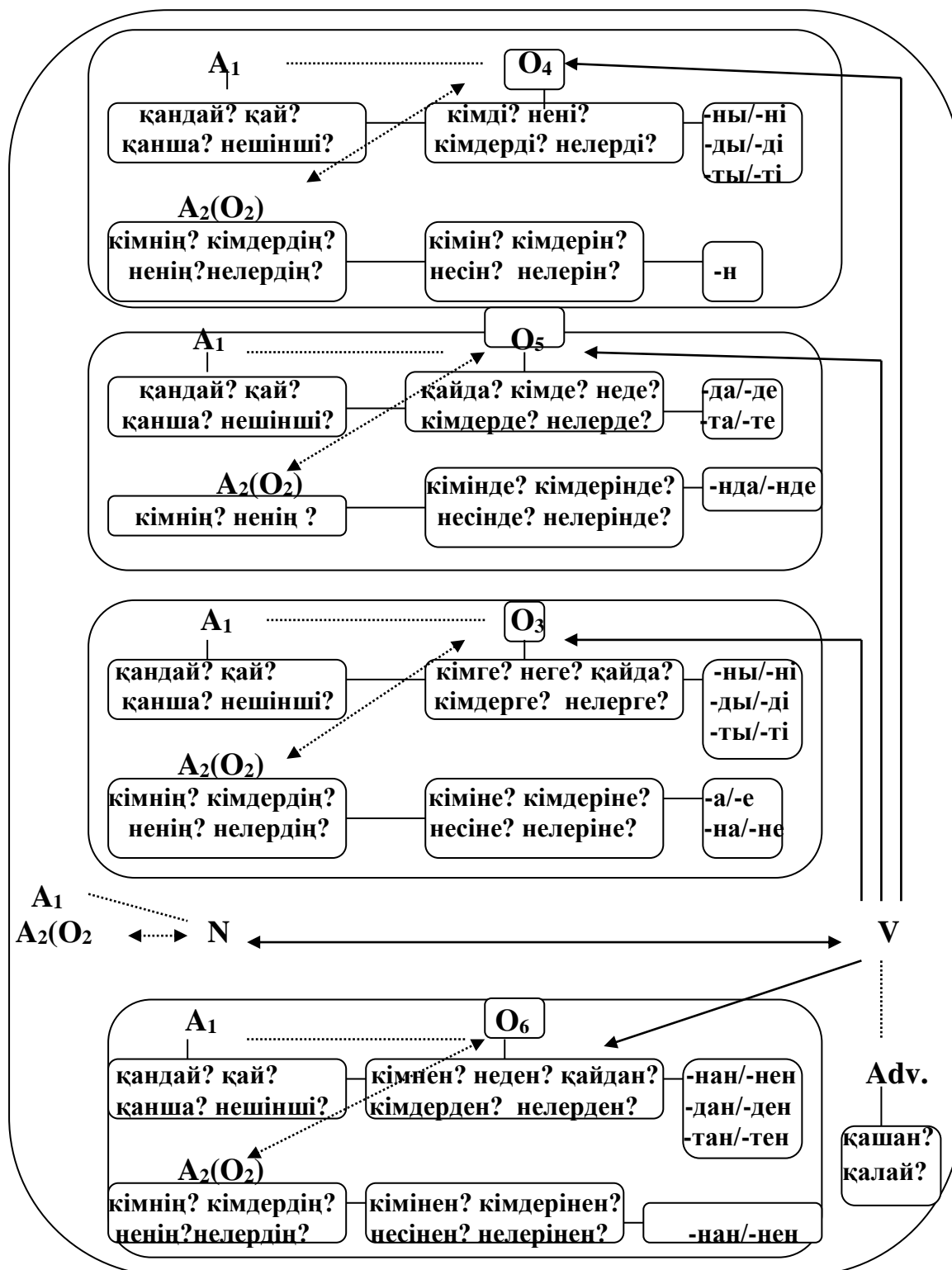
Әжесі көрді.

Әжесі суреттерді көрді.

Әжесі немерелерінің суреттерін көрді.

Әжесі немерелерінің суреттерін қызыға көрді.

Әжесі альбомнан немерелерінің суреттерін қызыға көрді.

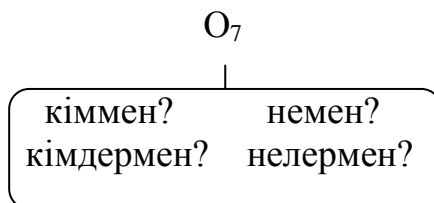

2.2.2.5 O₇ – алгоритмі

Қазақ тілінде көмектес септігі іс-қимылдың қандай құралмен немесе көлікпен атқарылғанын, іс-қимылға ортақ субъектіні білдіреді.

1-қадам

Зат есімге жалғанған көмектес септігінің жеке және көпше түрдегі мағынасы беріледі.

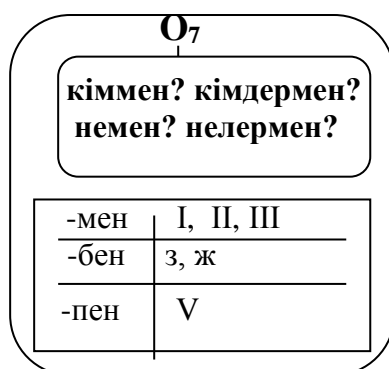
2-қадам

O₇ – жалғаулары:

n + O ₇	
-мен	I, II, III, з, ж
-бен	з, ж
-пен	V

3-қадам

O₇ – жинақталған стеммасы беріледі.

4-қадам

Зат есімдерге O₇- жалғауларын жалғай білуге жаттығулар жасалады.

5-қадам

Көмектес септігіндегі жіктеу, сілтеу есімдіктері беріледі.

Мен – менімен
Сен – сенімен
Сіз – сізбен
Ол – онымен
Бұл – бұнымен

Біз – бізбен
Сендер – сендермен
Сіздер – сіздермен
Олар – олармен
Мынау – мұнымен

Осы – осымен
Сол – сонымен
Бұлар – бұлармен
Осы – осылармен
Солар – солармен

6-қадам

О₇ – көмектес септігіндегі сөздермен тіркесе алатын қажетті етістіктердің тізімі беріледі.

Кіммен? Немен?

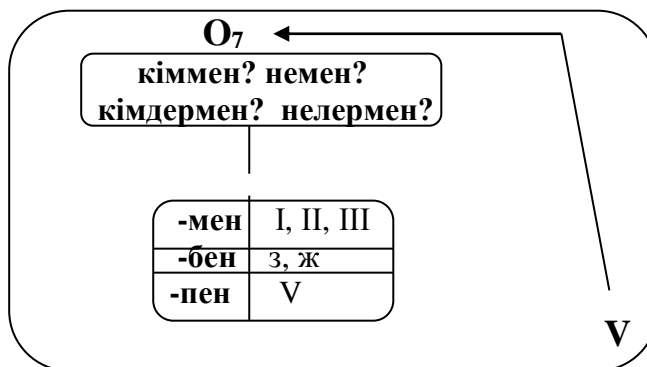
әңгімелесу	жазу
сөйлесу	жасау
ақылдасу	сызу
келісу	келу
амандасу/сәлемдесу	бару
бірігу	жеу
кездесу	ішу
танысу	араласу
хабарласу	айналысу/шұғылдану
жүру	кесу
ұшу	көру

7-қадам

Берілген көмектес септігін меңгеретін етістіктерге О₇ V моделі бойынша жаттығу жүргізіледі.

8-қадам

Етістігі жетінші объектіні меңгеретін түйіннің стеммасын құрап, жаттығулар жүргізіледі.

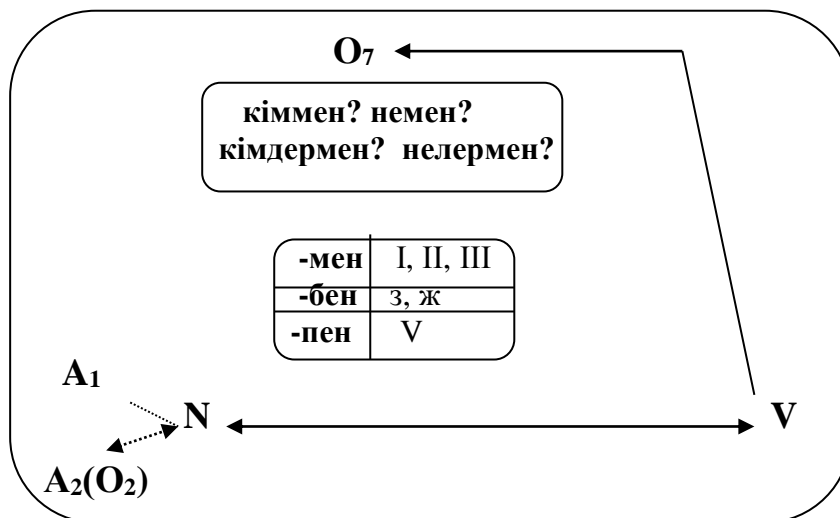

Кейбір етістіктер арқылы көмектес септігінің мағынасын ажыратуға үйретуге болады.

Кіммен не істеу?	Немен	Немен	Немен
	жүру/келу/бару?	ұшу?	жазу/сызу?
кісімен амандасу;	пойызбен	ұшақпен	қаламмен
әкесімен бірге келу;	машинамен	қанатпен	қарындашпен
	автобуспен		бояумен
	жолмен		

9-қадам

Іс-әрекеттің объектісі көмектес септігінен болған сөйлемнің стеммасы беріліп, берілген етістіктердің тізімін пайдаланып, жаттығулар жүргізіледі.

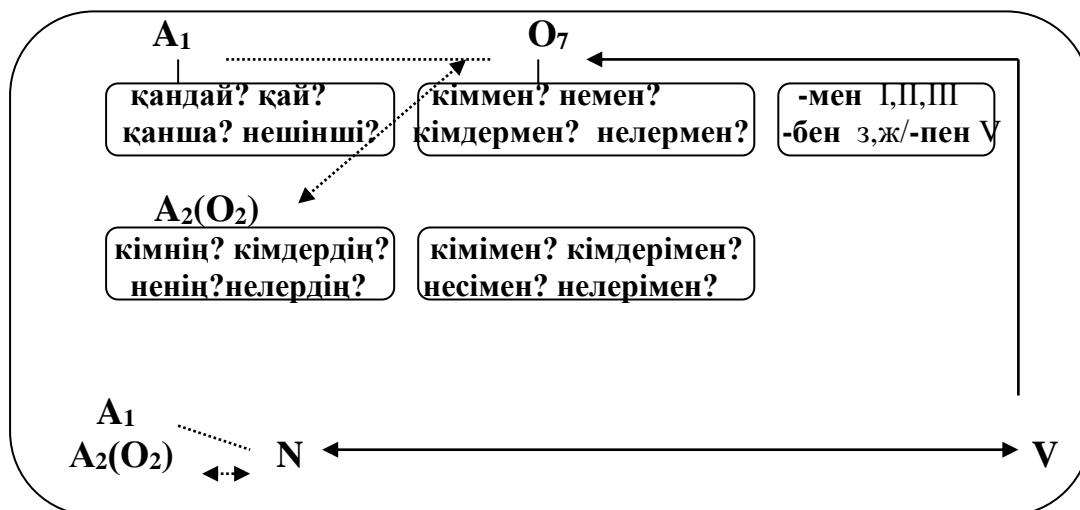

10-қадам

Жетінші объектінің анықтаушымен бірге күрделенген сөйлем стеммасы енгізілді.

1. Бұл стемма бойынша алдымен A_1 O_7 V моделі меңгеріледі.

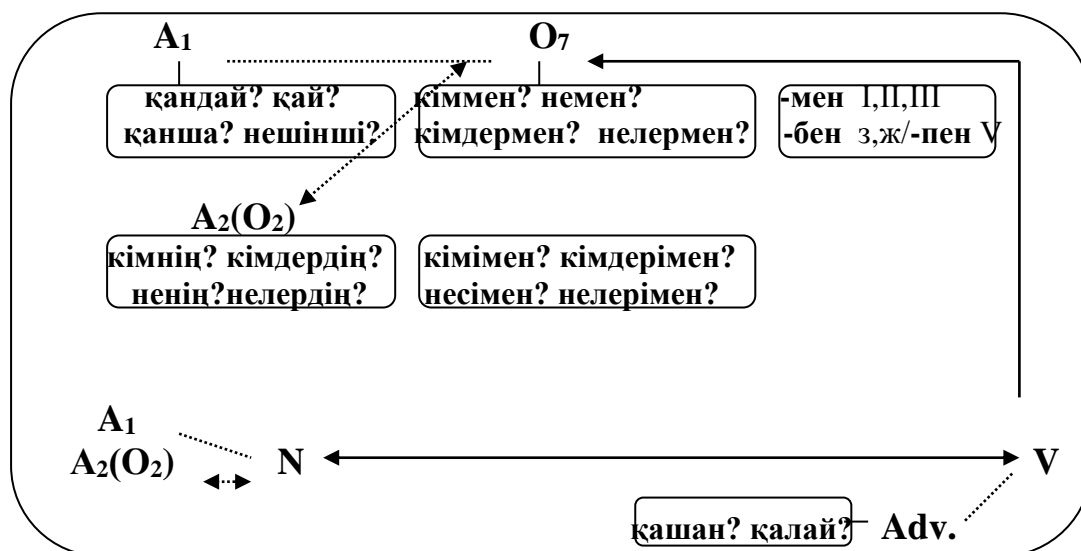
- а) Қандай кіммен/немен не істеу?
- ә) Қанша кіммен/немен не істеу?
- в) Нешінші кімнен/неден/қайдан не істеу?

2. $A_2(O_2)$ O_7 V моделін меңгеру үшін жаттығулар жасалады.

11-қадам

Сөйлемнің толық стеммасын береміз. Мұндағы әрбір түйіндер жаттығулармен бекітіледі де, толық сөйлем құрауға жаттығулар жүргізіледі. Виртуалды модельді көмектес септігінің жалғаулары мен сұрақтарын бергеннен кейін мүмкіндігінше тіл меңгерушінің өзіне құрату тиімді.

12-қадам

Осыған дейін меңгерілген септіктер жинақталған сөйлемнің стеммасын ұсынамыз. Сөйлемнің жинақталған стеммасы тіл үйренушілермен бірге құрастырылады. Бұл стемма 116-бетте берілген.

13-қадам

Етістігі бірнеше объектіні меңгеретін етістіктерге жаттығулар жасаған дұрыс. Мысалы: етістігі жатыс септігі мен көмектес септігін меңгеретін етістіктер:

1. Қайда кіммен немен *жарысу?*
2. Қайда кіммен немен *ойнау?*
3. Қайда кіммен немен *қыдыру?*

14-қадам

Тіл меңгерушілермен бірге құрастырылған жай сөйлемнің виртуалды интегралды стеммасы бойынша берілген грамматикалық білімді толық бекітуге арналған қайталау, пысықтау үшін жаттығулар жасалады (1.6 – сурет).

15-қадам

Қазақ тіліндегі жай сөйлемнің виртуалды интегралды стеммасының көмегімен жұмыстың қосымшаларында берілген лексикалық материалды пайдалана отырып, әртүрлі деңгейдегі жаттығулар жасалып, тіл меңгерушілер меңгерген грамматикалық білім деңгейін бақылау және тексеру мақсатында жұмыстар жасалады.

Бұл бөлімде қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде қажет болатын жай сөйлем құрылымдарының виртуалды стеммалары жасалды. Сөйлемнің терең құрылымына біртіндеп трансформациялық элементтердің үстемеленуі арқылы, арнайы алгоритмдеу үрдісі бойынша жеке қадамдарға бөлініп, тіл меңгерушімен бірлесе отырып, жай сөйлемнің бірқалыпқа түсірілген виртуалды интегралды стеммасын құрастырып шығардық. Тіл меңгеру үрдісінде бұл модельдерді бірге құрастырған инофон қазақ тілі жай сөйлемін өз қажетінше түрлендіріп, тілдік қарым-қатынас жасауда еркін пайдалана алады.

2-бөлім бойынша тұжырым

Тіл меңгерудің жалпы еуропалық стандартқа сай деңгейлеріне сипаттама беріліп, қарастырылып отырған материалдың деңгейлік дәрежесіне талдау жасалды. Тіл меңгеру бағдарламаларына сүйене отырып, жұмысымызда қарастырған деңгей – тілді элементарлық меңгеру, оның ішінде бастапқы деңгей болып отыр. Еуропалық стандарт бойынша A_1 – «күн көру», A_2 – бастапқы деңгейге келеді.

Бірінші сабақтан бастап инофонның әрбір үйренген жаңа сөзі оның белгілі бір сөйлеу интенциясының жүзеге асуына, коммуникативтік актісінің орындалуына қызмет жасайды. Әрбір жаңа сөз сөйлемде өзінің орны, қызметі бар синтаксема ретінде тіл тілдік қарым-қатынаста үйренушіге қызмет жасайды.

Қазақ тілінің үндестік заңын түсініп, оны сөйлеу процесінде дұрыс қолдануға үйрету мақсатында инофондардың түсінуіне және есте сақтауына жеңіл болуы ескеріліп, барынша қарапайымдатылған дыбыстардың арнайы жүйеленген кестесі берілді.

Инофонның тіл меңгеруі үшін қажетті грамматикалық білімді сөйлемнің құрылымын бірқалыпқа түсірілген модельдер бойынша, ондағы сөйлем құрастырушы әрбір түйіндерді жеке-жеке қадамдарға бөліп, арнайы алгоритмдердің көмегімен беруді ұсындық. Сөйлемнің әрбір жаңа элементі сөйлемнің жалпы құрылымы негізінде алгоритмдеу әдісі бойынша жүзеге асады.

Сөйлемнің құрылымын меңгеру грамматикалық материалдарды арнайы алгоритммен бір ғана сөзден тұратын субстантивті сөйлемдерден бастап әрі қарай адъективті, етістікті, адвербиалды түйіндерді түсіндіру арқылы жүзеге асады. Грамматикалық материалдарды берудің алгоритмі іштей қадамдарға бөлініп берілді.

Сөйлем құрап үйрену үрдісінде әрбір түйіндерге талдау жасалғанда, олардың арасындағы синтаксистік байланыс түрлері де қоса меңгеріліп, сөйлемнің мағыналық жағынан дұрыс құрылуына көңіл аударылды.

Мағыналық жағынан дұрыс сөйлем құрау мақсатында грамматикалық білімді алгоритмдей отырып, сөйлем құрауға қажетті компоненттер дұрыс таңдап алынған лексикалық материалдар көмегімен беріледі.

Алгоритмдеу арқылы тіл меңгерушілер тұрмысты немесе тұрмыстың әртүрлі көріністері мен оқиғаны білдіретін бір сөзден, одан кейін екі немесе үш сөзден тұратын атаулы сөйлемдерден бастап, толымды жайылма жай сөйлемге дейін құрай білуді және тілдік қарым-қатынаста қолдана білуге үйренеді.

Қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді меңгеруді алгоритмдеу үрдісінде қатаң түрде сақталынған жүйелілік ұстанымы болды.

Біріншіден, тіл меңгеруді сөйлемнің қарапайым моделінен бастап күрделендіру;

Екіншіден, сөйлемнің терең құрылымын әрқашан негізге ала отырып, әрбір грамматикалық материалдың іштей өзіндік меңгерілу алгоритмінің ретін сақтау. Нақтырақ айтқанда:

- материалдың жеке мағынасымен танысу;
- оның грамматикалық көрсеткішімен танысу;
- оларды жеке жаттығумен бекіттіру;

- қажетті түйін көлемінде (адъективті, адвербиалды, етістікті) стеммасын беріп, жаттығумен бекіттіру;
- бір негізді сөйлем көлемінде стеммасын беріп, жаттығумен бекіттіру;
- сөйлемнің анықтауышпен күрделенген стеммасын беріп, жаттығумен бекіттіру;
- сөйлемнің пысықтауышпен күрделенген стеммасын беріп, жаттығумен бекіттіру;
- сөйлемнің толық стеммасын беріп, жаттығумен бекіттіру;
- алдыңғы меңгерілген сөйлемнің трансформациялық компоненттерімен байланыстырып, жаттығумен бекіттіру.

Бұл берілген трансформациялық компоненттердің бәрі сөйлемнің терең құрылымына үстемелеу негізінде жүзеге асады.

Үшіншіден, грамматикалық білімді толық және тиімді меңгеру мақсатымен инофондармен бірге сөйлемнің толық виртуалды интегралды стеммасын құрастыру.

Тіл меңгеруші бастапқы кезеңде алған білімін пайдалана отырып, өзінің ойын жеткізу барысында сөйлемдерді оңай құрастырып, оның виртуалды стеммасын жасап немесе керісінше, виртуалды стемманы сөйлемнің шынайы тізбектік құрылымына ауыстыра алса, берілген виртуалды стеммалардың көмегімен мағыналы сөйлеуді құрастыра алса, онда жай сөйлемдерді меңгеру үрдісін алгоритмдеу өз мақсатына жетті деп айта аламыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу жұмысында жалпы тіл білімінде орын алған структурализмнің бағыттарының бірі: дескриптивтік лингвистика, тікелей құрастырушылар, трансформациялық грамматика, туындаушы грамматика, құрылымдық синтаксис теориялары негізінде, сондай-ақ сөйлемнің формалдық құрылымы, мағыналық құрылымы, сөйлемнің құрылымдық элементтерінің функциялары мен категориялары жөнінде жазылып жатқан зерттеушілердің алдыңғы қатарлы еңбектеріне сүйене отырып, қазақ тілін меңгеру мақсатында қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің бірқалыпқа түсірілген виртуалды интегралды стеммасы және қазақ тілін меңгерудің алгоритмделген әдістемесі ұсынылды.

Қазақ тілін меңгеру мақсатында қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің виртуалды стеммаларын пайдалануға болады. Сөйлменің виртуалды моделі пропозицияда сөйлемді формалды өңдеу кезеңінде көріне алады. Сөйлемнің виртуалды модельдері – когнитивтік деңгейдегі динамикалық құрылымдар. Арнайы таңбалар мен белгілерді қолдана отырып, пропозициялық құрылымдардың виртуалды моделін ала аламыз.

Ұсынылған виртуалды модельдерде сөйлем құраушы компоненттер арасындағы сатылы қарым-қатынас және тек өзгеріс тудырушы (трансформациялық) элементтерден тұратын ғана емес, сөйлем конституенттерін біріктіретін синтаксистік байланыстарды да көрсететін толық композиция көрсетілді.

Н. Хомскийдің туындаушы грамматика теориясына және қазақ тіл білімінің синтаксис саласындағы еңбектерге сүйене отырып, алдымен қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің негізгі базалық терең құрылымының виртуалды стеммасы түзіліп, өзгермелі (трансформациялық) компоненттердің көмегімен сөйлемнің үстірт құрылымының стеммасы жасалынды. Сөйлемнің негізгі құрылымдық базасы ретінде сөйлем жасауға негіз болатын сөйлем мүшелерінің атқаратын қызметі, бір-бірімен синтаксистік байланысқа түсуі мен олардың сөйлем ішіндегі орны анықталды. Сөйлемнің үстірт құрылымында олардың өзгермелі компоненттер арқылы сөйлемнің түрленуінің жүзеге асуы көрсетілді. Сөйлемнің үстірт құрылымына өзгермелі компоненттердің барлық грамматикалық көрсеткіштерін енгізу арқылы қазақ тілін меңгеруде тіл үйренушілерге жетекші бола алатын қазақ тіліндегі жай сөйлемнің бірқалыпқа түсірілген виртуалды интегралды стеммасы жасалынды.

Қазақ тілін меңгеру үрдісін жеңілдету мақсатында трансформанттар және сөйлемнің терең құрылымындағы тікелей құрастырушылар көмегімен құрылған интегралды стемма, оның виртуалды моделі, яғни сөйлемнің толық құрылымдық моделі ұсынылып, құрастырушылар арасындағы өзара синтаксистік байланыстар алгоритмді түрде қарастырылды.

Сөйлемнің формалдық және мағыналық құрылымы қазақ тіліндегі сөйлем құраушы компоненттердің сөйлем құрамындағы орны мен атқаратын қызметі көрсетілді. Сонымен бірге олардың арасындағы предикативтік, анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынастары сөйлемнің шынайы және виртуалды стеммаларында тіл меңгерушінің қабылдауына тиімді жеңілдіктер

жасайтын арнайы берілген сызықтар арқылы белгіленді.

Кез келген құрылым функциясыз өмір сүрмейді екінші тілді меңгеруде маңызды нәрсе – сөйлем элементінің сөйлемде қандай қызмет атқаратынын және сол қызметті орындау үшін қандай құралды (категория) қолдану керек екенін білу. Л. Теньердің бұл концепциясына сүйене отырып, зерттеу жұмысында сөйлем құрылымының элементтері категориялды және функционалды жағынан талданды. Бұл орайда, тіл меңгерудің бастапқы кезеңіне қажетті грамматикалық білім қабаты анықталып, оларды инофонның қабылдап, ұғынуы тұрғысынан интерференциялық ерекшеліктері сипатталды.

Сөйлемнің таңбалар арқылы берілуі, оның алуан түрде көрініс табатын шынайы сыртқы пішінінен оның меңгеру үрдісіне оң әсерін тигізетін виртуалды құрылымдық негізін көре алуға мүмкіндік береді. Осы орайда, құрылымдық әдістің көмегімен сөйлемнің бойындағы бір текті көрінетін көптеген сөздер тізбегінің ішінен инофон бөтен тілдің мәнін тереңірек ұғынуға көмектесетін, жай сөйлемнің негізгі құрылымдық түрлері ажыратылды. Әртүрлі құрылымдық белгілердің тіркесуінің ішкі заңдылықтарын бейнелейтін, тілдің құрылымдық қасиеттерінің өзара жасырын қарым-қатынастарының көрінуіне сүйене отырып, сөйлемдерді олардың орталық түйініне байланысты жіктеуге болады. Зерттеу жұмысында қазақ тілін меңгеру мақсатында түйіндердің типіне байланысты жай сөйлемдердің түрлері: етістікті, субстантивті, адъективті және адвербиалды сөйлемдер ажыратылды.

Етістікті сөйлемдердегі орталық түйін сөз етістіктің актанттар мен сирконстанттармен қарым-қатынасы талданып, қазақ тілінің септелу жүйесінің күрделілігіне байланысты субъектілі актант, және бес объектілі актант ажыратылды. Виртуалды стеммада субъектілі актант – N, объектілі актанттар – O₃₄₅₆₇ болып таңбаланды. Қазақ тілінде етістікті сөйлемдердің жиі қолданылуына байланысты етістіктердің актанттармен тіркесу қабілеті – етістіктің валенттілігі сипатталды. Еуропа тілдерінде етістіктер үш синтаксистік валенттілікпен шектеледі. Біз қазақ тілінде көп валентті етістіктердің бар екенін ажыратамыз.

Зерттеу жұмысында түйіндердің әртүрлі типтерінің құрылымы және сөйлемнің құрылу үрдісі жүйелі түрде көрсетіліп, сөйлем құрылымындағы синтаксистік байланыстар: бастауыш пен баяндауыштың қиысуы, адъективті түйіндегі анықтауыш пен анықталушының арасындағы матасу, етістікті түйіндегі етістік пен актант арасындағы меңгеру, адъективті және адвербалды түйіндегі қабысу жай сөйлемнің виртуалды стеммаларында нақты белгіленді.

Зерттеу жұмысында еуропалық және отандық тіл меңгеру бағдарламаларына сәйкес тіл меңгерудің деңгейі анықталды. Біз қарастырып отырған бастапқы деңгей тіл меңгерудің қарапайым (элементарлық) деңгейіне, яғни A₁ – «күн көру» және A₂ – бастапқы деңгейге жатады.

Тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде инофонның сөйлемнің құрылымдық моделін толық түсінуі мақсатында интегралды стемманың бөлшектерімен ғана жұмыс істеу ұсынылады. Содан кейінгі кезеңдерде тіл меңгерушінің өзінің меңгерген бөлшектерден жай сөйлемдердің бірқалыпқа түсірілген стеммаларын жасап үйренуіне мүмкіндік беретін қадамдық алгоритм жасалды.

Қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді меңгеру үрдісінің алгоритмі сөйлем құраушы әрбір түйіндердің синтаксистік және мағыналық байланыстары мен қызметтері ескеріле отырып, қажетті грамматикалық білім қабаты қарапайымнан күрделіге ұстанымымен қадамдарға бөлініп берілді.

Кез келген коммуникативтік актіге жаңа қатысушы сөйлем құрылымымен еркін жұмыс істей алуы үшін қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің құрылымын меңгеруде әр сөйлем функционалдық тұрғыдан қарастырылып, әрбір жаңа сөз жай статикалық лексема түрінде емес, сөйлемнің қызмет жасаушы мүшесі, синтаксема ретінде меңгеру ұсынылды. Сондықтан құрылған алгоритм барысында сөздер сөйлем формасында, орталық түйіні субстантивті болатын жай субстантивті сөйлемдерден басталып, одан кейін кезекпен адъектив арқылы күрделенген субстантив сөйлемдер, екі негізді жай сөйлемдер: есім негізді, етістік негізді, пысықтауышпен күрделенген етістік негізді жай сөйлемдер, тура және жанама толықтауыштар қатысқан толымды жай сөйлемдер меңгеріледі. Алгоритм жүйесіне объектілерді енгізу реті тіл меңгерушілердің коммуникативтік қажеттілігіне орай таңдап алынды: 1) жатыс септігі (O₅); 2) табыс септігі (O₄); 3) барыс септігі (O₃); 4) шығыс септігі (O₆); 5) көмектес септігі (O₇). Сөйлемнің мүшелері мен өзгермелі компоненттер қатысқан кіші виртуалды стеммалардың көмегімен тіл меңгеруші қазақ тіліндегі жай сөйлемнің бірқалыпқа түсірілген виртуалды интегралды стеммасын құрап үйренеді.

Монографияда ұсынылып отырған қазақ тілі жай сөйлемдерінің виртуалды модельдері, оларға жасалған синтаксистік талдау үлгілері және сөйлем құрылымын меңгеру үрдісінің алгоритмі арқылы тіл меңгеруші қазақ тілі грамматикалық жүйесінің жұмыс істеу ұстанымдарымен тереңірек танысып, сөйлемдердің пропозициядағы виртуалды бейнесін, коммуникативтік қажеттілігіне орай өз еркінше түрлендіріп жұмсай алуға үйренеді. Сөйлемнің құрылымдық виртуалды моделі тіл меңгерушіге түсінуге көмектесе, тізбектік құрылымы оны сөйлеуде қолдануға көмектеседі. Жұмыста сипатталған қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді меңгерудің толық динамикасы тіл меңгерушінің кедергісіз сөйлеу актісіне қатысып, коммуникативтік күзіреттілігін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Жұмыстың нәтижелері тіл білімінің қолданбалы саласындағы көптеген практикалық міндеттерді шешуде өз үлесін қоса алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
- 2 Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты. Языковая политика в Республике Казахстан // Құжаттар жинағы. – Астана: Елорда, 1999. – 216 б.
- 3 Қазақстан Республикасы Президенті Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: №550 Жарлық // Ана тілі. – 2001. – 15 ақпан.
- 4 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-словарь, 1998. – 330 б.
- 5 Нуршаихова Ж.А. Теория алгоритмизированного синтаксиса: автореф. дис. д-ра филол. наук. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 41 с.
- 6 Соломник А. Язык как знаковая система. – М.: Наука, 1992. – 223 с.
- 7 Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. – М.: Наука, 1959. – 486 с.
- 8 Қордабаев Т., Қалиев Ғ. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Дәуір, 2004. – 236 б.
- 9 Амирова Т.А. Из истории лингвистики 20 века. – М.: ЧеРо, 1999. – 105 с.
- 10 Гладкий А.В. Синтаксические структуры естественного языка в автоматизированных системах общения. – М., 1985. – 131 с.
- 11 Белый В.В. Американская дескриптивная лингвистика // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. – М.: Наука, 1977. – С. 158-204.
- 12 Словарь по языкознанию. Тіл білімі сөздігі / под ред. Э. Сулейменовой. – Алматы, 1998. – 540 с.
- 13 Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: Изд. МГУ, 1972. – 117 с.
- 14 Красиков Ю.В. Алгоритмы порождения речи. – Орджоникидзе, 1990. – 239 с.
- 15 Богданов В.В. Семантико–синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд. Ленинградский университет, 1977. – 202 с.
- 16 Гладкий Л.В. Формальная грамматика и языки. – М.: Наука, 1973. – 368 с.
- 17 Мельчук И.Ах. Опыт теории лингвистических моделей «смысл-текст». – М.: МГУ, 1974. – 314 с.
- 18 Нуршаихова Ж.А. Алгоритмизированный синтаксис. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 294 с.
- 19 Турыгина Л.А. Моделирование языковых структур средствами вычислительной техники. – М.: Высш. Шк., 1988. – 270 с.
- 20 Шведова Н.Ю. Структурные схемы и их регулярные реализации // Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
- 21 Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
- 22 Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 367 с.
- 23 Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц

- русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
- 24 Гак В.Г. Проблемы структурной лингвистики. – М., 1972. – 599 с.
- 25 Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – Киев, 1984. – 50 с.
- 26 Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимичные средства языка. – М., 1974. – 367 с.
- 27 Леков И. К вопросу о сущности и проявления синтаксической структуры. – М.: SLAVIA, 1965. – 434 с.
- 28 Мухин А. Структура предложений и их модели – Л.: Наука, 1968. – 226 с.
- 29 Мещанинов И.И. Структура предложения. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 101 с.
- 30 Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном крачаево-балкарском языке. – Нальчик: Эльброс, 1983. – 360 с.
- 31 Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. – Казань: Изд. Казаньского университета, 1963. – 464 с.
- 32 Абдуллаев С.Н. Структурно-семантические модели простого предложения в уйгурском языке: дис. д-ра филол. наук. – Алматы, 1992. – 340 с.
- 33 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
- 34 Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: формалды модельдер. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 280 б.
- 35 Жұбанов А.Қ. Қазақ тілтанымындағы статистикалық әдістің орны // Жизнь языка и язык жизни. – Алматы, 2004. – 115-129 бб.
- 36 Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 366 б.
- 37 Арғынов Х. Жай сөйлем синтаксисінің методикасы. – Алматы: Мектеп, 1967. – 112 б.
- 38 Балақаев М. Қордабаев. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1971. – 339 б.
- 39 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Санат, 1997. – 240 б.
- 40 Садуақасұлы Ж. Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері: филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 1997. – 305 б.
- 41 Қайыров А.Б. Қазіргі қазақ тіліндегі екі құрамды хабарлы жай сөйлемдердің құрылымдық-мағыналық модельдері: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1999. – 121 б.
- 42 Жубанов А. К. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – Алматы: Каз НИИНТИ., 2002. – 250 с.
- 43 Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 167 б.
- 44 Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі тіркесімділіктің мәселелері. – Алматы, 2004. – 89 б.
- 45 Сулейменова Э.Д. Семантические параметры слова в интерлингвальном исследовании / Теоретические и прикладные аспекты контрастивного анализа: дис. д-ра филол. наук. – М., 1992. – 320 с.

46 Ахметжанова З.К. Типология билингвизма и полилингвизма в Казахстане: Немецкий и славянский компоненты // Жизнь языка и язык в жизни. – Алматы, 2004. – С. 299-308.

47 Екшембеева Л.В. Языковые модули и проблемы обучения. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 165 с.

48 Екшембеева Л.В. Второй язык: теоретические основы усвоения / Учебное пособие по курсу «теория усвоения второго языка» – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 84 с.

49 Екшембеева Л.В. Языковые модули и овладение языком: автореф. дис. д-ра филол. наук. – Алматы, 2000. – 23 с.

50 Нуршаихова Ж. Второй язык: алгоритмизированное усвоение грамматических знаний. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 186 с.

51 Нуршаихова Ж. Русский язык и алгоритмы. – Алматы: 1999. – 191 с.

52 Утебалиева Г.Е. Стратегическая компетенция во втором языке: дис. канд. филол. наук. – Алматы, 2001. – 152 с.

53 Жуламанова И.Г. Коммуникативно-семантические группы в разноструктурных языках: автореф. дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 23 с.

54 Оралбаева Н., Жақсылықов К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 208 б.

55 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі: Оқу құралы. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000. – 208 б.

56 Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы: Педагогикалық училище оқушыларына арналған оқу құралы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 184 б.

57 Агманова А.Е. Предложение-высказывание и текст в системе усвоения казахского языка как второго // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2003. – №4(66). – С. 106-108.

58 Күзекова З.С. Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері: филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 2005. – 307 б.

59 Аяпова Т.Т. Развитие синтаксиса речи детей (на материале казахского языка): автореф. дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1988. – 165 с.

60 Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми–әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: пед. ғыл. д-ры автореф. – Алматы, 2001. – 51 б.

61 Қадашева Қ. Қазақ тілін деңгейлік игеру // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2003. – №4(66). – 75-80 бб.

62 Курьшжанова А.А. Лингвистическое обеспечение компьютерных программ по казахскому языку: дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1992. – 132 с.

63 Звегинцев В. Предисловие // Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М., 1972. – С. 5-8.

64 Аханов К. Тіл білімі негіздері. – Алматы: Санат, 2003. – 496 б.

65 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ғылым, 1992. – 446 б.

66 Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис / жауапты ред. Жанпейісов Е. – Астана, 2002. – 784 б.

- 67 Дж. Серль. Природа интенциональных состояний // Философия. Логика. Язык. – М., 1987. – С. 96-126.
- 68 Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. – Киев: Вища школа, 1986. – 116 с.
- 69 Адмони В.Г. Типология предложения // Исследования по общей теории грамматики. – М.: Наука, 1968. – С. 232-291.
- 70 Баскаков А.Н. Предложение в современном турецком языке. – М.: Наука, – 200 с.
- 71 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
- 72 Темірбекова Г.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі бір құрамды есімді сөйлемдер мен сөз сөйлемдер: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2003. – 130 б.
- 73 Шәукенов Қ. Синтаксис. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 208 б.
- 74 Әміров Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.
- 75 Күлкенова О.К. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1988. – 87 б.
- 76 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
- 77 Падучева Е.В. О семантике синтаксиса / Материалы к трансформационной грамматике русского языка. – М.: Наука, 1974. – 292 с.
- 78 Падучева Е.В. О способах представления синтаксической структуры предложения // Вопросы языкознания. – 1964. – №2. – С. 99-114.
- 79 Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М., 1956. – 200 с.
- 80 Гаджиева Н.З. Природа изафета в тюркских языках. // Советская тюркология. – 1970. – №2. – С. 18-28.
- 81 Салқынбай А.Б. Функционалды грамматика очерктері. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 119 б.
- 82 Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М.– Л.: Гос. Социально-экономическое издательство, 1938. – 510 с.
- 83 Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978. – 387 с.
- 84 Серебренников Б.А. Принципы описания языков мира. – М., 1976. – 343 с.
- 85 Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
- 86 Ахметжанова З.К. Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы, 2005. – 408 с.
- 87 Жақыпов Ж.А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды, 1998. – 226 б.
- 88 Жақыпов Ж.А. Қазақ тілі функциональдық синтаксисі (контекст проблемасы): филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 1999. – 226 б.
- 89 Ернарарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. – 97 б.
- 90 Исаев С.М. «Қазіргі қазақ тілі» (морфология) курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтың мазмұны. – Алматы, 1991. – 120 б.
- 91 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1991. – 384 б.

- 92 Бектуров Ш., Серғалиев М. Қазақ тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 224 б.
- 93 Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 206 с.
- 94 Оразов М. Семантика казахского глагола: автореф. дис. д-ра филол. наук. – Алматы, 1983. – 45 с.
- 95 Мұхтаров С. Қазақ тіл біліміндегі сөздерді таптастыру мәселесі. – Алматы: Ғылым, 2001. – 70 б.
- 96 Мақатаев М. Аманат. – Алматы: Атамұра, 2002. – 111 б.
- 97 Абай Құнанбаев Қалың елім, қазағым. – Алматы: Атамұра, 2002. – 85 б.
- 98 Шаханов М. Ғасырларды безбендеу. – Алматы: Жазушы, 1988. – 104 б.
- 99 Исенғалиева В.А. Употребление падежей в казахском и русском языках. – Алма-ата: Наука, 1961. – 165 с.
- 100 Король В.Г. Валентность как лингвистическое понятие. – Рига, 1972. – 33 с.
- 101 Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантики / Семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур. – М.: Наука, 1969, – 180 с.
- 102 Кобозева Л.М. Лингвистическая семантика. – М., 2000. – 352 с.
- 103 Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблемы валентности в современном немецком языке. – М., 1978. – 260 с.
- 104 Пипеев Е.В. Валентность французских глаголов / Класс глаголов со значением каузации: автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1983. – 23 с.
- 105 Абдигалиева Б. Валентностная характеристика бытовой лексики казахского языка // Қазақ ССР Ғылым Академиясының хабарлары. Серия филолог. Тіл, әдебиет сериясы. – 1984. – №1. – 1-19 бб.
- 106 Әлиева М.Б. Басыңқы сыңардағы есімдіктің ваенттілігі: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2000. – 137 б.
- 107 Қарағойшиева Д.А. Етістіктердің семантикалық және синтаксистік валенттілігі. (Кес(у)- schneiden етістіктер материалы бойынша): филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2005. – 28 б.
- 108 Қарағойшиева Д.Ж. Лингвистикадағы етістіктің синтаксистік валенттілігі туралы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2005. – №4 (66). – 66-69 бб.
- 109 Қарағойшиева Д.Ж. Кесу – мағынасындағы етістіктердің құралдық валенттілігі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2005. – №3 (85). – 187-190 бб.
- 110 Нуршаихова Ж. Валентность // Изденіс – Поиск. – 2002. – №4(2). – С.100-106.
- 111 Апресян Ю.Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 302-306.
- 112 Апресян Ю.Д. К построению языка для описания синтаксических свойств речи // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1972. – С. 279-325.
- 113 Европейский языковой портфель для старших классов общеобразовательных учреждений: В 3 ч. Language Passport. – М.: МГЛУ; СПб: Златоуст, 2001. – 59 с.

114 Казахский и русский языки в программах / Под ред. Ж.А. Нуршаиховой.
– Алматы: ТОО «Принт», 2005. – 265 с.

115 Дүйсенбаева Р., Мұсаева Г., Нұршайықова Ж., Валеева Ө.,
Өтебалиева Г. Қазақ тілі шет тілі ретінде // Казахский и русский в программах.
– Алматы: ТОО «Принт», 2005. – 2-53 бб.

116 Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік-Словарь,
1999. – 200 б.

ҚОСЫМША А

СЫН ЕСІМДЕР

үлкен – кішкентай / кіші	таныс – бейтаныс
биік – аласа	жалпы – жеке
кең – тар	ауыру – сау
ұзын – қысқа	белсенді – енжар
ұзақ (уақыт/жол) – қысқа	дөрекі – нәзік
қисық – түзу	ақылды – ақымақ
жуан – жіңішке	жомарт – сараң
қалың – жұқа	пайдалы – пайдасыз / зиян
ірі – ұсақ	жас – кәрі
терең – таяз	ұқыпты – ұқыпсыз
ауыр – жеңіл	көңілді – көңілсіз
қатты – жұмсақ	бақытты
қиын – оңай	дос – қас / жау / дұшпан
жаңа – ескі	батыр – қорқақ
алыс – жақын	толық – арық
алғашқы – соңғы	сұлу, әдемі, көрікті
қызық – қызық емес / қызықсыз	табиғи – жасанды
дұрыс – бұрыс / дұрыс емес	жалқау – пысық
дауысты – дауыссыз	мақтаншақ
жақсы – жаман / нашар	қызғаншақ
таза – кір / лас	адал
жарық – қараңғы	әділ – әділетсіз
тез / жылдам – ақырын / баяу	тірі – өлі
шын – өтірік	қысқы – жазғы
қазіргі – бұрынғы	көктемгі
ыстық – суық	күзгі
жылы – салқын	таңертеңгі – түскі – кешкі
қымбат – арзан	піскен – шикі
күшті – әлсіз	дәмді – дәмсіз
жоғарғы – төменгі	ащы – тұщы
дымқыл / ылғалды – құрғақ	тұзды
сыртқы – ішкі	тәтті

Негізгі түстер және олардың салыстырмалы мағыналары

ақ – қара
аппақ – қап-қара
қызыл, қызылдау, қызылырақ, қып-қызыл
сары, сарғыштау, сап-сары
жасыл, жасылдау, жасылырақ, жап-жасыл
көк, көкшіл, көгірек, көкпеңбек

көгілдір, көгілдірлеу
қоңыр, қоңырлау, қоңырырақ, қоп-қоңыр
сұр, сұрлау, сұп-сұр
күлгін, күлгіндеу, күлгінірек, күп-күлгін
сия көк
қызыл қоңыр
қызыл сары
ашық
ашық сары
ашық жасыл
ашық күлгін
қызыл қошқыл
қара қошқыл
түрлі түсті
гүлді
ала / алабажақ

ҚОСЫМША Б

ӘРІ СЫН ЕСІМ, ӘРІ ҮСТЕУ БОЛА АЛАТЫН СӨЗДЕР

жақсы – жаман, нашар

таза

бірталай

біраз

терең – таяз

ашық

қатты – жұмсақ

ұзақ

қызық

толық

жаңа

ауызша

жазбаша

әдемі

ұқыпты – ұқыпсыз

дұрыс – бұрыс

көңілді – көңілсіз

қымбат – арзан

жылы

суық

жалпы – жеке

тура

әділ

ҚОСЫМША В

ҮСТЕУЛЕР

1 Мезгіл үстеулер

бүгін	күнде
биыл	түнде
қазір	бағана
енді	бұрыннан
ертең	ертеден
таңертең	қыстыгүні
кешке	жаздыгүні
күндіз	бүрсігүні
түсте	алдыңгүні
қыстыгүні	күні-түні
қыстай	енді-енді
жаздай	әзірше
әлі	уақытша
қыста	бүгінше
жазда	

2 Мекен үстеулер

алда – артта	ілгері – кері
алға – артқа	тура
жоғары – төмен	оңға – солға
әрі – бері	жол-жөнекей

3 Мөлшер үстеулер

сонша	бірталай
мұнша	анағұрлым
онша	біраз
осыншама	бірен-саран
соншалық	азды-көпті
осыншалық	аздап
недәуір	

4 Сын-қимыл үстеулер

ақырын – тез, лезде, жылдам, дереу	қапыда
әзер, әрең, зорға	тікелей
үнемі	өзінше
ерекше	ауызша
емін-еркін	жазбаша
өзгеше	ескіше
ретімен	керісінше
бетпе-бет	қысқаша

осылай
былай

5 Күшейткіш үстеулер

өте, тым, аса, орасан
нағыз
әбден
мүлде

6 Мақсат үстеулер

әдейі
қасақана

бірдей

кілең, өңкей
керемет
дәл

7 Себеп-салдар үстеулер

босқа, текке, бекерге, құр босқа
амалсыз, амалсыздан, шарасыздан

ҚОСЫМША Г

САБАҚТЫ ЕТІСТІКТЕР

1 Табыс септігін меңгеретін етістіктер: О4V

ағыту	көздеу	тану
алдау	қабу	таңдау
алалау	қажаяу	тәрбиелеу
арбау	қалау	тежеу
аттау	канау	тергеу
аяу	лаңдау	теру
бағу	мақтау	тойлау
байқау	меңгеру	тонау
баулау	мүжу	тору
болжау	мұқау	тұздау
болу	ойлау	түсіну
булау	оқу	түю
бұқтыру	оңдау	тыю
бұлдау	ояту	тінту
білу	орындау	уату
елеу	өру	ұмыту
ему	сағыну	үзу
жақсы көру	сарку	үйрену
жұбату	сору	үрлеу
жұлку	сөгу	уқалау
жұму	сыйлау	шайнау
жұту	суғару	шешу
жығу	сүю	шолу
зорлау	сынау	шыңдау
игеру	сілку	ірку
ііскеу	сіміру	
кезу	талау	

2 Табыс және көмектес септігін меңгеретін етістіктер: О4О7V

актау	бүркеу	жасау
аршу	бітеу	жеу
ашу	егеу	жинау
байлау	езу	жуу
басу	екшеу	жырлау
бауыздау	емдеу	жырту
баяу	жабу	илеу
буу	жағу	ііру
бұзу	жалғау	кесу
бұрау	жамау	кешу
бұтау	жару	күзеу

күреу	ою	сырлау
көсеу	өлшеу	торлау
қабу	өңдеу	түйреу
қағу	өртеу	тұсау
қайыру	өтеу	түзеу
лайлау	пішу	түту
маялау	сабау	түрту
тарау	санау	тыңдау
тегістеу	сапыру	тігу
тебу	сауу	тілу
тесу	сипалау	улау
тоқу	сезу	ұстау
казу	сипау	ұру
қию	соғу	ұштау
қуыру	созу	үю
қырқу	сомдау	ысу
қыру	сою	ішу
иіру	суыру	шабу
ию	сүзу	шалу
майлау	сүйеу	шағу
матау	сүрту	шашу
нұқу	сыбау	шерту
оқтау	сығу	шоқу
орау	сызу	шұқу
ору	сылу	
отау	сыпыру	

3 Шығыс және табыс септіген меңгеретін етістіктер: O₆O₄V

айыру	қызғану	сұрау
алу	опыру	тілеу
есту	сақтау	іздеу
көру	сүю	шерту

4 Жатыс және табыс септігін меңгеретін етістіктер: O₅O₄V

айдау	жегу	тастау
егу	өсіру	төгу
күзету	салу	тізу
қамау	сату	шақыру
кою	талдау	

5 Жатыс, шығыс, табыс септігін меңгеретін етістіктер: O₅O₆O₄V

жасыру	куту/тосу	сақтау
көшіру	қуалау	тығу

6 Жатыс, көмектес, табыс септігін меңгеретін етістіктер: O₅O₇O₄V

билеу	себу
көру	істеу

7 Барыс және табыс септігін меңгеретін етістіктер: O₃O₄V

апару	жегу	таңу
арнау	жіберу	телу
әкелу	кезеу	тенеу
беру	көрсету	тілеу
бөлеу	қадау	тіреу
бұру	қайтару	пайдалану
демеу	қолдану	ұшыру
жазу	итеру	үйкеу
жалдау	сайлау	ысыру
жаю	сұғу	ілу
жолдау	тағу	

8 Шығыс, барыс, табыс септігін меңгеретін етістіктер: O₆O₃O₄V

аудару
тарту
тілеу
тиеу

ҚОСЫМША Д

САЛТ ЕТІСТІКТЕР

1 Бір валентті етістіктер

азу/арықтау	жарқырау	сабылу
ауыру	жауу	сандалу
әндету	жұмылу	сәндену
әсемдену	жуыну	сейілу
әрекеттену	жылау	сыну
боздау	жылтылдау	таңғалу
бояну	жымыңдау	терлеу
бұзаулау	кекіру	үдеу
бұлқыну	көгеру	ұлу
дірілдеу	күркіреу	шаршау
дегду	қайнау	шіру
елту	қату	ыңқылдау
елеру	мөңіреу	ырылдау
есінеу	өсу	ісу
есіру	сайрау	
жайнау	сергу	

2 Барыс септігін меңгеретін салт етістіктер: О₃V

ақыру	көну	құлшыну
асығу	кенелу	қызығу
ауу	кею	қыстыру
бату	күйіну	масаттану
беку	күлу	сиыну
жалыну	күлімдеу	тию
жарымау	қажу	тырысу
жүгіну	қайғыру	шому
жұғу	қуану	

3 Жатыс септігін меңгеретін салт етістіктер: О₅V

жорту	жөңку	таму
жорғалау	кідіру	түсу
жүзу	қалу	шомылу
жүйітку	сөну	шөгу

4 Шығыс септігін меңгеретін салт етістіктер: О₆V

айну	арту	қорку
айығу / жазылу / сауығу	жалығу / зерігу	тоңу
ақсау	жеру	түңілу
	қағылу	түсу

тұру

5 Жатыс және көмектес септігін меңгеретін етістіктер: O₅O₇V

алысу	желу	күресу
арпалысу	кеңесу	танысу
қыдыру	ойнау	ұйықтау
жарысу	отыру	ұшу
жату	тұру	сөйлесу

6 Барыс және шығыс септігін меңгеретін етістіктер: O₃O₆V

құлау	өту	шығу
безу	сырғу	ағу

7 Барыс, шығыс, көмектес септігін меңгеретін етістіктер: O₃O₆O₇V

асығу	жету	тарау
бару	жүру	үлгіру
беттеу	жүгіру	шығу
домалау	оралу	ығу
келу	кету	
кіру	қашу	
қайту	секіру	

8 Жатыс, шығыс септіктерін меңгеретін етістіктер: O₅O₆V

адасу
қорқу
тығылу
жасырыну
қашу
түсу
щығу

